

Kulturstudier

Nr. 1 / NOVEMBER 2010

*Tine Damsholt Til kulturhistoriens genealogi / Mikael
Frausing Et lykkeligt fornuftsægteskab? / Helle Serup
Plantekoner og priklebørn / Rasmus Braad Christensen
Højhuse i Danmark 1950-2010 / Henning Bro Kollektiv-
huse – Hovedstaden på forkant / Aðalheiður Guðmunds-
dóttir Om hringbrot og våbendanse i islandsk tradition*

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER NR. 1, NOVEMBER 2010

© 2010 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Mette Tapdrup Mortensen

Astrid Pernille Jespersen, *Etnologi, SAXO-instituttet, Københavns Universitet*

Else Marie Kofod, *Dansk Folkemindesamling/Det Kongelige Bibliotek*

Thomas Lyngby, *Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot*

Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Annette Vasström, *Nationalmuseet*

Søren Bitsch Christensen, *Dansk Center for Byhistorie,*

Aarhus Universitet og Den Gamle By

Henrik Gjøde Nielsen, *Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum*

Stefan Pajung, *Aarhus Universitet (redaktionssekretær)*

Jesper Overgaard Nielsen, *it-chef, (webmaster)*

Abstracts: Jørgen Peder Clausager

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anne Slot Frandsen

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet.

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:

Tidsskriftet Kulturstudier

Institut for Historie og Områdestudier

Aarhus Universitet

Bartholins Allé 16

8000 Århus C

Kulturstudier udgives af

Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminde

Driften af Kulturstudier finansieres af

Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation,

Udviklingsarbejdet er støttet af

Farumbaard Fonden og Lilian og Dan Finks Fond

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og

er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.

Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Tine Damsholt
- 7 Til kulturhistoriens genealogi**
En diskussion af kulturhistoriens genstande og strategier
- Mikael Frausing
- 24 Et lykkeligt fornuftsægteskab?**
Turistforeningen for Danmark mellem hjemstavnsturisme og eksportturisme ca. 1888-1967
- Helle Serup
- 53 Plantekoner og priklebørn**
– kvinder og børn som arbejdskraft ved hedens forvandling, ca. 1880-1930
- Rasmus Braad Christensen
- 76 Højhuse i Danmark 1950-2010**
- Henning Bro
- 100 Kollektivhuse – Hovedstaden på forkant**
- Aðalheiður Guðmundsdóttir
- 132 Om hringbrot og våbendanse i islandsk tradition**
- 154 Anmeldelser**
- 178 Vejledning til forfattere**

Rytterstatuen af Frederik d. 7. på Christiansborgs Slotsplads. Foto Tine Damsholt.

Tine Damsholt er Ph.D. og lektor i etnologi ved Saxo-instituttet, Københavns Universitet. Hun har bl.a. skrevet „Fædrelands-kærlighed og borgerdyd“ (2000), „Making Citizens - on the Genealogy of Citizenship Ceremonies“ (2008) og med D.G. Simonsen og C. Mordhorst „Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse“ (2009).

TIL KULTURHISTORIENS GE- NEALOGI

En diskussion af kulturhistoriens genstande og strategier

Hvad er kulturhistorie? Dette retoriske spørgsmål stillede en af dansk kulturhistories faddere Troels Troels-Lund allerede på tærsklen til det 20. århundrede og gav sit eget veloplagede og polemiske svar,¹ hvor han hyldede dagliglivets historie frem for staternes og krigenes historie. Men er dette svar – såvel som spørgsmålet – stadig relevant i det 21. århundrede? I det følgende skal vi se lidt nærmere på, hvad det særligt er kulturhistorie kan, og hvorvidt og hvordan den adskiller sig fra den almindelige historie.²

Kulturhistorie er ofte et lidt vagt defineret felt på trods af, at den fra periferien har bevæget sig mere ind i varmen og i højere grad er med til at sætte de forskningspolitiske dagsordner. Oftest er kulturhistorien blevet defineret som havende en anden empirisk genstand end den almindelige historie. Idet følgende vil jeg dog argumentere for, at kulturhistorie i stedet kan anskues som en kritisk og selvrefleksiv strategi. Det vil jeg gøre med udgangspunkt i en konkret hændelse. Som barn kørte jeg en dag sammen med min far over Christiansborg Slotsplads. Ved synet af rytterstatuen udbød jeg: „Ja, det er jo Frederik d. 7, men hvad hed hesten?“ Min familie har siden ment, at jeg her afslørede mig som kommende kulturhistoriker. Spørgsmålet er imidlertid hvordan – og det skal vi gennem artiklen se nærmere på.

1 I skriftet „Om Kulturhistorie“ fra 1894, der senere blev trykt som indledning til 3. og 4. udgaven af hans *Dagligt Liv i Norden i det 16. Århundrede* (første udgave 1879 - 1901).

2 Artiklen er en viderebearbejdelse af en forelæsning i anledning af 40 års jubilæet for etnologi som universitetsfag i Danmark. Jeg takker redaktionen for opfordringen og anledningen til en egentlig publicering.

I en traditionel forståelse var dette et kulturhistorisk spørgsmål, fordi jeg udviste mere interesse for de anonyme, umælende figurer i historien og for samfundets brede lag end for den traditionelle politiske historie med dens fokus på enkeltpersoner i samfundets top. Jeg valgte således et andet objekt for min barnlige interesse end den traditionelle histories. I denne traditionelle forståelse defineres kulturhistorie som en særlig slags historie, der interesserer sig for det, den „store historie“ overser. Det er fristende at definere kulturhistorie på en sådan måde, så identiteten skabes gennem kontrasten til historiefaget og særligt forskellen på de to traditioners empiriske objekt. Kulturhistorie defineres i så fald som omhandlende et specifikt udsnit af fortiden fx den almindelige befolknings dagligliv – dvs. bliver defineret ud fra et specifikt genstandsfelt. Netop sådan definerede Troels-Lund kulturhistorien som „dagliglivets historie“ med vægt på dagligdagens genstande. Berømt er nok hans bemærkning om, at han så langt foretrak viden om brugen af tændstikker frem for „et rundeligt antal kurfyrster“.³

Det er imidlertid ikke så sikkert, at definitionen af kulturhistorien ud fra dens særlige empiriske genstand er holdbar i det 21. århundrede. En sådan definition medfører i hvert fald et betragteligt dilemma med hensyn til fremtid og selvforståelse efter det, som man i humaniora ofte betegner „the cultural turn“, hvor bl.a. historiefaget begyndte at opdyrke nye felter af fortiden og at anskue dem på nye måder ikke mindst inspireret af antropologien.

Den kulturelle vending i historien

Den kulturelle vending tog inden for historiefaget mange retninger, men fælles var, at man først og fremmest definerede de nye strømninger i kontrast til den økonomisk orienterede social- eller strukturhistorie, der havde domineret historiefaget i anden halvdel af 1900-tallet, med den franske *Annales*-skoles 2. generation som det klassiske eksempel.⁴

Tidsskriftet *Annales d'histoire économique et sociale* var netop startet i 1929, som en reaktion mod den politiske og nationale begivenhedshistorie. Man ville i stedet åbne historiefaget mod samfundsvidenskaberne og arbejde ud fra et positivistisk eller naturvidenskabeligt ideal og finde generelle (kausale) forklaringer og sociale lovmæssigheder. „Det sociale“ eller samfundsstrukturer blev historiens genstand. Historien var kollektiv historie eller strukturhistorie, hvor begivenheder kun var skummet på bølgerne på historiens hav, mens de strukturelle forandringer over lange tidstræk – „la longue durée“ – var de store dønninger med Fer-

3 Citatet lyder som følger: Jeg tilstaar min Skrøbelighed, jeg bytter gerne min Viden om flere preussiske Hertuger for Kendskabet til Lampeglassets gennemsigtige Skorsten, og jeg afstaar endog et rundeligt Antal Kurfyrster for Brugen af Tændstikker (1908 XXII).

4 Burke 1990.

nand Braudels berømte karakteristik.⁵ Man kunne fristes til at sige, at de enkelte menneskers skæbner, det levede liv og erfaring, ofte druknede i interessen for de store strukturer – det var i hvert fald bl.a. det, man i nybruddet vendte sig imod.

Man kan med rette diskutere, om nyorienteringen var et brud med eller egentlig i tråd med Annales-traditionen. Le Roy Ladurie's *Peasants of Languedoc* (1966) var således både et kvantitativt studie med langtidts statistik over befolkningsvækst og priser på fødevarer og indvarslede samtidigt mentalitetshistorien. Værker som hans *Montaillou* (1975) og Philippe Aries *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (1973) er både Annales-værker, men dannede også afsæt for den nye vending mod dagliglivet i forhistorien. Annales-historikerne var således både eksponenter for strukturhistorien, men også for den mentalitetshistorie, der som en del af *La Nouvelle Histoire*⁶ gav inspiration til de nye interesser.⁷

Med den kulturelle vending kom historie i højere grad til at dreje sig ikke blot om hverdagslivet, men om oplevelsen af dette og de såkaldte levede erfaringer. Fra den kollektive historie flyttedes fokus til individer og mindre grupper og i flere tilfælde til rekonstruktion af relationer i mindre enheder som fx studier af landsbyer i et langt tidsperspektiv.⁸ Nye emner fyldte de historiske monografier: livsaldre, følelser, læsekyndighed, familie og slægt, seksualitet, ritualer, folkløse, verdensbilleder, hekse og kættere. For at komme tæt på de enkelte mennesker af den brede befolkning måtte man ofte ty til retssagsmateriale,⁹ og det betød, at det ofte blev de særlige, de marginale og de udstødte, hvis livsverden kunne belyses. Men efterhånden blev også de højere lag og den politiske kultur bl.a. omkring den franske revolution emner for den ny kulturhistorie.¹⁰

Den nye type historie benævnte sig ofte mikrohistorie, dvs. i kontrast til den makrohistorie, som den samfundsvidenskabelige inspiration havde affødt, og hentede i højere grad inspiration i den antropologiske tradition. Særligt som den udformedes hos den amerikanske antropolog Clifford Geertz.¹¹ I andre udgaver af den såkaldte „New cultural history“ (fx hos Lynn Hunt) er den post-strukturalistiske inspiration især fra Michel Foucault større. Med afsæt i diskursanalysen og det socialkonstruktivistiske perspektiv har man også her taget afstand fra strukturhistoriens kausale forklaringer og i stedet lagt vægt på kompleksiteten og den historiske kontingens.

Min hensigt er ikke at gøre rede for alle implikationer og variationer af den kulturelle vending. Det centrale er her, at kulturhistorien ofte har defineret sig i kontrast til den såkaldt store eller traditionelle historie bl.a. via en drejning af

5 Burke 1991, 4.

6 Le Goff, Chartier & Revel eds. 1978.

7 For diskussioner af sammenhænge og brud se fx Iggers 1997, Burke 1991 og Christiansen 2000.

8 Fx i Hans Medicks og David Sabeans studier.

9 Fx i klassikerne i genren: Carlo Ginzburgs: *Osten och maskarna* (1979/1983) og Natalie Zemon Davis: *The Return of Martin Guerre* (1982).

10 Fx Burke 1992 og Lynn Hunt 1984 og 1992.

11 Se fx Darnton 1978.

empirien mod almindelige menneskers oplevelse af dagliglivet. Denne kontrastering er i høj grad sket inden for historiefagets egne rammer, så historiefaget i mange varianter er blevet identisk med kulturhistorie. Det giver derfor ikke megen mening at lade kulturhistorie være en eksklusiv betegnelse på andre discipliner uden for historiefaget som fx etnologi. At være en kulturhistorisk disciplin i modsætning til historiefaget er ellers en af de måder, hvorpå etnologien har formet sin selvforståelse. Især i dansk sammenhæng, hvor den kulturhistoriske tradition er meget stærk inden for etnologien.

Nye definitioner af kulturhistorie

Men giver det stadig mening, at definere kulturhistorien i opposition til den almindelige histories temaer og dermed definere den ud fra sit objekt? Med opblødningen af de humanistiske fags grænser synes det ikke særligt frugtbart at finde sin faglige identitet gennem et bestemt empirisk objekt, som alle andre i øvrigt også studerer. Ideen om et særligt genstandsfelt har mistet betydning i takt med, at de kulturhistoriske emner er blevet mainstreamet inden for historiefaget. Etnologen Palle Ove Christiansen har da også hævdet at kulturhistorien ikke er karakteriseret via sit objekt, men af at være i stadig opposition til og i defensiven i forhold til den store historie.¹² Det er imidlertid tvivlsomt, om denne bestemmelse af kulturhistorie er mere fremtidssikret end bestemmelsen ud fra genstandsfelt. Karakteristikken af kulturhistorien som oppositionel er uden tvivl relevant for, hvordan udvalgte udgaver af kulturhistorien i bestemte historiske situationer har defineret sig som fx Troels-Lund¹³ og senere mikrohistorien.¹⁴ Men sådanne oppositioner er alt for situationelt betingede til at give kulturhistorie indhold på langt sigt og i særdeleshed i den standende fagdebat.

Man kunne parallelisere problemet til den udvikling, der er sket med det antropologiske og brede kulturbegreb, der er blevet så fremherskende (også i den offentlige debat), at alt så at sige forklares som et resultat af kultur. Men hvis „alt“ mere eller mindre kan anskues som kultur, hvordan kan vi så anvende „kultur“ som analytisk koncept? Paradoksalt nok har begrebet kultur da også mistet betydning som analytisk begreb i de antropologiske og etnologiske fag, i takt med at det har bredt sig til alle de øvrige discipliner og den offentlige debat.

Noget kunne tyde på, at den traditionelle opdeling af Humaniora i en række fagdiscipliner mere generelt er truet af den kulturelle vending, der har mudret grænserne mellem tidligere klart afgrænsede empiriske områder. Mere grundlæggende har den kulturelle vending (i den socialkonstruktivistiske variant) pro-

12 Christiansen 2000.

13 Se senere og Stoklund 1987 og 1989.

14 Se Christiansen 2000.

blematiseret de empiriske objekters evidente og ontologiske status. Man har i stedet vist, hvordan også de videnskabelige kategorier er sociale konstruktioner, der gives indhold og dermed konstrueres gennem de empiriske undersøgelser, hvorigennem de selv samme kategorier studeres. Man kunne således hævde, at fagene selv har været med til at producere det klassifikatoriske system, som deres identitet som forskellige discipliner med hvert sit genstandsfelt bygger på.

Den kulturelle vending og socialkonstruktivismen har for alvor bidraget til at stille spørgsmål ved fagdefinitioner baseret på udpegelsen af specifikke objekter, som man hævder sit monopol på. Spørgsmålet er da også, om fagdisciplinernes logik udelukkende udgøres af en sådan opdeling af verdens mangfoldighed i afgrænsede empiriske objekter? En fagtradition er i lige så høj grad båret af praksis og af en faghistorie, der dels udgør fagets udvikling, men også diskussioner af og erfaringer med grundlæggende problemstillinger, der som klangbund for selvrefleksion må danne baggrund for enhver fornyelse.

I den forstand er kulturhistorie ikke defineret ved et bestemt objekt, men snarere et perspektiv: et spørgsmål om at analysere kulturelle forskelle og relationer i et transformationsperspektiv, der både ser på brud og kontinuitet, på produktion og reproduktion af kulturelle former. Det kulturhistoriske er derved ikke at have fortiden som særligt objekt, men at analysere såvel fortid som samtid i et kulturhistorisk perspektiv, så der også i nutidsstudier fokuseres på, hvordan kulturelle processer og forhold er formet historisk, og at der derfor altid er specifikke forudsætninger for enhver kulturel form. Dertil knytter sig en videnskabsteoretisk dimension: at se kulturhistorien og den kulturhistoriske tradition som en integreret del af den virkelighed den vil begribe. I den forstand er det nyttigt at se kulturhistorisk på sit eget fag: dvs. at se på hvordan bestemte problemstillinger stadigt vender tilbage, mens andre fornys og forandres. Og at se på hvordan fagets genstandsfelt og kategorier formes og forandres som et integreret element i disse problemstillinger og skiftende perspektiver herpå.

Jeg vil således hævde, at kulturhistorie ikke skal handle om at udskille et bestemt objekt, men i stedet om at bruge kulturhistorien som redskab til at problematisere nutiden. Udviklingspotentialer må bl.a. bestå i at arbejde på at klargøre, hvordan og med hvilke strategier vi allerede gør og vil gøre dette i fremtiden. Her mener jeg, at der er inspiration at hente mange steder, men har her valgt at fremhæve en enkelt kulturhistoriker: franskmanden Michel Foucault og særligt den kulturhistoriske strategi han benytter i sine sene værker: det han kalder Genealogien.

Genealogien hos Foucault

Foucault er, som de fleste, der har ladet sig inspirere af hans analyser, ved, ikke nem at følge metodisk. Hans ambition er ikke at udarbejde et kohærent teore-

tisk begrebssystem. I stedet er de analytiske redskaber han udvikler bundet i konkrete empiriske analyser, og der er store forskelle mellem de enkelte værker. Formodentlig er det mere relevant at tale om et antal analytikker, end en egentlig foucaultsk teori eller metode. Jeg skal spare læserne for en længere Foucault eksegese, hvor jeg symptomallæser de metodiske greb i hans værker. I stedet har jeg grebet til et enkelt mere programmatisk essay fra 1971: *Nietzsche – genealogien, historien*,¹⁵ hvor han med udgangspunkt i Nietzsches arbejder fabulerer over, hvordan historie bør bedrives. Her vil jeg trække nogle af de pointer frem, som jeg mener, kan give et relevant bud på, hvordan en analytisk, kulturhistorisk strategi kunne tegnes op.

Generelt kan man sige, at genealogien netop er en strategi til at historisere nutiden. Vise dens „inventedness“ – vise vilkårligheden af det i samtiden givne.¹⁶ Foucault benytter da også andre steder betegnelsen „history of the present“ for at karakterisere dette samtidsanliggende, hvilket kulturhistorikeren Nicolas Rose her fortolker:

*Such genealogies seek to destabilize a present that has forgotten its contingency, a moment that, thinking itself timeless, has forgotten the time-bound questions that gave rise to its beliefs and practices. In making these contingencies thinkable, in tracing the heterogeneous pathways that led to the apparent solidity of the present, in historicizing those aspects of our lives that appear to be outside history, in showing the role of thought in making up our present, such genealogies seek to make the present open to reshaping.*¹⁷

Genealogi betyder jo afstamning eller slægtsforskning og det er også en form for slægtskabshistorie Foucault lægger op til her, men en slægtskabshistorie der destabiliserer enhedslige og essentialistiske opfattelser. Det genealogien skal eftersøge, er de kulturelle fænomeners (det han her kalder „hændelsernes“) **herkomst**: deres slægtskaber bagud i tid, hvordan de forgrener sig i samtiden og hænger sammen med fremtiden. Man kan som bekendt altid grave videre i en slægt og dens forgreninger og det både i fortid, samtid og fremtid. Slægtskaber forgrener sig både i tid og rum, og i den forstand er Foucaults genealogi-begreb beslægtet med de rhizomatiske og decentraliserede fænomener, som Deleuze og Guattari har beskrevet det (1988). Som svampenet forgrener de sig og danner stadig sideskud og udløbere, der igen kan frigøre sig og danne nye forgreninger.

Tilsvarende opstår kulturelle former ikke på bar bund med en begyndelse, men er altid allerede i slægt med noget andet. Herkomsten er netop aldrig unilineær men forgrenet. Vores herkomst er sammensat og heterogen, og som en slægtsforsker skal vi altså se heterogeniteten og de kulturelle netværksforgrenin-

15 Første gang trykt som „Nietzsche, la génealogie, l'histoire“ i *Hommage a Jean Hyppolite* i 1971. Nærværende artikel trækker primært på Søren Gosvig Olesens reviderede oversættelse fra 2001.

16 Denne læsning af Foucaults essay er på linje med læsningen i Dreyfus og Rabinow 1982 p. 104–112.

17 Rose 2007 p. 4 – 5.

ger som familieforbindinger med dertil hørende uægte børn, papmødre, grandtante, indgifte svigerinder og valglægtskaber. Ideen om herkomst sætter Foucault i kontrast til historikernes søgen efter „ursprung“ eller oprindelse. At søge herkomst er således en kritik af ideen om, at tingenes essens eller sandhed ligger i deres oprindelse. Bag ved tingene er der kun „den hemmelighed at de er uden essens, eller at deres essens blev konstrueret stykke for stykke, ud fra figurer som var fremmede for dem“. ¹⁸ Historien lærer os, ifølge Foucault, at le af oprindelsens højtidelighed af ideen om at tingene i begyndelsen var i deres fuldkommenhed. Tværtimod er ankomsten latterlig og ironisk.

I stedet for oprindelse anbefaler Foucault, at man ser på **tilsynekomst** på den historiske scene. Her skal man studere „begyndelsernes“ omstændeligheder og tilfældigheder. Ved at tale om begyndelser i flertal understreger Foucault netop det heterogene i tilsynekomsten i modsætning til en oprindelse, der vil søges i det entydige. Tilsynekomsten vil således aldrig være entydig men fremvise **heterogenitet** og indbyrdes kampe. Et vigtigt led i strategien er således at udslette enhedspræget og opsplitte det tilsyneladende enhedslige. I Foucaults kulturhistorie er der ingen konstanser, som det er opgaven at finde eller genfinde og slet ikke os selv: mennesket er ikke en konstans. Her er altså tale om en radikal historicitet. Herkomstanalysen skal således ikke henviser til det entydige fx individet, racen eller den sociale klasse. I stedet opsplittes jeg'et, den kohærente identitet, og på den tomme synteses plads og sted kan tusindvis af nu tabte begivenheder myldre frem. Den genealogiske analyse er fuld af modsigelser og mangfoldighed. Den opløser tingene i deres sammensatte ophav.

Et andet led i strategien er at **se på overflade** frem for dybde. I stedet for at gå i „dybden“ i traditionel forstand, ligger meningen ifølge Foucault i overfladens praksisser snarere end under eller bag overfladen. Foucault behandler fx i *Seksualitetshistorien* det 20. århundredes tro på seksualitet som en dyb og sand kerne i mennesket. I stedet for at tage denne idé om en indre kerne, man skal finde ind til, alvorligt er det genealogisk set i stedet netop denne tro på og søgen efter noget „dybt og skjult i menneskets indre“, der må iagttages og forstås. Dvs. at de mange teknologier, der ved at tro på og søge en individuel essens stabiliserer forestillingen om en sådan menneskelig essens, bliver det analytiske objekt. Og de er direkte observerbare. Fra den rigtige afstand og med det rigtige blik er de kulturelle processer dybt gennemsigtige. Man kunne sige, at det handler om at „mærkeliggøre“ eller eksotisere det, der synes naturligt. Og om at se på praksis frem for essens. Vi skal således ikke søge efter objekter ud fra vor tids konstituering og navngivning. I stedet må man analysere alle forhold i deres særegenhed og se sprækkerne og forskelligheden i de historiske konstruktioner af objekterne.

18 Foucault 1971/2001 p.59.

Genealogien skal frem for kontinuitet **se på brud**. Dette led i strategien skal primært ses som Foucaults vilje til at underminere fortællingerne om stadig udvikling og fremskridt. Dette punkt er måske ikke så aktuelt, som det var i 1971. Tværtimod er det, som flere kulturforskere har fremhævet, måske snarere kontinuitet vi trænger til at teoretisere.¹⁹ Brud i Foucaults forstand er dog ikke begivenheder i traditionel forstand, men diskursive brud, hvor nye essentialiseringer, kausalforklaringer og problemstillinger kommer til syne. Det centrale for Foucault er, at hændelser ses i deres **særegenhed** på afstand af enhver finalitet. Vi skal således ikke forstå historiske former som målrettede i relation til, hvad de senere udviklede sig til – som prototyper for nutidens fænomener – men forstå dem på egne betingelser.²⁰

Foucaults brud-begreb knytter sig imidlertid til hans episteme-begreb og dermed den lidt tvivlsomme epokale forståelse af stabile perioder med klare brud imellem, som mange har udfoldet i konkrete Foucault-inspirerede analyser. Mange kulturhistorikere har formodentlig gjort den erfaring, at i de nære analyser opløses de klare brud og man ser i stedet de små og ofte modsatrettede forskydninger.²¹ Man ser de små mutationer, sammenfaldene og tilfældighederne, sådan som Bruno Latour demonstrerer det så overbevisende i sine analyser i *The Pasteurization of France* (1984/1993), hvor han viser, hvordan Pasteurs videnskabelige gennembrud og sejre bygger på en lang række tilfældigheder. De processer, han minutiøst beskriver udgøres imidlertid først og fremmest af en række alliancer mellem allerede eksisterende praksisser og nye stabiliseringer af videnskabelige fakta. Fakta der igen holdes sammen af alliancer mellem humane og non-humane agenter. Latour kombinerer således en heterogen herkomstanalyse med en netværksanalyse.²² Med andre ord kunne man sige, at bruddene i nærbillede også opløses i modsigelser, tilfældigheder og heterogenitet, ligesom de andre enheder, der problematiseres. Foucault siger da også til indledning, at genealogien er „gråt i gråt“ dvs. gråtonernes og nuancernes studium.

Genealogen skal genfinde det Foucault kalder „begivenhedernes knopskydning“,²³ gennem hvilken et begreb eller kendetegn er blevet udformet. Målet er ikke at vise, at historien er til stede i nutiden og har påtrykt den en

19 Se fx Christian Kordt Højbjerg 2005.

20 Sådan som jeg fx selv har været interesseret i at forstå 1700-tallets patriotisme på egne præmisser og som andet og mere end proto-nationalisme, Damsholt 2000.

21 For en konkret analyse af en sådan forskydning se Damsholt 1999.

22 Fraværet af materialitetsdimensionen i mange Foucault-inspirerede analyser er et andet relevant felt for en kritisk videreudvikling af kulturhistoriske analyse strategier, som jeg i denne sammenhæng imidlertid vil undlade. For en videre diskussion af, hvad inddragelse af materialitet kunne bidrage med til kultur- og kulturhistoriske analyser, se Damsholt, Mordhorst og Simonsen (red): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse* 2009.

23 Også her kan Foucaults særlige begrebsbrug spille os et puds – de begivenheder, han refererer til, er ikke traditionelle historiske sådanne, men diskursive udsagns-begivenheder. Se fx Foucaults tiltrædelsesforelæsning „Talens forfatning“ fra samme år (1971/2000).

form, der var meningen fra begyndelsen, som en skæbne. I stedet skal vi opretholde splittelsen i det, der skete, og medtage tilfældighederne og det, der slog fejl. Historiens **vilkårlighed** eller kontingens må altså medtænkes. Foucaults kulturhistorie er en myriade af sammenfiltrede begivenheder og ikke af forenklede figurer med forsimplede forklaringer. De enkelte hændelser, må gribes i deres tilbagevenden – ikke med hensyn til at rekonstruere en langsom udviklingskurve, men for „at genfinde de forskellige scener, på hvilke de har spillet deres roller; punkterne i hvilke de udebliver, tidspunkterne, på hvilke de ikke finder sted, må defineres“.²⁴ Altså også de hændelser der holder op, løber ud.

Foucault paralleliserer genealogien til medicinen, idet „den stiller samtidens diagnose og kortlægger sygdomsforløbet“. Historien skal være den kur eller modgift, der kan optø status quo's stivnede maske af natur. Strategien er således at **historisere** det, der ses som uforanderligt. Det skal opspores der, hvor man mindst venter det, i elementer som går for ikke at have nogen historie: følelserne, kærligheden, samvittigheden, drifterne. Genealogien skal dermed **destabilisere** alt det, som vi tror, er fast og foranderligt (kroppen, sindssygdommen, seksualiteten), og opløse det i brud og historiske særheder. Genealogen tager ændringer i konstitutioner og problematiseringer alvorligt og viser det arbitrære i det givne. Som nævnt indledningsvis i denne gennemgang af centrale pointer i Foucaults genealogiske strategi kan denne destabilisering af givne sandheder i nutiden ses som det afgørende anliggende. Og genealogien fornægter ikke dette anliggende, tværtimod er genealogien – eller det Foucault kalder den „virkelige historie“ (i modsætning til den traditionelle historievidenskab) – ikke bange for at være perspektivisk viden:

Historikerne søger i størst mulig udstrækning at udslette alt det, som, i deres viden, kan risikere at røbe stedet, de ser fra, øjeblikket, de befinder sig i, hvilket parti de tager – deres uafvendelige lidenskaber. Den historiske sans ved sig, som Nietzsche forstår den, perspektivisk og forkaster ikke sin egen retfærdigheds system. Den ser fra en bestemt vinkel med det velovervejede sigte at sige ja eller nej, følge alle spor, giften sætter sig, finde den bedste modgift. Snarere end at foregive en diskret selvudslettelse foran det sete, snarere end deri at søge sin lov og at underkaste denne enhver bevægelse, den gør, er den historiske sans et blik, som ved, hvorfra, såvel som hvad, den ser. Den historiske sans giver enhver viden mulighed for i selve sin erkendelse at gøre sin genealogi op.²⁵

Den genealogiske strategi er således også en selvrefleksiv videnskabelig praksis, og ikke mindst dette sidste er en vigtig dimension. For genealogien har i den forstand også et videnskabsteoretisk bud. Her betyder den også en radikal historicitet i forhold til den måde, hvorpå man må forstå de videnskabelige praktikker selv og deres skiftende problematiseringer, begrebsdannelser, synsvinkler og

24 Foucault 1971/2001 p. 57.

25 Foucault 1971/2001 p. 72-73.

arbejds måder. Vi skal vende tilbage til dette senere, men først skal vi lægge den første brik til en genealogisk analyse af kulturhistorien.

Til kulturhistoriens genealogi

I stedet for at forstå kulturhistorien via dens oprindelse, består det at følge herkomstens komplekse fremadskriden i „at opretholde det, der er sket i den splittelse, der er særegen for det“. Vil man skrive en analyse af kulturhistoriens herkomst, må man derfor se på dens tilsynekomst, på de splittelser og modsætninger, den fra starten rummer, og de problematiseringsformer, den er indskrevet i. Det mest oplagte sted at begynde en sådan herkomst- og tilsynekomstanalyse for kulturhistorien i dansk sammenhæng er Troels Troels-Lund lille kampskrift „Om Kulturhistorie“ fra 1894, som da også indledte denne artikel. Her tog Troels-Lund til genmæle over for den hårde medfart hans store værk *Dagligt Liv i Norden i det 16. Århundrede* (1879-1901) havde fået hos den preussiske historieprofessor Dietrich Schäfer i den tiltrædelsesforelæsning i Tübingen 1888 og senere i sammes Danmarkshistorie. For Schäfer tjente Troels-Lunds værk blot som en anonym anledning til at fremføre sine argumenter i den verserende strid mellem tyske historikere om historiens egentlige genstand. Her finder vi den første tilfældighed og det større felt af historiefaglige problematiseringer, som kulturhistoriens tilsynekomst er indskrevet i. Schäfer hævdede i sin forelæsning, at historiens egentlige genstand var den politiske historie og særligt statens tilblivelse og vækst. Han havde kun foragt tilovers for kulturhistorien, som han betragtede som en restkategori omhandlende „de laveste fornødenheders tilfredsstillelse“, der blev tilbage, når den politiske historie og alle de andre specialdiscipliner havde taget deres.²⁶

Anderledes så Troels-Lund imidlertid på sagen. I et åbent brev til Schäfer, der senere blev trykt som indledning til 3. og 4. udgave af *Dagligliv i Norden*, polemiserede han mod Schäfers idé om kulturhistorie som noget lavere stående i forhold til den politiske historie, ligesom han påviste de særlige historiske og nationale forudsætninger for Schäfers opfattelse. Med et genealogisk analytisk greb kunne man sige, at i den specifikke anledning, som Troels-Lunds kampskrift rummer, kommer en række splittelser og modsætninger i kulturhistorien til syne, men dermed også centrale figurer forstået som indskrevne problematiseringsformer. Her skal vi blot se nærmere på to: spørgsmålet om kulturhistoriens genstand og kulturhistoriens formål.

I sin skridtvise argumentation hævder Troels-Lund først, at kulturhistorie er den egentlige historie, og at dette er udviklingen og fremskridtets historie i

26 For en grundig gennemgang af Troels-Lunds rolle og position i denne strid se Stoklund 1987 og 1989.

Troels-Lunds kontrafej sådan som det pryder 3. udgave af *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*.

modsætning til den politiske historie, der kun er de forandringer der foregår på „rovdyrplanet“. Troels-Lund vender altså Schäfers graduering på hovedet ved at hævde, at staterne ikke er sædelighedens sæde, eftersom de ikke er sædelige overfor hinanden men som „rovdyr“. Staternes historie er derfor en „bugtet blodstrib“, mens den „virkelige udvikling“ ligger hos „individer, slægtled og folkeånder“. Troels-Lund polemiserer videre mod Schäfers idé om kulturhistorien som en restkategori eller hjælpedisciplin til den politiske historie. Han vender om på forholdet og hævder, at den politiske historie ikke kan afskrives, dels fordi man i fortiden har brugt så mange kræfter på den, dels fordi den er nyttig som „opfæstning for tidsfølge“. Den kan altså udgøre en kronologisk knagerække, eller som Troels-Lund mere poetisk udtrykker det: „et espalier for kulturudviklingens vinstok“.²⁷

Hos Troels-Lund finder vi altså ideen om dagliglivet som kulturhistoriens genstand, men ikke fordi kulturhistorien er defineret som en sub-disciplin af historien, men fordi dagliglivet er det sted, hvor de afgørende processer udspiller sig. Troels-Lund plæderer hermed for et helhedssyn på historien, der er dybere end de politiske begivenheder på overfladen. Troels-Lund afslutter sin lange svada om kulturhistoriens moralske overlegenhed ved at hævde, at den politiske historie om den erobrende stat altid handler om fremskridt, der er på andres bekostning.

27 Troels-Lund 1908: XIX.

„I Kulturhistorien er Glæden fælles, thi Tabet er ingens, Fremskridtet *alles*“. Kulturhistorien er således „uplettet af broderblod“. Elegant får Troels-Lund således problematiseret tidens etablerede anskuelser om statens moralske overlegenhed overfor dagliglivets fornødenheder. Det moralske overtag, som Troels-Lund her ved får etableret, hænger så snævert sammen med den anden centrale figur eller problematiseringsform, som vi finder hos Troels-Lund.

Den handler om, hvad kulturhistoriens formål er, eller hvad den skal bruges til. Her er Troels-Lund ligeså klar i spytet, som hvad angik kulturhistoriens objekt. Kulturhistorien er for ham et middel til national trøst (den historiske anledning er nederlaget i 1864) og fornyet vækkelse. Kulturhistorien er „erindringens datter“, der samler det bedste fra fortiden og viser en forklaret verden. Troels-Lund beskriver således, hvordan han „nedslagen over mit fædrelands ulykke“ spekulerede over, hvordan han kunne bidrage til dets genrejsning, og under indtryk af dette valgte sin „litterære livsopgave“: „At rejse et værn om det blødende folk af dets bedste minder“. Kulturhistorien har således et specifikt anliggende i samtiden: den skal højne modet, vække ny kraft og selvtillid.

Vi er således ovre i det, vi i dag kunne kalde en „identitetspolitisk“ brug af kulturhistorien. Troels-Lund er sig denne næsten instrumentelle brug af historien helt bevidst og betragter den oven i købet som uundgåelig. Han nævner således, at teorier ofte er så mærkede af deres tid og omgivelser, at de blot tjener som „etikette på en enkelt historisk situation“. Vi kan her genkende Foucaults fremhævelse af kulturhistoriens vedkendelse af sig selv som perspektivisk. Troels-Lund anfægter således almenheden i Schäfers synspunkter ved at påvise, at de har Preussens sejr i 1864, 66 og 70 som deres forudsætning. Schäfer havde nemlig hævdet, at kulturhistorie er et symptom og kendetegn på „et lille folks svaghed, slaphed og selvopgiven“.

Denne problematisering af kulturhistorien er det egentlige anliggende for Troels-Lund, der gennemsyrrer hans argumenter. Ikke blot skal han vise, at kulturhistorie er ligeså god om ikke bedre end politisk historie, og at den kan bruges til at vække folket. Han skal også vise, at kulturhistorie ikke er de svage nationers historie, men tværtimod de (moralsk) overlegnes historie. Det gør han ved at anføre, at havde Schäfer skullet karakterisere den rigtige historie på et andet tidspunkt, så kunne han også have måttet vælge kulturhistorien. Videre påviser han, hvordan han selv har brugt kulturhistorie som et led i den politiske kamp om Københavns forsvar, han selv var en del af. Kulturhistorie er således led i den kulturelle såvel som militære mobilisering.

At kulturhistorie således har et formål, der ligger uden for den selv, betyder også noget for fremstillingsformen. Troels-Lund taler således for en historisk fremstilling, der ikke udelukker de almindelige mennesker, men tværtimod gør en dyd ud af at „frigøre sig for præget af fagmand“ for i stedet „blot at være menneske“. Han må således undgå „historikerens skær“, der fremstiller sin un-

dersøgelse snarere end sagen, og han må være fortrolig med „sprogets dragende magt“. Herved imødegår Troels-Lund også indirekte Schäfers kritik af hans lidt lemfældige omgang med kilder og dokumentation ved at fremstille den historiske kildekritik som en barriere snarere end et ideal for den historieskrivning, der vil gøre nytte og virke i sin samtid.

En central figur eller problematiseringsform hos Troels-Lund er således han opfattelse af, at enhver historieskrivning er bundet af og afspejler sin egen samtid, og dermed at kulturhistoriens ærinde og formål må angå samtiden og dermed må udspringe af, hvad der er behov for i samtiden. Synspunkterne på, hvad kulturhistoriens genstand er, er dermed snævert knyttet til, hvad kulturhistorien skal bruges til i identitetspolitisk sammenhæng. Man kunne hævde, at Troels-Lund hermed underminerer sine egne argumenter for kulturhistoriens overlegenhed, idet de bliver transparente i relation til deres strategiske funktion. En anden fortolkning kunne være, at denne spænding eller „splittelse“ mellem de to problematiseringsformer er indskrevet i kulturhistorien.

Pointen med ovenstående lille bidrag til kulturhistoriens genealogi har selvfølgelig ikke været at hævde, at her i tilsynekomsten finder vi den egentlige og sande bestemmelse af eller karakteristikum for kulturhistorien. I stedet kan vi med herkomstanalysen se, at kampen om kulturhistoriens genstand og formål har været indskrevet fra begyndelsen. Bestemmelsen af dagliglivet som kulturhistoriens genstand fremkommer som en specifik strategi hos Troels-Lund i relation til hans samtids nye problematiseringer og konceptualiseringer af fortidsforståelsen og fortidsanvendelsen. Denne bestemmelse af dagliglivet som kulturhistoriens genstand, der dengang var én blandt mange strategier, fremstår her et århundrede efter som evident og naturaliseret. Men med genealogien kan vi destabilisere denne definition og vise dens historicitet og situationsbundethed – eller „the time-bound questions that gave rise to its beliefs and practices“ for at følge Rose's tidligere citerede karakteristik af genealogien.

Kulturhistoriens kulturhistorie rummer således ikke et svar på, hvad kulturhistorie er, men understreger på den anden side, hvordan enhver bestemmelse af kulturhistoriens genstand er bundet til det felt af problematiseringsformer, den specifikt er indskrevet i. Således også nærværende diskussion. Genealogien implicerer hermed en radikal historicitet, også hvad vor egen praksis angår. Men genealogien er ikke blot en strategi til at destabilisere det, der tages for givet, det er også en strategi for kritisk selvrefleksion: Eftersom enhver videnskabelig praksis udspringer af sin samtids problemstillinger, så kunne vi eksplicit som Troels-Lund tage denne binding til samtiden på os og videre benytte kulturhistorien som en bevidst valgt strategi til at problematisere de antagelser i samtiden (og herunder vores egne fag og discipliner), der udgør de største anstødssten for udvikling og forandring til det bedre.

Afslutning

Når jeg i denne diskussion af kulturhistorie har valgt at pege på Foucaults genealogiske strategi og med den en ny forståelse af, hvilke problematiseringsformer, der kommer til syne hos Troels-Lund, skyldes det, at jeg mener, at der her er relevante bud på, hvordan kulturhistorie kan videreudvikles som kritisk strategi i det 21. århundrede. Det drejer sig først og fremmest om at styrke det klare nutids afsæt for de kulturhistoriske analyser. I den forstand er det altid et anliggende i nutiden, der gør en kulturhistorisk eller genealogisk strategi relevant, idet der er antagelser eller praksisser i vores samtid, der skal udfordres og destabiliseres ved hjælp af kulturhistorien. Vi må således mere eksplicit lade nutidige problemstillinger være afsæt for en kulturhistorisk perspektivering og vise, at det kunne have og har set anderledes ud. At de forhold og sammenhænge, vi tager for givet i nutiden, er mere eller mindre tilfældige og med fordel kan undersøges og problematiseres ud fra deres formative periode, hvor de dukker op på den historiske scene, og hvor de ser mere modsætningsfulde og mindre entydige ud.

Den nutidsproblematik, der evt. allerede er i vore kulturhistoriske studier, er ofte alt for implicit. Vi får ikke altid forklaret og udfoldet, hvordan vore analyser har bud til den nutidige debat. Her tror jeg, vi kan lade os inspirere af den politiserende og rabiante Foucault – men også af andre kulturhistoriske traditioner som fx den etnologen Orvar Löfgren udfolder, hvis kulturhistoriske problematiseringer altid udspringer af igangværende og aktuelle kulturelle processer.²⁸ Vi må således tage alvorligt at genealogien, i modsætning til det klassiske historiefag, skrives baglæns – og som slægtskabshistorie starter i nutiden og graver bagud for at finde forudsætninger for, at det blev, som det blev. Vi kan dermed også – som Troels-Lund – tage de politiske implikationer af vores analyser alvorligt. Det betyder imidlertid ikke, at alle mikro-analyser eller kulturhistorier er lige relevante. Vi må i stedet lade os inspirere af Foucault og sætte ind der, hvor vi mener, at det er mest påkrævet, hvor vi virkelig har et samtidigt anliggende.

Dette ligger i tråd med videnskabshistorikeren Donna Haraways fremhævelse af „siteret viden“ som det på en gang nye videnskabelige ideal og grundvilkår. Vi er både hinsides objektivismens tro på det ikke-involverede og uanfægtede blik fra „nowhere“ og kulturrelativismens påpegning af de mange samtidige synsvinkler og blikke „anywhere“, der har medført en form for nihilisme, hvor alle synspunkter er lige meget værd. I stedet må vi tage vores situethed på os og producere de former for viden, der muliggør, at vi kan gøre det „bedre“ – uden selvfølgelig at hævde, at der findes en objektiv eller universel målestok for dette (1991). I Haraway's forstand bliver kulturhistorie således en siteret og kritisk strategi.

28 Se fx Löfgren 1997.

Et andet afgørende felt for mulig inspiration er videnskabsteoretisk, dvs. vores forståelse af egen praksis. Hos Troels-Lund såvel som i genealogiske studier af, hvordan og på hvilke betingelser viden skabes og anerkendes som viden, er det centralt, at videnskaberne ikke betragtes som stående uden for den almindelige kulturhistorie. Tværtimod spiller enhver videnskabelig praksis sammen med andre praksisformer og udgør mulighedsbetingelser for hinanden. Det er således ikke tilfældigt, at bestemte problemstillinger dukker op på bestemte tidspunkter og i bestemte sammenhænge i historien. Noget muliggøres, mens andet udelukkes. Det betyder også, at det ikke er universelle begreber, der kan eller skal defineres. I stedet er det sammenhængen mellem viden og magt der må undersøges.

Til eksempel kan tjene de analyser Foucault udfoldede i sine forelæsninger de sidste år, af det han kaldte „governmentale rationaler“ eller ledelsesrationalitet i de moderne vestlige stater. Han undersøgte i den forbindelse, hvordan bestemte problemstillinger dukker op på den historiske scene på nye måder, fx hvordan relationen mellem stat og befolkning aktualiseres på en ny måde, og hvordan dette spiller sammen med udviklingen af nye videnskabelige og politiske praktikker og teknologier og med dem deres konceptualiseringer af det nye genstandsfelt.²⁹ Dette udtrykkes bl.a. i opkomsten af et nyt statsbegreb, der netop må forstås i sin specifikke historiske og geografiske kontekst og ikke som et alment statsbegreb eller en almen stats- og forsvarsproblematik, som vi kan genfinde på tværs af kulturhistorien.

Dette videnskabsteoretiske standpunkt betyder dermed også, at den videnskabelige praksis må rumme en stadig refleksion over egne muligheder og begrænsninger i form af det uundgåelige specifikke udgangspunkt. Enhver erkendelse har en grundlæggende historisk væremåde og er således kontekstafhængig som grundvilkår. Ambitionen er derfor ikke så meget at formulere endelige teorier, men at iværksætte reartikuleringer, der rokker ved det overleverede og alt for selvfølgelige, vi står midt i. Foucault tildeler dermed teori status af „praktisk omtanke“. Han hævder ikke en teori om beskaffenheden af en praksis, men en teori, der anskuer teori som praksis, og som selv fremstår som praksis. En social praksis, der løbende ekspliciterer den tendens til selvproblematisering, som den allerede rummer i sig. En praksis, hvor det centrale er problematisering af en aktualitet, som den selv betragter sig som del af.³⁰ Kulturhistorie bliver i denne forstand til en radikal spørgen til og refleksion over det, der forekommer selvfølgelig – også hos en selv.

Jeg begyndte med en lille historie om, hvordan jeg som barn optrådte som kommende kulturhistoriker, da jeg spurgte til hestens navn. Ikke fordi jeg spurgte til en anden type empiri eller til et særligt kulturhistorisk objekt, men fordi jeg

29 Se fx Foucault 2002 a+b og 1983.

30 Raffnsøe 2004 p. 234-235.

implicit satte spørgsmålstegn ved og problematiserede den historievidenskabelige praksis, der tog for givet, at kun kongens og ikke hestens navn var interessant. Denne problematiseringsform greb jeg som barn ureflekteret og ved et slumpe-træf. Som professionelle kulturhistorikere kan vi i stedet benytte genealogiske strategier for at stille den slags kritiske spørgsmål, hvor de behøves.

Referencer:

- Burke, Peter 1990: *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-89*.
- Burke, Peter 1991: *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge: Polity Press.
- Burke, Peter 1992: *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven: Yale U.P.
- Christiansen, Palle O. 2000: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. København: Samleren.
- Damsholt, Tine 1999: En national turist i det patriotiske landskab. *Fortid og Nutid*. 1999 nr.1 marts.
- Damsholt, Tine 2000: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Damsholt, Mordhorst og Simonsen (red.) 2009: *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus Universitetsforlag.
- Darnton, Robert 1978: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York/London.
- Davis, Natalie Zemon 1983: *The Return of Martin Guerre*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Deleuze, Gilles og Guattari, Félix 1980/2005: *Tusind Plateauer. Kapitalisme og Skizofreni*. Det Kongelige Danske Kunstakademis Billedkunstskoler.
- Dreyfus, Hubert and Rabinow, Paul 1983: *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics. Second edition with an Afterword by and an Interview with Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel 1971/2001: *Nietzsche, la genealogie, l'histoire. Paris / Nietzsche – genealogien, historien*. In: S. Gosvig Olesen (ed.): *Talens forfatning*. København: Hans Reitzels forlag.
- Foucault, Michel 1971/2001: *Talens forfatning*. In: S. Gosvig Olesen (ed.): *Talens forfatning*. København: Hans Reitzels forlag.
- Foucault, Michel 1983: The Subject and Power. In: Dreyfus and Rabinow (eds.): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. Second Edition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel 2002 a: Governmentality. In: *Power – essential works of Foucault 1954-1984, vol. 3*, London: Penguin.
- Foucault, Michel 2002 b: „Omnes et singulatiim“: towards a critique of political reason, In: *Power – essential works of Foucault 1954-1984, vol. 3*, London: Penguin.

- Ginzburg, Carlo 1980: *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. London.
- Hacking, Ian 1999: *The Social Construction of what?* Harvard University Press.
- Haraway, Donna 1991: Situated Knowledge: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. In: *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*. Routledge, New York.
- Heede, Dag 1992: *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Hunt, Lynn 1984: Politics, Culture and Class in the French Revolution.
- Hunt, Lynn 1992: The Family Romance in the French Revolution.
- Hunt, Lynn og Bonnel, Victoria E. 1999: *Beyond the Cultural Turn*. University of California Press.
- Højbjerg, Christian Kordt 2005: *Resisting State Iconoclasm: Religion and Political Culture among the Loma of Guinea*.
- Iggers, George 1997: *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmoderns Challenge*. London: Wesleyan University Press.
- Löfgren, Orvar 1997: Kulturarvets renässans. Landskabsoplevelse mellan marknad och politik. Rig 1-2, *Kulturhistorisk Tidsskrift*, Lund.
- Latour, Bruno 1993: *The Pasteurization of France*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Raffnsøe, Sverre 2004: Poststrukturalismen. In: *Fransk filosofi – Engagement og struktur*. (P. Lübcke ed). Politikens Forlag/Gyldendals Bogklubber.
- Rose, Nicolas 2007: *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*.
- Stoklund, Bjarne 1987: *Hvad er kulturhistorie? Troels-Lund og den kulturhistoriske strid i Tyskland i 1880'erne*, IEF-Arbejdsrapport 2.
- Stoklund, Bjarne 1989: What is Cultural History? Troels-Lund and the Controversies among German Historians in the 1880s. In: *Humanities between Art and Science. Intellectual Developments 1880-1914*. (Harbsmeier og Trolle Larsen red.). Centre for Research in the Humanities. Københavns Universitet.
- Troels-Lund, Troels 1908: Om Kulturhistorie. I: *Dagligt Liv i Norden i det Sekstende Aarhundrede*. 3. udgave. Gyldendal.

Abstract: The Genealogy of Cultural History

What is cultural history? The paper discusses whether cultural history still should be defined by having a specific empirical object such as the history of everyday life. Taking the point of departure in the current mainstreaming of cultural history and topics outside political history within the discipline of history after the cultural turn, it is argued that cultural history should rather be a specific analytical strategy. The paper investigates the Foucauldian notion of genealogy or “history of the present“ and proposes an understanding of cultural history as an analytical strategy that seeks to destabilize a present that has forgotten its contingency and the time-bound questions that gave rise to its beliefs and practices. Genealogy is therefore about tracing the heterogeneous pathways that led to the apparent solidity of the present. A first sketch to a genealogy of cultural history in Denmark is given through a discussion of the canonized text by T. Troels-Lund, *On Cultural History* from 1894. The idea of everyday life as the analytical and defining object of cultural history is constituted in this text as well as in the disciplinary battles that formed the situational background for Troels-Lunds argument. Instead of taking this situated definition for a given fact cultural history is – in the tradition from Foucault – understood as a critical, destabilizing and thus self-reflective analytical strategy.

Mikael Frausing er cand.mag i historie fra Aarhus Universitet. Han er indskrevet som ph.d.-stipendiat ved Dansk Center for Herregårdsforskning, Gammel Estrup - Herregårdsmuseet og Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, hvor han arbejder på et projekt med titlen „Herregårdene og Oplevessamfundet - nyt liv i gamle bygninger“.

ET LYKKELIGT FORNUFTSÆGTESKAB?

Turistforeningen for Danmark mellem hjemstavnsturisme og eksportturisme ca.1888-1967

Artiklen baserer sig på undersøgelser af Turistforeningen for Danmarks virke med hovedvægt på perioden 1923-1945. Nedsættelsen af „Udenrigsministeriets Udvalg for Turistpropaganda i Udlandet“ i 1934 betød en gennemgribende forandring, hvor staten for første gang involverede sig aktivt i Turistforeningens organisation og arbejde. Turisme blev herved i højere grad opfattet som et eksporterhverv og indrettet efter sit økonomiske indtjeningspotentiale. Hermed lagdes grunden til den organisation og den turismeopfattelse, som kom til at dominere efterkrigstidens danske turisme, mens tidligere, konkurrerende syn på turismen på sigt marginaliseredes. En gennemgang af Turistforeningens brochurer og udgivelser vil i øvrigt demonstrere, at „Danmark som turistland“ repræsenteredes i meget forskellige og konkurrerende diskurser, lige fra en hjemstavnsorientering med vægt på oldtid, landskaber og landbokultur til det „moderne Danmark“ med levende byliv, uhøjtidelig harmoni, ungdommelighed og social ansvarlighed. Overordnet betød mellemkrigstiden både i organisation og repræsentation en forskydning af turistarbejdet fra provinsens lokale, folkelige forankring til byernes, primært københavnske, erhvervsinteresser.

De smilende blonde piger blev fra 1930'erne et fast indslag i dansk turismemarkedsføring. *Copenhagen - the smiling City* 1936. Erhvervsarkivet, Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1934-1937, nr. 491.

Indledning

Turisme er den moderne verdens rejseform. Ferier og rejser er blevet til almindelige, næsten hverdagslige, forbrugsgoder for den overvejende del af befolkningen i den vestlige verden. Det kolossale boom i rejseaktivitet har de seneste 50 år ført omfattende forandringer af samfundet med sig. Det har forandret vores landskaber og kyststrækninger, det har bragt danskere til de fjerneste egne af kloden, og det har bragt udlændinge til Danmark i stadig stigende antal. Turisme har forandret samfundets økonomiske struktur, så fænomenet jævnlige betegnes „verdens største erhverv“ og det har været en integreret faktor i dybtgående forandringer inden for kropskultur, madkultur, kønskultur og national identitet.

Før 1950 var turisme imidlertid et særkende for den borgerlige over- og middelklasse, der allerede fra begyndelsen af 1800-tallet udviklede og befæstede nye måder at anskue natur, kultur og nation på. Med særligt fokus på turister og rejsende fra England og USA har flere banebrydende historiske værker analyseret den tidlige turisme som et fænomen, hvormed den voksende borgerlige middelklasse forsøgte på at skabe mening, orden og en fælles referenceramme i de

fremvoksende industrialiserede og urbaniserede vestlige samfund.¹ I tilbageblik, og med efterkrigstidens charterturer og masseturisme som målestok, fremstår den tidlige turisme som en slags „prototurisme“, der endnu ikke havde udviklet sig til det markante masse- og forbrugerfænomen, der kendetegner turismen i dag, men snarere stod i tæt forbindelse med nye (elitære) kategoriseringer af verden, hvor naturens topografi blev til *landskaber*, bygningsværker som kirker og slotte blev til historiske og arkitektoniske *attraktioner* og levet landboliv blev til *folkekultur*. Turismen var en selvstændigt virkende faktor i gennemgribende sociale processer, der også omfattede kulturelle, videnskabelige, politiske og kunstneriske produktioner, og som efterhånden etablerede nationale (og regionale) identiteter og skarpe modsætninger mellem den traditionelle og den moderne verden.²

Den tidlige turisme er i en dansk kontekst beskrevet i artikler i *Kyst, vand og borgerstand* fra 1993.³ Med eksempler fra Vesterhavet og Bornholm dokumenteres det, hvordan det hen imod slutningen af 1800-tallet var en veletableret praksis blandt byernes borgerskab at besøge landets badesteder i løbet af sommermånederne. Besøgene skyldtes en blanding af „havbadenes“ sundhedsfremmende effekt og en udbredt nysgerrighed over for den fremmedartede natur og de traditionelle, lokale livsformer. På Bornholm var turismen klart anerkendt som en økonomisk ressource for øens befolkning, mens den udtalte dominans af tyske turister af og til kunne give anledning til nationale spændinger.⁴ Der var dog ikke kun badestederne ved landets kyster, men også landets hovedstad, som i sidste halvdel af 1800-tallet begyndte at gøre sig gældende som rejsemål for internationale turister. Under indtryk af en voksende turiststrøm til København og en øget professionalisering i de internationale rejseerhverv med guider, håndbøger, pakkerejser og kvalitetsstandarder begyndte man også i Danmark at rumstere med planerne om, at „man måtte gøre noget for turisterne“.

Foreningen opbygges. Den danske Turistforening 1888-1923

Anledningen blev den store nordiske udstilling i København 1888, hvor man oprettede „*Den Danske Turistforening*“ for at kunne sørge for de hundredetusindvis af gæster, man forventede til hovedstaden. På længere sigt ønskede man at højne standarden i service og infrastruktur for de udenlandske besøgende, da det øjen-

1 Buzard, James 1993, *The Beaten Track*, Oxford; Withey, Lynne 1998, *Grand Tours and Cook's Tours*, London; Sears, John 1998, *Sacred Places*, Univ. of Mass. Press; Löfgren, Orvar 1999, *On Holiday*, London.

2 For denne sammenhæng er der overbevisende argumenteret i McKay, Ian 1994, *The Quest of the Folk. Antimodernism and Cultural Selection in Twentieth-Century Nova Scotia*. McGill-Queens Univ. Press, Montreal.

3 *Kyst, vand og borgerstand*, Den jyske Historiker nr. 65, 1993.

4 Jensen, Bente 1993, „Det danske Schweiz – da Bornholm blev opdaget som turistmål“. I: *Kyst, vand og borgerstand*, s. 49–79.

synligt stod slemt til med både hoteller, veje, jernbaner, hestevogne, guidebøger, „rejseførere“ og informationsbureauer. Turistforeningens formål var altså at få hovedstaden, og i videre forstand nationen, til at fremstå på bedste måde, dvs. at yde godt værtskab for besøgende. Ikke uvæsentligt ville man have hånd i hanke med de plattenslagere, som udnyttede turisterne. Turisterne skulle præsenteres for – og dirigeres i retning af at opleve – det „rigtige“ Danmark, og turistforeningens virke bestod af lige dele praktisk optagethed af service og standarder og en forfængelig stolthed over at kunne præsentere nationen i et fordelagtigt og dækkende billede.

For danskere skulle turisme og ferierejser i Danmark være et spørgsmål om at lære landet at kende, og den havde således et klart nationalt og folkeopdragende sigte, mens der over for de udenlandske turister var tale om lige dele international dannelseskultur og national promovning. Turistforeningens formål var først og fremmest at understøtte disse bestræbelser, men sekundært betød turismen også en økonomisk ressource, hvis kommercielle interesser efterhånden havde behov for både organisering og regulering. Efter københavnsk forbillede dannedes de efterfølgende år lokale turistforeninger i snart alle danske købstæder for at højne service og lette adgangen til lokale seværdigheder.⁵ Ofte kaldte disse lokale foreninger sig *Turist- og Forskjønnelsesforeninger*, og opgaverne bød på beskyttelse og fredning af naturområder og bygninger, anlæggelse af stier og opstilling af bænke, udarbejdelse af foldere og informationsmateriale samt en generel kvalitetssikring af tilgængelighed og tilbud, som byens og egnens besøgende måtte interessere sig for. Rejserne blev opfattet som en form for national – eller lokal – dannelsesrejse, et formål som i lige så høj grad var indadvendt mod byens egne borgere som udadvendt over for eventuelle besøgende. Turismens økonomiske potentiale mistedes aldrig af syne, men der kunne blandt lokalforeningerne være meget store forskelle i den reelle betydning – fra store etablerede, internationale turistdestinationer som Bornholm, Nordsjælland, Skagen og Silkeborg til de mere beskedne og lokalt orienterede foreninger i Holstebro, Kolding eller Nykøbing Falster. Efterhånden som de lokale turistforeninger opbyggedes, så man ansatserne til, at *Den danske Turistforening* blev omdannet til en decideret landsdækkende hovedorganisation for dansk turisme. Lokalforeningerne udgjorde det medlemsbaserede basisniveau, som så sluttede sig sammen på landsdelsniveau med en jysk, en fynsk, en sjællandsk og en københavnsk forening, som så igen samledes i den landsdækkende hovedorganisation. Først og fremmest betød opbygningen af mange, nye lokalforeninger – 39 i 1911 – at turismens organisatoriske tyngdepunkt blev forskudt fra København til provinsen, særligt Jylland. Det økonomiske grundlag for *Den danske Turistforening* forblev dog ringe, og den

5 Schulz, Hans Joakim 1988, *Dansk Turisme i 100 år 1888–1988, Danmarks Turistråd*, s. 32f.

nye decentrale struktur gav problemer i forhold til hovedstadens dominerende rolle som centrum for både indenlandske og udenlandske turister.⁶

I 1913 dannedes da *Foreningen til Turistsagens Fremme i Danmark* som et rent københavnsk foretagende domineret af virksomheder og organisationer med direkte økonomisk interesse i turismen, dvs. turisterhvervene i den bredest mulige definition af disse. Foreningens formål var alene at øge udlændingenes besøg i Danmark, og turisme skulle opfattes som en økonomisk ressource, der skulle administreres professionelt og indregnes som eksportvare på landets handelsbalance. Det var som beskrevet ikke nogen ny eller radikal tanke på daværende tidspunkt, men den nye forening var dog oprettet i klar opposition mod det folkeligt-dannende grundlag, som via de lokale turistforeningers indflydelse efterhånden var kommet til at dominere *Den danske Turistforening*. Splittelsen stod ikke alene mellem hovedstaden og provinsen, men kunne genfindes mellem store og små lokalforeninger og sågar internt i lokalforeningerne. Dårlig økonomi og interne stridigheder var det dårligst mulige udgangspunkt for at modstå de økonomiske og politiske omvæltninger, der fulgte med udbruddet af Første Verdenskrig. Al rejseaktivitet blev indstillet, samfundsøkonomien var i krise, og med dybe personlige stridigheder blandt lederne i dansk turisme blev begge foreninger i praksis nedlagt.⁷ Situationen varede indtil 1923, hvor man dannede en helt ny forening på stumperne af de to konkurrenter: *Turistforeningen for Danmark* blev den første levedygtige og velkonsoliderede hovedorganisation for dansk turisme og eksisterede frem til 1967, hvor den afløstes af *Danmarks Turistråd*. Organisationen er i dag videreført som en erhvervsdrivende fond under navnet *VisitDenmark*.

Tiden frem til Anden Verdenskrig blev en opgangstid for dansk turisme. Den indenlandske og den udenlandske rejseaktivitet steg markant, og organisatorisk skabte man en slagkraftig og effektiv administration – ikke mindst efter 1935, hvor staten gik aktivt ind og understøttede foreningens arbejde.

Fornuftsægteskabet. Turistforeningen for Danmark 1923-1934

„Der er det ejendommelige ved Turistbevægelsen, at den paa lykkelig Maade forener ideelle og økonomiske hensyn.“ *Turisten*, 1926

Den nye forening, som blev dannet i 1923, var et kompromis mellem forskellige, om end ikke nødvendigvis modstridende, interesser i turismen. Man forsøgte at balancere den folkelige medlemsforankring gennem lokalforeningerne med tu-

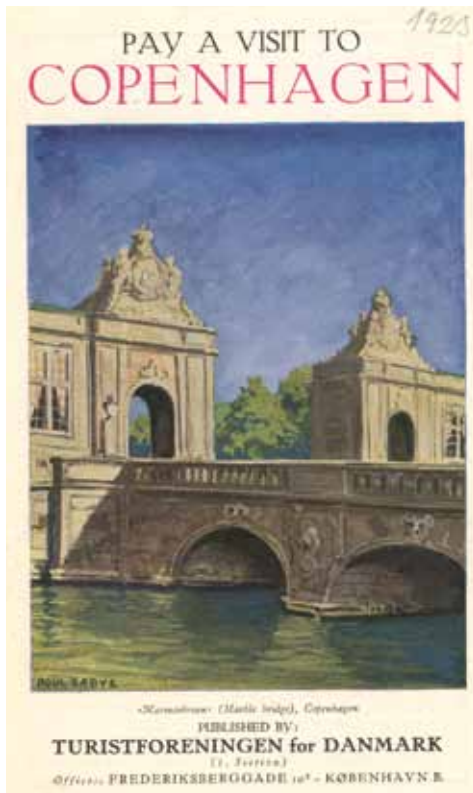
6 København 1928, red. Th. Gravlund, *Turistforeningen for Danmark*, Aarvog 1928, s. 34ff; samt Schulz 1988, s. 40f.

7 København 1928, s. 61ff.

ristershvervenes økonomiske interesser – en balancegang som indebar hensyntagen til hhv. en *hjemstavns-turistisk* opfattelse med vægt på indenlandsk turisme, provinsen samt lokale, folkelige og kulturelle opgaver over for en *kommerciel-turistisk* opfattelse med vægt på udenlandske turister, København, markedsføring og indtjening. I vid udstrækning lykkedes det gennem mellemkrigstiden at udvikle Turistforeningen inden for begge disse parallelle spor.

Foreningen fik først sin formålserklæring i 1926: „*Foreningens Formaal er at arbejde for et øget Fremmedbesøg i Danmark og for at fremme Rejselivet indenfor Landets Grænser samt at bistaa Afdelinger og Lokalforeninger i Arbejdet med deres særlige Formaal.*“ Formålsparagraffen vidner om netop den alliance mellem lokalforeninger og erhvervsinteresser, som man forsøgte at smede – og det indledende citat fra en leder i Turistforeningens medlemsblad, *Turisten*, udtrykker nok så meget en forhåbning og en programerklæring for den nye forening, som det er en beskrivelse af tingenes tilstand. Organisationen af den nye forening hvilede ligeledes på en alliance: årsmødet var i vedtægterne defineret som foreningens yderste autoritet, idet man på sædvanlig foreningsfacon her måtte godkende formandens beretning og årsregnskabet.⁸ Stemmeret på årsmødet havde lokalforeningerne i forhold til deres medlemstal, således at beslutninger på årsmødet hvilede på et solidt demokratisk princip om medlemsindflydelse. Da Turistforeningen havde langt flere medlemmer i provinsen end i hovedstaden, betød det naturligvis, at lokalforeningerne på dette overordnede niveau ville kunne sætte sig igennem over for den københavnske afdeling. Til gengæld fik den københavnske afdeling en stor indflydelse på den daglige drift af foreningen. Turismens lokalforeninger var samlet i tre såkaldte landsdelsforeninger: en jysk, en fynsk, en sjællandsk afdeling. Dertil kom en Københavnsk afdeling, der på alle måder indtog en særstatus i foreningens struktur. Hovedbestyrelsen for Turistforeningen for Danmark bestod af formændene fra de tre landsdelsforeninger samt formanden og yderligere to medlemmer fra den københavnske afdeling. Den københavnske afdeling havde direkte medlemmer ligesom lokalforeningerne, men indtog altså en privilegeret plads i planlægningen og udmøntningen af den landsdækkende turisme. Ydermere fremgår det, at københavnsafdelingens medlemsbidrag gik direkte til hovedforeningens kasse, hvilket i enhver praktisk henseende betød, at den landsdækkende hovedorganisation i det daglige arbejde blev identisk med københavnsafdelingen. Man kan vel sige, at mens lokalforeningerne og medlemsdemokratiet fik kontrol med foreningens lovgivende organer, fik hovedstadens interesser stærk indflydelse på de udøvende organer og den daglige ledelse. Det forekommer på den baggrund at være en foregribelse af en senere udvikling, når det er blevet påstået, at dannelsen i 1923 betød, at „*Turisterhvervene greb tøjlerne, og en ny æra indledtes domineret*

8 Love for Turistforeningen for Danmark 1923, Statens Arkiver, Erhvervsarkivet, Turistforeningen for Danmarks arkiv, nr. 07798, [TFDA], Forretningsudvalget.

Turistforeningen for Danmarks første turistbrochure fra 1923 hed *Pay a visit to Copenhagen*. Den blev genoptrykt i flere versioner og på flere sprog helt frem til 1934.

„*Pay a visit to Copenhagen*“, 1923, Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1923–1928, nr. 489.

af erhvervene.“⁹ Tværtimod demonstrerede foreningen, både formelt og i praksis, en udstrakt balance og alliance mellem delvist overlappende og delvist modsatrettede opfattelser af, hvad turisme burde og skulle være.

Turistforeningen for Danmark indledte straks arbejdet med at „øge fremmedbesøget“, og det lykkedes rent faktisk gennem perioden at tiltrække flere udenlandske turister til landet. Opgørelser over antallet af besøgende på københavnske hoteller viser en støt stigning fra 77.000 udlændinge i 1923 til 103.000 udlændinge i 1930, hvorefter tallet igen faldt. Fra 1934 var turiststrømmen atter vendt og nåede sit højdepunkt i 1938 med 148.000 udenlandske turister. Svenskere og tyskere tegnede sig for den største andel, mens nordmænd, englændere og amerikanere hver havde en mindre andel.

Arbejdet med at tiltrække udenlandske besøgende blev fra begyndelsen prioriteret højt, og allerede i foreningens første år nedsatte man et såkaldt *agitationsudvalg*¹⁰, der skulle planlægge, udarbejde og udsende trykt reklamemateriale til udlandet. Derudover medvirkede foreningen til produktion af film, afholdelse af foredrag, radioudsendelser samt modtagelse af udenlandske pressefolk og rejsearrangører. Udover produktionen af danske og udenlandske brochurer – som vedva-

9 Schulz 1988, s. 45.

10 FU-referater, 21.11.1923. TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

Turistforeningen for Danmark arrangerede også udflugter rundt i landet for foreningens medlemmer. På turene kunne man fx afsynge „Danske turisters sang“.

„Fællesudflugter“ 1925, Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1923–1928, nr. 489 og „Danske Turisters Sang“, „Turisten“ 1926, nr. 9, s. 9

rende optog halvdelen af foreningens udgifter – var udsendelsen af brochurerne et særskilt problem, og man oparbejdede efterhånden et distributionsnetværk, som bestod af Danmarks repræsentationer i udlandet samt DFDSs kontor i London: *Danish Travel Bureau* og DSBs rejsebureau *Norden* i Berlin.¹¹ Rejsebureauer i Norge og Sverige modtog dansk turistmateriale direkte fra kontoret i København.

Samtidigt tog man fat på det „indenlandske arbejde“, som udover udgivelsen af brochurer, foldere og guider involverede en lang række forskellige opgaver. Vigtigst var nok, at Turistforeningen for Danmark udgav månedsbladet *Turisten* samt Årbogen, der henvendte sig til en snævrere kreds, primært foreningens medlemmer. Turistforeningen formåede i de første ti år af sin levetid at fordoble antallet af lokalforeninger fra 48 til 96 og samtidig øge medlemstallet fra 5.000 til 15.000.¹² Turismen blev, om ikke en folkesag, så dog forankret i de bredere middelklasselag som en medlemsforening. Derudover kastede man sig over en lang række opgaver, der alle havde at gøre med at hæve kvaliteten af de turistmæssige støttefunktioner: overnatning, transport, guider, souvenirs m.v., og man udviklede sammen med Norge og Sverige et nordisk turistsamarbejde. Initiativer til fredninger, anlæggelse af vandre- og cykelstier eller forbedringer på veje og jernbaner udgik fra lokalforeningerne, men blev stilet til de relevante ministerier gennem hovedorganisationens sekretariat i København. På nationalt niveau udarbejdede man betænkninger

11 FU-referater, 5.12.1923. TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

12 Aarsberetning 1924, TFDA, Årsberetninger; samt *Turisten* - Organ for den danske Turistbevægelse, Turistforeningen for Danmark, Odense, september 1928.

og stillede forslag vedrørende drikkepenge, hoteller, skiltning, skolernes sommerferie og forbedret statistik. Fra 1933 gennemførte turistforeningen en autorisation for „røjseførere“ i København, som blev lovfæstet i 1936 og lagt under politiet. Gennem alle disse aktiviteter var Turistforeningen instrumentel i en stigende regulering og standardisering af „turismens infrastruktur“ i bred forstand.

Udvidelser i foreningens personale og lokalekapaciteten indikerer et stadigt stigende aktivitetsniveau,¹³ men stadigt var det en lille forening, hvis daglige ledelse lå i hænderne på en enkelt person, landssekretæren, og et aktivt forretningsudvalg, som mødtes 1-2 gange om ugen. Foreningens budgetter balancerede på kr. 100.000, hvoraf ca. kr. 20.000 kom fra statstilskud og resten fra medlemskontingenter. Meget arbejde blev naturligvis også udført i lokal- og landsdelsforeningerne, hvilket imidlertid falder uden for denne undersøgelses rammer.

Fra 1923 kan man med rimelighed tale om en jævn forbedring af turistforholdene i Danmark, men tiltagene var stadig få og spredte og foreningens økonomiske midler små. Sagsbehandlingen havde et vist ad hoc præg over sig, og meget var baseret på frivillig arbejdskraft, hvorfor det langvarige, strategiske og professionelle arbejde med at udvikle turismen måtte afvente bedre tider – som fx statens aktive medvirken og økonomiske støtte til Turistforeningens arbejde.

En statslig turistforening? Omstrukturering 1934-35

„*Turistbevægelsen skal være en Folkesag og ikke et Departement*“, kunne man læse i *Turisten* i 1934¹⁴ som en kommentar til planerne om en gennemgribende nyorientering af dansk turisme. Turistforeningens organisation og fremtidige arbejdsgrundlag havde været diskuteret med mellemrum siden 1930, hvor det i forbindelse med budgetforhandlingerne blev fremført „...at *Turistforeningens arbejde var saa stort, fordi Foreningen ikke blot var Turistpropagandacentral, men ogsaa Turistforening*“. De danske budgetter til turistmarkedsføring skulle forøges med offentlige midler, Turistforeningen skulle omdannes til en offentlig eller halvoffentlig institution, således at turismen „...i *Modsætningsforhold til den Dobbelt-sidede Foreningens Arbejde nu tilsigter [...] at faa dette Forhold lagt an, saaledes at den national-økonomiske Opgave holdtes for sig, den kulturel-ideelle for sig*.“ Planerne blev dog skarpt imødegået med beskyldninger om „*Københavnriet i Turistforeningens Ledelse*,“ og fra lederartikler i *Turisten* betonedes det stærkt, at turismen var en „Folkesag“ baseret på lokalforeninger og medlemsbidrag.¹⁵

13 FU-referater, 5.5.1926; 6.7.1927; 25.9.1929; 4.3.1933. TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

14 *Turisten*, februar 1934, s. 17.

15 *Politiken*, 25.7.1930; *Turisten* august 1930; FU-referater, 17.2.1930, 24.6.1930, 2.12.1930, 16.8.1933, TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

Fronterne var trukket skarpt op, men ikke desto mindre blev omstruktureringen af Turistforeningen virkelighed i 1935. Den økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne havde presset foreningen økonomisk, men hovedargumenterne var dog overvejende organisatoriske: Danmark var det land i Europa, som brugte færrest offentlige midler på turistreklame, og det eneste land, der ikke havde et direkte offentligt engagement i turismen. Det var rigtigt nok: statsligt drevne turistorganisationer var etableret overalt i Europa begyndende med det italienske i 1923. I Sverige var turismen blevet lagt under Trafikministeriet i 1927, og i Norge havde Handelsministeriet taget styringen i 1934.¹⁶ Danmark måtte følge med i denne udvikling, mente man, men snarere end en fuldstændig opsplitning af foreningens opgaver sigtedes efter en fortsat sammenhæng mellem det indenlandske og udenlandske turistarbejde. Det kommissorium, som blev henvist til „Udenrigsministeriets Udvalg for Turistpropaganda i Udlandet“ i juni 1934, fik til opgave:

- 1) at Udvalget skulde overveje Muligheden af og Formerne for en rationel Organisation af Danmarks udenlandske Turistpropaganda under en selvstændig ledelse, men, saa vidt praktiske Forhold gjorde det ønskeligt, under en vis Kontakt med arbejdet for den indenlandske Turistpropaganda.
- 2) at Udvalget skulde stille Forslag angaaende Tilvejebringelsen af de for Iværksættelsen af en effektiv dansk Turistpropaganda i Udlandet nødvendige Midler.¹⁷

Udvalget arbejdede hurtigt: under ledelse af kontorchef A.J. Poulsen samlede man repræsentanter fra turistforeninger, rejseselskaber, hotel- og restaurationsbranchen, reklamebranchen, den københavnske handelsforening, DSB, DFDS, kommuner og ministerier samt større virksomheder som De danske Spritfabrikker og Georg Jensen. Udvalgets sammensætning gav en stærk indikation om hensigten, nemlig at styrke erhvervsinteressernes indflydelse på Turistforeningens fremtidige arbejde. I januar 1935 aflagde udvalget sin rapport, *Danmarks Turistpropaganda*, der skulle tjene to formål: dels at samle den tilgængelige viden om turisme i Danmark på dette tidspunkt, dels at forberede den kommende omstrukturering. Arbejdet forløb i syv underudvalg: 1) Statistikudvalget; 2) Trafikudvalget; 3) Hoteludvalget; 4) Oversøisk Propaganda; 5) Propagandaudvalget; 6) Organisationsudvalget og 7) Finansieringsudvalget. Reelt set var der dog tale om, at de fem førstnævnte underudvalg genoptrykte forskellige tidligere udgivelser fra Turistforeningen, og man indskrænkede sig her til at stille forslag og påpege

¹⁶ Betänkande och Förslag angående Turistreklam- och upplysningsverksamhet i Utlandet, 1927; Innstilling fra Den Departementale Turisttrafikk-Komité, 1934. Statens Arkiver, Udenrigsministeriets Arkiv, Gruppesager 1909-45 [UMA], H-90-26.

¹⁷ Danmarks Turistpropaganda, Beretning fra Udenrigsministeriets Udvalg for Turistpropaganda i Udlandet 1935, København. s. 5-6.

mangler over for private og offentlige aktører. Mest interessant er nok den strategi for fremtidens turisme, som formuleredes: „...at det ikke mere er de faa Luksusturister, som hver især kan udgive mange Penge, men derimod en bred Strøm af jævne Rejsende, der i vore Dage bestemmer Turistsagens samfundsmæssige og nationaløkonomiske Betydning, og der kan efter Udvalgets Opfattelse ikke være Tvivl om, at Fremtidens udvikling, sikkert endda i forstærket Tempo, vil føre videre i denne Retning.“¹⁸ Turisme skulle være et gode for den brede befolkning, såvel af samfundsmæssige som af økonomiske grunde.

Organisations- og Finansieringsudvalgene skulle skabe en ny organisation og et nyt arbejdsgrundlag for dansk turisme. For at sikre statens øgede økonomiske støtte måtte Turistforeningen reorganiseres og splittes op i to afdelinger. De indenlandske arbejdsopgaver fortsatte i en „Indlandsafdeling“, der havde samme opbygning som den hidtidige turistforening, dvs. med lokalforeninger, landsdelsforeninger, hovedbestyrelse og årsmøde – indtægterne skulle her komme fra lokalforeninger og medlemsbidrag. Nyskabelsen var en parallel 'Udlandsafdeling', hvis øverste myndighed blev et nyoprettet *Turistråd*, som bestod af repræsentanter med kommercielle interesser i turismen: jernbaner, rederier, luftfartsselskaber, rundfartsselskaber, rejsebureauer, hoteller, restauranter, interesseorganisationer, Københavns Havn, forlystelsesetablissemeter, handelsstandsforeninger, ministerier (Udenrigs-, Handels- og Offentlige Arbejder), amter, kommuner samt formændene for turismens fire landsdelsforeninger.¹⁹ De private aktører skulle selv bidrage til Udlandsafdelingens økonomiske fundament, men staten ville matche bidragene, således at udgifterne blev ligeligt fordelt mellem staten på den ene side og private virksomheder (med kommunerne) på den anden side.²⁰ Med et anbefalet årligt budget på kr. 300.000 alene i Udlandsafdelingen var der tale om en voldsom forøgelse af både det private og offentlige engagement i „Turistpropagandaen“.

Hver afdeling skulle have selvstændig økonomi, selvstændig leder og egne ansatte. Ressortspørgsmål mellem afdelingerne skulle løses af et præsidium bestående af de to afdelingers formænd samt kontorchef A.J. Poulsen, der som regeringens repræsentant blev Turistforeningens første præsident. Løsningen med to daglige ledere var i virkeligheden et kompromisforslag og havde mødt massiv modstand blandt de udvalgsmedlemmer, som havde ønsket erhvervsinteressernes endnu stærkere indflydelse på foreningen. Kompromiset begrundedes eksplicit med „...de Stemninger, der for Tiden rører sig indenfor forskellige i Turistsagen interesserede Kredse...“²¹ og bundede i det simple forhold, at foreningens nye vedtægter nødvendigvis skulle godkendes på et ekstraordinært årsmøde. Her do-

18 Danmarks Turistpropaganda 1935, s. 51.

19 Udkast til Love for Turistforeningen for Danmark 1935. I: Danmarks Turistpropaganda 1935, s. 143ff.

20 Danmarks Turistpropaganda 1935, s. 128.

21 Danmarks Turistpropaganda 1935, s. 73f.

Turistforeningen for Danmarks nye logo efter omstruktureringen 1935.

Turistforeningen for Danmark 1937. Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1934-1937, nr. 491

minerede lokalforeningerne, og for at sikre forslaget vedtagelse måtte man altså sikre 'turistbevægelsen' en fortsat eksistens og relativ autonomi inden for foreningen. Modstanden mod udvalgets arbejde var i offentligheden kraftigt båret frem af Anders Nordahl-Petersen, som udover sit hverv som formand for den fynske landsdelsafdeling også fungerede som redaktør på både *Turisten* og *Årbogen*. Med hans ansættelse som leder af Indlandsafdelingen synes „Stemningerne“ at være blevet dæmpet betydeligt, men set i et større perspektiv var der tale om en strukturel sikring af medlemsaktiviteterne, som blev bedre institutionaliseret og opnåede større økonomisk sikkerhed. *Turisten* og *Årbogen*, som en overgang havde været truet på eksistensen, kunne fortsætte med at udkomme – endog som arbejdsopgave for Turistforeningens sekretariat og ikke længere baseret på frivillig arbejdskraft. Selvom „turistbevægelsen“ altså med omstruktureringen måtte afgive indflydelse, fik man til gengæld del i de forøgede økonomiske ressourcer og, ikke uvæsentligt, forbedret service fra et forøget og professionaliseret sekretariat.

Omvendt betød hensynet til medlemmer og lokalforeninger, at den nye alliance mellem stat og erhvervsinteresser ikke gik nær så langt i den opsplitning i turismen, som mange havde ønsket og forestillet sig i udgangspunktet. Det ville sandsynligvis i situationen have krævet oprettelsen af en helt ny sidestillet turismeorganisation, et „statsligt turistbureau“, og flertallet af udvalgets medlemmer veg i sidste ende tilbage fra denne løsning. Om begrundelserne herfor er kilderne tavse, men man kan overveje både organisatoriske og politiske grunde: dels havde turistbevægelsen og netværket af lokalforeninger en klar styrke i organiseringen af det turistmæssige modtageapparat over hele landet. Det ville en statslig organisation have svært ved at matche. Lokalforeningerne kunne simpelthen noget, som landsorganisationen havde brug for og – også af politiske grunde – ikke ønskede at konkurrere med. Som nævnt nød Turistforeningen med 15.000 medlemmer en betydelig folkelig forankring, primært blandt byernes middelklasse, og med *Ferieloven 1938* lige på trapperne var ferier, ekskursioner og lokal turisme godt på vej til at blive et almindeligt gode, også for arbejdere. Det var således en stor del af den socialdemokratisk-radikale regerings kernevælgere, som både i ideologisk og praktisk forstand var aftagere af det „Indenlandske tu-

ristarbejde“, og en statslig intervention, som i alliance med store erhvervsinteresser underminerede den folkeligt forankrede „turistbevægelse“, ville simpelthen være et dårligt signal at udsende. Og forløbet op til omstruktureringen havde vist, at der nok fandtes stemmer inden for Turistforeningen, som var i stand til at gøre opmærksom på sig selv.

En ny slagkraftig turistforening – og Anden Verdenskrig 1935-1945

Det nøje afstemte kompromis fra 1935 med to afdelinger med hver sin daglige leder var dog en upraktisk og dårlig løsning, som kun fik kort levetid. Da Anders Nordahl-Petersen fratrådte sin stilling i 1938 (sandsynligvis pga. alvorlig sygdom), gennemførte man straks en vedtægtsrevision, hvor man nedlagde Indlandsafdelingen og samlede den daglige ledelse under *Turistchefen*, Mogens Lichtenberg. I den nye slagkraftige organisation hed de ledende organer nu Generalforsamlingen, Turistrådet og Forretningsudvalget. Medlemsdemokratiet og lokalforeningerne bibeholdt en vis indflydelse på foreningen gennem Generalforsamlingen, der skulle godkende årsberetning og budget, men havde kun ringe eller ingen indflydelse på sammensætningen af Turistrådet og forretningsudvalget.²² Hermed var den dominerende kraft i foreningen blevet forskudt fra „turistbevægelsen“ til et professionelt sekretariat og en bestyrelse, der domineredes af de offentlige og private økonomiske interesser. En betegnende illustration på udviklingen var oprettelsen af *Det raadgivende Landsudvalg* i 1938, hvor lokalforeningerne kunne rejse sager og give indstillinger til Turistrådet. Det var en nøjagtig modstilling af forholdene i 1923, hvor *Det raadgivende Turistraad* kunne give indstillinger til landsdelsforeningernes hovedbestyrelse! Den næsten larmende tavshed, hvorved vedtægtsrevisionen 1938 blev modtaget, kunne indikere, at lokalforeninger på trods af reduceret formel indflydelse havde fordel af de øgede økonomiske og ledelsesmæssige ressourcer i Turistforeningen. De nye økonomiske muligheder satte sig straks spor i Turistforeningens arbejde: den nye professionelle ledelse gav mulighed for, at man kunne arbejde langsigtet og strategisk, og større ressourcer betød helt nye brochurer og guider, der var en markant nyorientering og kvalitetsforbedring af markedsføringen af dansk turisme i udlandet. Desuden flød en stadig strøm af betænkninger og beretninger ud fra sekretariatet: fx „*Turiststatistik i Danmark*“, „*Turistvarer*“, „*God Opførsel i Naturen*“ osv.²³

Anden Verdenskrigs udbrud betød „...at det Raaderum, der var tilbage for dansk Turisme, er blevet yderligere formindsket.“²⁴ Man fortsatte dog ufortrødent

22 Vedtægter for Turistforeningen for Danmark 1938, TFDA, Hovedbestyrelsen, Vedtægter 1938.

23 TFDA, Turistbrochurer, nr. 491, 492 og 493.

24 FU-referater, 27.5.1940, TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

med at udvikle den indenlandske turisme, ikke mindst fortsatte man udvalgsarbejdet, uddannede turistpersonale og forberedte oprettelsen af en ungdomsafdeling. Selv om enkelte lokalforeninger var blevet nedlagt, kunne Turistforeningen ved krigens afslutning konstatere en medlemsfremgang fra 23.000 til 32.000. Cykelturismen blev kraftigt udvidet og understøttet,²⁵ og den nye guidebog „*Politikens Turisthaandbog, Danmark Rundt*“, som udkom første gang i 1943, blev grundstenen i efterkrigstidens indenlandske turistlitteratur. Paradoksalt nok betød Besættelsen derfor, at de nye økonomiske midler, som statens engagement havde medført, først og fremmest – og stik modsat intentionerne – kom til at gavne det indenlandske turistarbejde og lokalforeningerne. Da den internationale turisme så småt kom i gang igen i begyndelsen af 1950erne (Turistforeningen trykte faktisk turistbrochurer og forventede turister i sommeren 1945, men endte med at dele dem ud til allierede soldater),²⁶ og Turistforeningen igen kunne tage fat på at markedsføre Danmark i udlandet, stod man således på et solidt fundament. De organisatoriske rammer var fortsat vedtægterne fra 1938, og man vedblev at understøtte både den lokalorienterede indlandsturisme og den kommercielle udlandsturisme. Styrkelsen af den hjemlige turisme gennem 1940erne havde dog også haft en økonomisk side, idet den havde ansporet til kvalitetsforbedringer, som i efterkrigsårene kom også den udenlandske turismemarkedsføring til gode. Illustrativt er fx det udviklingsarbejde indenfor kvalitetssikring af souvenirs, som Turistforeningen foretog gennem 1940erne og publicerede i *Turistvarer*.

Turismens Danmarksbilleder 1923-1935

Turistforeningen vigtigste arbejdsopgave var at udgive turistmateriale. Udgivelserne fra turistforeningen demonstrerer den samme dobbelthed som organisationen og aktiviteterne. På den ene side guidebøger, brochurer og fortegnelser til at bistå turisterne på deres rejse i Danmark, på den anden side *Turisten* og Årbogen, der henvendte sig primært til „turistbevægelsen“: medlemmer og lokalforeninger. Hver især havde udgivelserne forskellige formål og fremviste forskellige repræsentationer af det „turistede Danmark“.

Da Turistforeningen for Danmark begyndte sit virke i 1923, var den danske nation en historisk og kulturelt relativt veldefineret størrelse, men Genforeningen 1920 havde dog skabt en ny geografisk enhed til „det danske“, som man straks måtte indarbejde i nye udgivelser. Vanskeligere var det måske at håndtere de store regionale og lokale forskelle i antallet af turister og kvaliteten af de støttefunktioner, der skulle til for at modtage disse turister: hoteller, transport, infrastruktur,

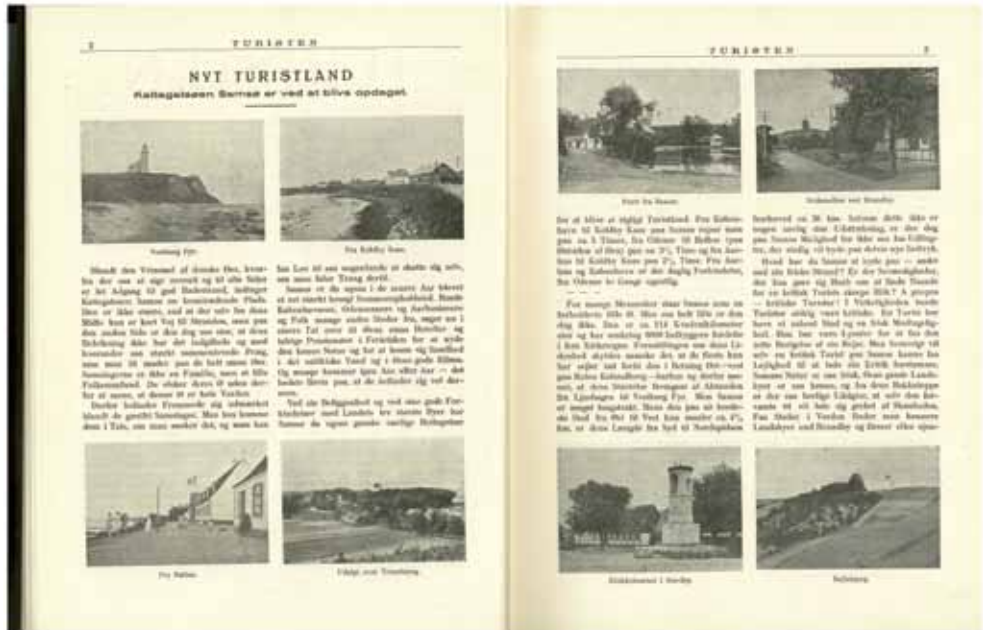
²⁵ Aarsberetning 1945, FU-referater, 6.12.1943, 15.1.1943, 8.5.1944, og brochuren 'Cykleture'. TFDA, Årsberetninger; FU, Forhandlingsprotokoller; Turistbrochurer (nr. 493).

²⁶ FU-referater, 22.1.1945, 16.3.1945, 14.5.1945. TFDA, FU, Forhandlingsprotokoller.

guider osv. På den ene side fandtes der en nogenlunde standardiseret skabelon for den „danske rejse“: 8-10 større attraktioner, der opsummerede det største og bedste, som Danmark kunne byde på, og som modtog mange – også udenlandske – turister. På den anden side var turistforeningens grundlag de op mod 100 lokale turistforeninger, hvor turismens økonomiske betydning var meget forskellig, og hvor turismearbejdet i mange tilfælde drejede sig om det helt lokale arbejde med at navngive, beskrive og åbne de „interessante steder“, som kunne fylde egnen med historie, kultur og identitet. Lokalforeningerne skulle „... sørge for, at Danskerne lærer deres Land bedre at kende. Og de mange lokale Turistforeninger vil ud fra deres Hjemstavnsfølelse og deres Hjemstavnskendskab kunne konkurrere om at drage danske Gæster til sig. Der er smukke Arbejdsmuligheder for dem.“²⁷

Turistforeningen for Danmark understøttede den folkelige forankring i turismen med to udgivelser. *Turisten – Officielt Organ for den danske Turistbevægelse*, blev oprettet på Anders Nordahl-Petersens private initiativ i 1926 som et medlemsblad for turistforeningerne. Bladet fortsatte under forskellige former frem til ca. 1960 med en blanding af oplysninger, meddelelser, reportager og debat fra lokalforeningerne. I mellemkrigstiden udkom bladet månedsvis til godt 1000 abonnenter og var næsten kronisk nødlidende. Rejsebeskrivelser og turistartikler fyldte meget, især fra Danmark, men også en del fra de nordiske nabolande og af og til beskrivelser fra udlandet. Generelt indeholdt artiklerne grundige og detaljerede beskrivelser af seværdigheder og attraktioner på geografisk ret afgrænsede destinationer. Der var maleriske og stemningsmættede beskrivelser af landskaber, bygninger og købstæder og af og til henvisninger til bemærkelsesværdige kendetegn for lokalkulturen og regionale forskelle i temperament og livsform – særligt var det populært at omtale Vestjylland og befolkningens specielle „folkekarakter.“ Artiklerne i *Turisten* formedes som lokale guider til en egn eller større landsdele. De lokale turistattraktioner bestod ofte af smukke landskabspartier og udsigtspunkter (der kunne være forsynet med en bænk af den lokale turistforening), gravhøje og andre oldtidsminder, herregårde, kirker og klostre, købstæder og landsbyer, historiske mindesmærker og dertil forskellige lokale kuriositeter af højest forskellig art. Artiklerne var rejsebeskrivelser, som i traditionen fra 1800-tallet beskrev egne, hvor der kun var få eller slet ingen turistbrochurer til rådighed, og som ofte indvarslede den egentlige turismes fremkomst. Turistartiklerne var udforskende beskrivelser af områder, hvor turismen stadig var i sin tidlige begyndelse, men også en klar indikation af, at flere og flere områder i landet blev åbnet op og gjort til potentielle rejsemål for turister. Medlemsbladet *Turisten* havde dertil et demokratisk aspekt, idet man forsøgte at dække *alle* områder af landet. Modsat nationale guidebøger, som kun fandt plads til de største højdepunkter, var der lige adgang til *Turistens* sider, alle turistlokaliteter fortjente

²⁷ Politiken, 5.1.1934, s. 5.

Hjemstavnturismen behandlede lokale destinationer og lagde typisk mere vægt på landskaber, landsbyer og „folkekarakteren“ – evt. kombineret med gode bademuligheder. „Nyt Turistland - Kattegatsøen Samsø er ved at blive opdaget“. Turisten 1928, nr. 4, april, s. 2-3.

at blive beskrevet, og alle indgik med samme værdi som udflygtsmål. Der var ikke nogen national rangorden, og redaktionen gav ikke forrang til topdestinationerne og de mest populære turistmål. *Turistens* artikler kunne bruges som konkrete rejseanvisninger eller som en udforskning af landets fjernere egne hjemme fra sofaen – og dermed bidrage til udbredelsen af danskernes viden om deres land. Rejsebeskrivelser var en del af de lokale turistforeningers vigtige arbejde for at blive „placeret på Danmarks kortet“, dvs. finde en plads i den fremvoksende nations mentale geografi.

Årbogen virkede til at give danskerne kendskab til deres land, men alligevel på en anden måde end *Turisten*. Årbøgerne blev sendt til alle turistforeningens medlemmer. De blev udgivet kontinuerligt fra 1924 og udgør tilsammen en slags „hjemstavnsbibliotek“, idet hver årbog rummede dybtgående beskrivelser af en enkelt egn i Danmark, fx *Bornholm (1926)*, *Nord- og Østfyn (1934)*, *Himmerland (1943)*. Da man ca. 1950 var nået hele landet igennem, begyndte man simpelthen forfra – dog nu i de større områder: Jylland, Fyn, Sjælland, Færøerne, Grønland og udvidede herefter serien med en række temanumre om oldtiden, kirker, herregårde og veje. Årbøgerne fulgte en fast skabelon, der indeholdt systematiske og tilbunds-gående beskrivelser af egnens karakter, historie og kultur. Geologiske og historiske gennemgange med vægt på oldtiden, fulgtes af en geografisk rundtur i landsdelen, som dels beskrev dens landskabsmæssige og topografiske karakteristika, dels beskrev de kulturmæssige: folkedragter, folkeviser, stednavne, bon-

degårdenes arkitektur osv. Deriblandt *Folketypen* og eksempler på egnens særlige dialekt. Den sproglige stil var akademisk, karakteristisk højstemt, national og mildt belærende, fx på Nordfalster „... omgives vi af det ganske uoppyntede Hverdagsliv, [...] hvor ægte gammel dansk Bondesæd er det, der giver Befolkningen dens Grundpræg.“ Senere beskrives „...Ejendommeligheder i Henseende til Karakter og Folkeliv, som paa iøjnefaldende og interessant Maade særtegner den i Forhold til andre Egenes Befolkninger...Nordfalster...har et Særpræg, der ikke kan ses bort fra, naar man helt vil kende Danmarks Ansigt.“²⁸

Årbøgernes vekslen mellem lokale og nationale perspektiver var meget karakteristisk, ligesom den faste opbygning efter skabelon var mere end et praktisk redskab. Herigennem sikredes en tematisk ensartethed, der understøttede et helhedsbillede af Danmark: de lokale og regionale udtryk blev varianter af det overordnede danske. De geologiske beskrivelser og fokus på oldtiden fremhævede det nationalt samlende – landskabets udformning, urbefolkningen, nationens fælles ophav. Årbøgerne var på den ene side enkeltstående lokale beskrivelser, men bør på den anden side ses som en udgivelsesrække, som havde ambition om at dække hele nationen. Årbøgerne udgjorde simpelthen en kortlægning af folkets, traditionernes og kulturernes Danmark, i ganske tæt overensstemmelse med Achton Friis' samtidige storværk *De danskes Land*. Det var et arbejde, som rakte langt ud over den praktiske opgave med at levere oplysninger, overnatning og transport til turister og gik helt ind i kernen af det nationale identitetsarbejde med at beskrive: hvem vi er, og hvor vi kommer fra.

Sammen med kunstnere, videnskabsfolk, journalister og lokale politikere indgår turismen som en aktivitet, der materialiserer det *konkrete og fysiske* mødested mellem den nye urbane middelklasse og lokale kulturer i nationens periferi. Der skabes et „*storied landscape*“²⁹, der, på samme måde som jernbanerne åbner for turistens indtrængen i fysisk forstand, åbner den „semiotiske infrastruktur“ og transformerer landskab til *panorama*, omdanner begivenheder til *fortællinger*, hverdagsliv til *kultur* og teknologiske nyskabelser til *fremskridt*. Lokale turistforeninger var typisk domineret af en lokal middelklasse, og turismen var altså kun en „*Folkesag*“ i den forstand, at middelklassen nu var i stand til at udbrede sine interesser og perspektiver til alle dele af landet. Lokalkendskabet – „hjemstavnsfølelsen“ med tidens sprogbrug – var den primære interesse i Turistforeningens årbøger, men det nationale perspektiv lå som en helt selvfølgelig ramme, der formede og strukturerede de synsmåder, hvori det lokale kunne beskrives og udfoldes. Turistforeningens medlemsudgivelser i mellemkrigstiden og den hastige vækst i antallet af lokalforeninger var en klar indikation om, at turisterne var begyndt at bevæge sig ud i de fjerneste afkroge af landet. Omstruktureringen i 1935

28 Lolland og Falster 1936, *Turistforeningen for Danmark*, Aarboeg 1936, København, s. 126f.

29 Sears 1998, s. 61.

betød ikke noget videre for medlemsudgivelserne, der fortsatte stort set uantastede af foreningens nye organisation. Dog spores i årbøgerne en løbende fornyelse, hvor de detaljerede beskrivelser af folkekulturen forsigtigt blev nedtonet til fordel for mere deciderede rejsebeskrivelser, enten som vandre-, cykle- eller bilture. Det kulturelle og nationale betydningsindhold forblev dog nogenlunde ensartet: det lokale og folkelige fundament var basis for et ligestillet, sammensat, men dog ensartet Danmark. *Turisten* blev i 1939 omdannet til et „lille fagblad“ med meddelelser og informationer til medlemmerne. Rejsebeskrivelserne forsvandt derimod helt fra bladet, men med Anden Verdenskrig og Besættelsen fik bladet en ny rolle som et fagligt organ. Heri præsenterede og diskuterede man praktiske og kvalitative spørgsmål vedrørende turismen, som gennem 1940'erne, i mangel af turister, blev foreningens vigtigste opgaver.

Udgivelsen af brochurer og guidebøger – „Propaganda“ i tidens sprogbrug – var Turistforeningens største og vigtigste opgave. Turistforeningen for Danmark var på samme tid hovedorganisation og københavnsafdeling og udgav i denne dobbeltrolle både landsdækkende brochurer og brochurer specifikt for København. Det er disse udgivelser fra centralt niveau, som vil blive behandlet, mens lokale og regionale turistbrochurer fra lokalforeninger og landsdelsforeninger ikke er blevet undersøgt. København var landets største og vigtigste attraktion, som dels fyldte meget i landsdækkende udgivelser, dels blev præsenteret i et stort antal selvstændige brochurer. Fra 1923 og frem til omstruktureringen 1935 bestod Københavns turistattraktioner helt væsentligt af museer, kirker, slotte, parker, promenader og pladser. Thorvaldsens Museum fik som oftest den mest udførlige beskrivelse, hvorimod der kunne være uenighed om at placere Rosenborg, Glyptoteket eller Nationalmuseet på andenpladsen. Det stærke fokus på museerne var med til at fremstille København som en international kulturby, *Nordens Athen*. Guidebøger og brochurer formedes ofte som en hæsblæsende rundtur i byen, hvor alle attraktioner hastigt blev udpeget: Slotsholmen, Børsen, Christianshavn, Langelinie, Bredgade med Amalienborg, Kongens Nytorv, Strøget, Rådhuspladsen, Tivoli, Universitetet, Rundetårn, Kongens Have, Botanisk Have, nogle gange helt til Østre Anlæg og Statens Museum for Kunst. Man præsenterede dagsekskursioner til Frederiksberg og videre over Nordsjællands slotte og natur op til Helsingør og badestederne. Nordsjællands kyststrækning var et rejsemål i sig selv, der markedsførtes som dansk erstatningsvare for en langt mere berømt kyststrækning ved Middelhavet og dermed, om end nok lidt spøgefuldt, lånte prestige heraf. Brochuren *Den danske Riviera* havde tekst på dansk, engelsk og tysk, og et pragtfuldt 8-siders folde-ud-kort over kysten fra København til Helsingør og blev genoptrykt i mere end 10 oplag fra 1924 til 1935. De fleste brochurer beskrev desuden København som livlig, glad, venlig, smilende, og kombineredes dette med beskrivelser af det travle liv, boulevarderne og promenaderne – *Nordens Paris!*

Cyklerne i København har charmeret turisterne siden mellemkrigstiden.

„See Denmark“ 1930, Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1929–1933, nr. 490

Fra Gilleleje til København: *Den danske Riviera*, 1935. Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1934–1937, nr. 491

Både landbruget og højskoler var fremtrædende i både tekst og billede i Turistforeningens brochurer.

„Denmark“, Xenius Rostock 1924, s. 8–9. Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1923–1928, nr. 489.

De karakteristiske referencer til berømte internationale turistdestinationer var en indikation af, at København i det internationale selskab måtte stille sig tilfreds med at være en mindre kopi af internationale topdestinationer. Flere brochurer beskrev dog København som indeholdende en særlig intim atmosfære, der formåede at forene det kosmopolitiske med det provinsielle.³⁰ Én ting var særligt dansk og helt særligt københavnsk, nemlig cykler! Cyklerne i det københavnske gadebillede blev nævnt i så godt som alle brochurer og eksemplificerede det særlige københavnske glade, lyse, smilende udtryk. I en særlig poetisk variant kunne cyklerne i København forbindes romantisk til den danske natur: „*Dieses Glockengeklingeln ist ebenso bezeichnend für den kopenhagener Asphalt wie der Lerchengesang für den dänischen Acker.*“³¹

Ligesom for København var de landsdækkende, danske turistbrochurer en nogenlunde standardiseret liste af primære turistattraktioner, der blev forbundet via på forhånd fastlagte rejseruter af varierende længde og detaljeringsgrad. „Turistbrochurerens Danmarksbillede“ beskrev rejser af varierende længde, 5-14 dage, men vægtede alle sammen geografisk spredte „højdepunkter“ højere end et detaljeret kendskab til en egn eller landsdel. Turisterne syntes at have foretrukket den overfladiske rundrejse til „store“ attraktioner, og det var (og er) symptomatisk, at flere rejsedage betød en udvidelse af det geografiske område, man kunne nå at besøge. De mest populære turistattraktioner kan kort opridses: Nordsjælland blev oftest regnet som anneks til København, men Sjælland kunne derudover

30 Den danske Riviera, (fl. udg. 1923–1927), Besuchen Sie Kopenhagen, (engelsk, tysk, fransk og svensk udg. 1923–1925), Tage Heft: Turist i København/Tourist in Copenhagen 1932; Kjøbenhavn, Copenhagen, Copenhagen 1928. TFDA, Turistbrochurer.

31 Rostock, Xenius 1925, Dänemark, Turistforeningen for Danmark, København.

byde på Roskilde, Sorø og Ringsted samt Møns Klint. Bornholm behandledes for sig, mens Lolland-Falster kun sjældent fandt vej til turistguiderne. Fyn var kendt som Danmarks smilende have, men øens største og vigtigste attraktion var uden sammenligning H.C. Andersens hus i Odense. I Jylland var særligt Silkeborgene et vigtigt rejsemål, derudover Viborg, Aalborg og Århus, men også Sønderjylland havde i kraft af sine nærværende historiske og militære mindesmærker en vis tiltrækningskraft. Ribe blev ofte nævnt som en historisk interessant købstad, men overtrumfedes dog i antallet af besøgende på de kanter af Fanø – „*one of Denmark's playgrounds*“. Lignende beskrivelser fandtes om Skagen og Løkken, og Vesterhavet leverede derudover stærke og intense naturoplevelser for den besøgende, noget som det danske landskab i øvrigt sjældent kunne frembyde. Det uvenlige landskab havde også afsat sig spor i landsdelens indbyggere, der mod vest blev beskrevet som bestående af en anderledes hårdfør karakter.³²

Havet fik en fremtrædende plads i datidens danske turistbrochurer. Den korte fortegnelse, *Danmarks Badesteder*, satte ord på stemningen: „*Havet er paa én Gang Danmarks vugge, dets Livsfornyelse og dets Sang*“ og videre: „... *dette typiske Kystbillede, der er som et Symbol paa selve Folkets Karakter – sammensat som den er af praktisk Sans og Virkelyst, Naturfølelse og blide Drømmerier.*“³³ Landet, befolkningen, selve danskheden hentede altså sit udtryk fra havet og vandet, der havde et utal af fremtrædelsesformer: Vesterhavet, Kattegatsfjordene, Østersøen og søerne i Midtjylland – der igen hver især betegnede forskellige fremtrædelsesformer af den fælles danske nationalkarakter. Brochuren behandlede kun badestederne og er i den forstand ikke repræsentativ, men temaet fandtes i næsten samtlige turistbrochurer med varierende tyngde. Havet fik konkret udtryk som turistattraktion ved badestederne, men havde også en abstrakt funktion som et geografisk og historisk livsvilkår, der mentes at have påvirket landets og regionernes enkelte kulturelle udtryk.

Danmark blev derudover beskrevet som et landbrugsland, hvor den frugtbare jord i kombination med mønsterlandbrug, andelsbevægelse og højskoler var kilde til velstand og fremskridt i Danmark. Andelsslagterier var i denne periode faktisk almindelige turistattraktioner. De frugtbare og opdyrkede arealer af Danmark stod i turistbrochurerne sammen med bøgeskoven som emblematiske danske landskabstyper. Det var alle vegne grønt og smukt, idyllisk, smilende, indbydende og yndefuldt efter turistbrochure-forfatternes mening, og landskabets idyl... Landskabets idyl knyttede forbindelse til befolkningens allestedsværende *livsglæde*. Man hyldede også 'fremskridtet', fx Hedeselskabets aktiviteter, Esbjergs eksplosi-

32 Holland, Clive 1927, *Denmark, London og Denmark, The Land of the Sea Kings*, 1928, London.

33 *Danmarks Badesteder*, 1925 (da., eng., ty. tekst), s. 1-2. TFDA, Turistbrochurer.

„Denmark – the Bathing-Beach of the Continent“ 1937. Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1934–1937, nr. 491

ve vækst og ikke mindst byggeriet og åbningen af de to ingeniørmæssige bedrifter: Lillebæltsbroen og Storstrømsbroen.³⁴

Turistbrochurerne beskriver landet lå meget langt fra årbøgenes. En direkte sammenligning er illustrativ: Årbogen 1932 beskrev Skagen udelukkende som en kunstnerkoloni, mens det ikke med et ord nævntes, at det også var landets mest fashionable badested. Omvendt beskrev turistbrochurer Skagen som en badeby, mens kunstnerne kun nævntes *en passant* eller helt blev udeladt.³⁵ Desuden var årbøgenes grundige og akademiske beskrivelser af den stedbunde og lidt langsommelige folke- og landbokultur i turistbrochurerne afløst af en dansk nationalkarakter, som var lys, livlig og smilende – indbydende som landet selv, og kun lejlighedsvist hård og afvisende som fx ved Vesterhavet. Turistbrochurerne Danmark var desuden hierarkisk opbygget: attraktionerne fordeltes som „store“ og „små“, og København var landets tydelige centrum. Helt modsat medlemsudgivelserne ambition om at levere ligestillede og dækkende beskrivelser af *hele* Danmark.

34 Rostock, Xenius 1924, Denmark, Turistforeningen for Danmark, København; Hielscher, Kurt 1932, Dänemark, Leipzig; Denmark, in word and picture 1934, ed. Max Edelberg, København; Holland 1927, Denmark, samt Turisten, aug. 1932: Valfarten til Lillebælt.

35 Nord for Limfjorden 1932, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1932, København og Rostock 1924, Denmark.

Nye turistbrochurer og nye fortællinger. 1935-1945

Det er klart, at Turistforeningens udgivelser (1923-1935) repræsenterer forskellige genrer – den interessante pointe er dog, at begge dele i samtiden kunne betegnes *turisme*, og at begge dele kunne rummes inden for samme organisation. Med omstruktureringen i 1935 skete der en væsentlig forskydning bort fra lokalforeningernes indflydelse, men det er dog påfaldende, at medlemsudgivelserne *Turisten* og *Årbogen* fortsatte med at udkomme helt indtil 1960'erne med nogenlunde samme indhold. Her imod slutningen gik man over til rent tematiske udgivelser, og de syv sidste af Turistforeningens årbøger (1959-1965) hed således: *Stenalderen*, *Bronzealderen*, *Jernalderen*, *Danske kirker*, *Danske herregårde*, *Danske veje* og *Den danske bondegård*. Hvor der således var stor kontinuitet i medlemsudgivelsernes, betød den „nye“ *Turistforeningen for Danmark* derimod en fuldstændig udskiftning af turistbrochurerens indhold, produktion og grafiske udtryk fra 1936 og frem. Først og fremmest havde de øgede økonomiske ressourcer medført en markant kvalitetsforøgelse af materialet, men derudover var udgivelserne for første gang udtryk for en samlet strategi for turistmarkedsføringen i udlandet. Man udgav to brochurer samt en mindre folder om København, to brochurer om Danmark, en folder om badestederne i Danmark og en kombineret bade- og Danmarksfolder. Næsten samtlige udgivelser fandtes i danske, svenske, norske, tyske og engelske udgaver, derudover udgav man materiale på fransk, hollandsk og tjekkisk. Det var en fin afspejling af de vigtigste markeder for dansk turisme på dette tidspunkt.

Turistbrochurerne var desuden tematisk klarere. Folderen, *Denmark – The Bathing-Beach of the Continent* – blev opbygget som en fotocollage, der fremviser unge, sunde og smukke mennesker i leg, sport og samvær på de danske strande. Sundheden, der næsten universelt fungerede som begrundelse for badningen og ferie ved vandet, fik nyt indhold, hvis mest markante fællesnævner var *ungdom*. Ungdommelig styrke, ungdommelig skønhed, ungdommelig omgangsform – utvungen, legende, flirtende.³⁶ *Copenhagen – the smiling City* (se side 26) var en vellykket blanding af stemningsskabende beskrivelser og konkrete oplysninger. Overordnet reduceredes København til to distinkte udtryk: det levende, livlige, smilende og uhøjtidelige København samt det moderne og socialt ansvarlige København med begrænsede sociale problemer og konflikter. Derudover introduceredes et typisk dansk trademark: „*You will find some of the romantic glamour of Hans Andersen’s Fairy Tales: you will find the very latest products of functionalism.*“³⁷ Attraktionerne var i første række forlystelserne, dernæst både den klassiske og moderne arkitektur fra Christian IV til Københavns Rådhus og Glyptoteket. Museerne blev ganske vist nævnt som attraktioner, men de tidli-

36 *Denmark – The Bathing-Beach of the Continent*, 1936. TFDA, Turistbrochurer.

37 *Copenhagen – the smiling city*, 1936. TFDA, Turistbrochurer.

Danmarksbrochuren fra 1938 var for første gang individuelt tilpasset i både tekst og billede til de lande, der var mål for markedsføringen. Indvendigt var brochurerne dog fortsat helt ens. Her forsiderne af den engelske, tyske, amerikanske og franske udgave. Danmarksbrochurer 1938, Turistforeningen for Danmarks Arkiv, Turistbrochurer 1938–1941, nr. 492.

gere grundige beskrivelser af bygninger og monumenter var afløst af oplevelser og stemninger. „*Denmark is a happy country with the most advanced social laws in the world*“, hed det tilsvarende i brochuren om Danmark, der herefter sammenskrev vikinger, Hamlet, H.C. Andersen, havet, strandene og kongefamilien til en turistisk helhed. Der var overblikafsnit over dansk historie og geografi, som knyttede an til mindesmærker og attraktioner i landskabet, fx oldtidsfund, gravhøje, herregårde. Naturen blev ikke som tidligere beskrevet i geologiske begreber, men som en afspejling af den danske folkesjæl: „*The peaceful atmosphere everywhere reflects the all pervading spirit of friendliness of a happy people living in harmony with Nature.*“³⁸ De danske dyder som venlighed, fred, harmoni gav landet karakter af en oase i kontrast til en omverden præget af social uro og konflikt.

Turistforeningens nye turistmateriale må uden forbehold betegnes som en nyorientering i den danske turistreklame. Materialet formåede i stort omfang at leve op til de målsætninger og overordnede rammer, der blev opstillet for markedsføringen i rapporten *Danmarks Turistpropaganda*. Det vidner om et omfattende og professionelt analysearbejde i udviklingen af et image og grundlæggende fortællestrukturer i turistmaterialet, hvor Danmark, danskere og danskhed blev genstand for bevidst og aktiv manipulation. Med statens store engagement i turismen begyndende fra 1935 synes det nærliggende at overveje, hvorvidt nyorienteringen af turistreklamen også afspejler politisk-ideologiske motiver hos den nytiltrådte socialdemokratisk-radikale regering. Spørgsmålet er ikke blevet undersøgt systematisk og kan derfor ikke kvalificeres yderligere på det foreliggende grundlag. Blot skal anføres at en eventuel direkte politisk indblanding ikke har afsat sig spor i udvalgets arbejde fra 1934, og at nyorienteringen hævdedes – sandsyn-

38 Danmark og Denmark next, 1936. TFDA, Turistbrochurer.

ligvis med rette – bedre at afspejle interesserne hos hovedparten af de udenlandske turister. Brochurer og turistmateriale var baseret på grundige undersøgelser af rejsebeskrivelser og artikler om Danmark i engelske, amerikanske, tyske og franske aviser og magasiner, og man var meget bevidst om at differentiere sine budskaber til forskellige grupper af udlændinge. I de svensksprogede brochurer var budskabet om det socialt ansvarlige Danmark fx helt forsvundet, mens man omvendt pointerede endnu stærkere end ellers, at København havde en mere levende atmosfære, en friere omgangstone og mindre stive sociale konventioner end svenskere var vant til hjemmefra!

Turistbrochurerne demonstrerede desuden flere nyskabelser: man skilte fx udgivelserne til det engelske og amerikanske marked fra hinanden, og for første gang brugte man *anti-reklame*, der således vidner om, at det maleriske turistsprog allerede var belastet, og at tekstforfatterne nu tyede til nye sproglige udtryk for at vække og pirre interessen, her i den svenske udgave: „*Det danska landskapet – ja, vi skola icke komma med en massa poetiska utgjytelser! – men döm själv!*“ Selvom *Den lille Havfrue* ikke ligefrem kan betegnes som en nyskabelse i turistbrochurerne havde skulpturen dog hidtil ført en mere tilbagetrukket rolle, og det er først med „det nye turistmateriale“ efter 1935, at Den lille Havfrue begynder at oparbejde sin status som altdominerende ikon for dansk turisme.³⁹

Med udbruddet af Anden Verdenskrig 1939 nåede det nye turistmateriale vel knap nok at gøre sin langsigtede effekt gældende over for udenlandske turister, men materialet repræsenterede ikke desto mindre et vigtigt skridt i professionaliseringen af dansk turisme og viste, at nye repræsentationer af danskere og danskheden havde vundet fodfæste. Efter krigen fortsatte Turistforeningens markedsføring i de spor, som var blevet lagt ud sidst i 1930'erne – Danmark vedblev i lang tid herefter at være det smilende, livsglade og hyggelige eventyrland, der på samme tid var moderne, effektivt og med på noderne inden for design, kultur og arkitektur.

Afslutning

Turistforeningen for Danmark eksisterede fra 1923 til 1967. Var der i udgangspunktet tale om et fornuftsægteskab, må man samtidigt have for øje, at der på lange stræk var tale om et lykkeligt et af slagsen, hvor begge parter formåede at udvikle sig og pleje sine særskilte interesser. Samtidigt var der også på mange områder tale om et reelt og gensidigt frugtbart samarbejde. Selvom parterne til sidst måtte skilles – i en situation hvor turismen udviklede sig endnu kraftigere i kommerciel retning – bør ikke slutpunktet, men de mange betydningsfulde resultater i

³⁹ Vi mötes i Danmark, Sommarens Semesterland, 1939; Come to Denmark this year, 1938, s. 3, TFDA, Turistbrochurer.

løbet af 44 års sameksistens være målestokken, når Turistforeningen for Danmarks indsats og betydning for turismens udvikling i Danmark skal bedømmes.

I Turistforeningen for Danmark formåede man at forene forskellige turismeopfattelser, som hver især var knyttet til forskellige interesser og havde forskellige arbejdsopgaver og formål. Statens indtræden i turismen betød en alliance med erhvervsinteresserne og et nyt fokus på turisme som en økonomisk ressource. Samtidigt havde man fremlagt en strategi om at gøre turismen til et massefænomen for hele befolkningen. *Ferieloven af 1938*, der sikrede alle arbejdere 14 dages ferie, var en milepæl i denne udvikling og et eksempel på, at statens understøttelse af Turistforeningens arbejde også kunne knytte an til en socialpolitisk dagsorden. I skematisk form kan mellemkrigstiden da ses som en overgangsperiode, hvor der skete nogle forskydninger væk fra den tidlige „prototurisme“ – som på samme tid lå i forlængelse af og selv var medskabende i den borgerlige middelklasses „opdagelser“ af natur, folkekultur, nation, fritid, fremskridt – til en nyere tids masse-turisme, hvor alle disse elementer på den ene side var blevet selvfølgelige og på den anden side kunne udnyttes og iscenesættes til økonomisk indtjening. Der var ikke tale om noget opgør – lokalforeningerne vedblev af have stor indflydelse på foreningens arbejde helt op i 1960erne – men om en markant tyngdepunktsforskydning i retning af de økonomiske interesser. Allerede i 1930erne anes også i turistbrochurerne en forskydning væk fra at identificere danskheden med landbrug, landbokultur og landbrugets fremskridt imod det moderne Danmark og den moderne bykultur. Kort sagt: fra folkedragter og andelsbevægelse til jazzet ungdomskultur og socialdemokratisk sociallovgivning.

Det kompromis mellem turismens forskellige interesser, som man første gang havde formuleret i 1923 og kraftigt justeret i 1935, kom til at danne grundlag for Turistforeningen for Danmark helt til 1967. Herefter deltes vejene: *Danmarks Turistråd* oprettedes som et eksportråd, der professionelt skulle markedsføre Danmark over for udenlandske turister, mens de lokale turistforeninger dannede landsorganisationen *Samvirkende danske Turistforeninger*, der helt indtil i dag har levet en marginaliseret tilværelse i udkanten af dansk turisme.

Litteraturliste

Buzard, James 1993, *The Beaten Track: European tourism, literature and the ways to culture 1800-1918*, Oxford.

Danmarks Turistpropaganda, Beretning fra Udenrigsministeriets Udvalg for Turistpropaganda i Udlandet 1934, København.

Edelberg, Max (red.) 1934, *Denmark, in word and picture*, København.

Gravlund, Thorvald (red.) 1928, *København*, Årbog 1928. Turistforeningen for Danmark, København.

Hielscher, Kurt 1932, *Dänemark*, Leipzig.

- Holland, Clive 1927, *Denmark*, London.
- Holland, Clive 1928, *Denmark, The Land of the Sea Kings*, London.
- Kyst, vand og borgerstand* 1993, Den jyske Historiker nr. 65, Aarhus Universitetsforlag.
- Löfgren, Orvar 1999, *On Holiday: a history of vacationing*, London.
- MacCannell, Dean 2007 (1976), *The Tourist: a new theory of the leisure class*, University of California Press.
- McKay, Ian 1994, *The Quest of the Folk. Antimodernism and Cultural Selection in Twentieth-Century Nova Scotia*. McGill-Queens Univ. Press, Montreal.
- Nordahl-Petersen, Anders 1936, *Lolland og Falster*, Årbog 1936. Turistforeningen for Danmark, København.
- Rostock, Xenius 1924, *Denmark*, Turistforeningen for Danmark, København.
- Rostock, Xenius 1925, *Dänemark*, Turistforeningen for Danmark, København.
- Schulz, Hans Joakim 1988, *Dansk Turisme i 100 år 1888-1988*, Danmarks Turistråd, København.
- Sears, John F. 1998, *Sacred Places: American tourist attractions in the nineteenth century*, University of Massachusetts Press.
- Turisten – Officielt organ for Den Danske Turistbevægelse*, vol.1926-1938, Turistforeningen for Danmark, Odense.
- Urry, John 1990, *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, SAGE, London.
- Withey, Lynne 1998, *Grand Tours and Cook's Tours: a history of leisure travel 1750-1815*, London.

Abstract: A Happy Marriage of Convenience? The Danish National Tourist Organization c.1888-1967

Turistforeningen for Danmark was the Danish National Tourist Organization from 1923-1967. It replaced *Den danske Turistforening* which dissolved in the turmoil following World War I, and was itself replaced in 1967 by *Danmarks Turistråd*. This article offers an outline of the development of *Turistforeningen for Danmark* with a main focus on the interwar-period 1923-1939. Through an analysis of the organization's activities to attract foreign visitors as well as to „enhance“ the travel of Danes within their own country it is shown, how two distinct understandings of „tourism“ co-existed, and was balanced against each other, within the organization. Commercial interests, primarily based in Copenhagen and the larger tourist destinations, saw tourism as an economic activity and an „exporting trade“ to be exploited in an ever-increasing international tourism market. On the other hand were the more than 100 local tourist associations, to a large degree non-commercial, which saw tourism as an educational or

„ideal“ activity, meaning cultural and educational where visiting scenery, pre-historic sites, historic town centres and seeing local customs should teach locals and visitors alike about the region and the nation at large. The basic partnership between commercial interests and local tourism was maintained throughout the period, but government involvement in 1935 made *Turistforeningen for Danmark* a state-sponsored organization, dramatically increasing the available funding, but also shifting the balance within the organization in favour of commercial interests. It also meant noticeable changes in the representations of Denmark through brochures and guidebooks and the beginnings of a modern tourism discourse of ‘fairy-tale Denmark’, stressing tranquillity, laid-back city-life, social welfare and design. This development was halted by World War II, but though co-operation (as well as organizational debate) persisted throughout the 1950’s and 1960’s, the commercial and professional understanding of tourism became increasingly dominant, thereby pushing different ways of managing and thinking about tourism to the margins.

Helle Serup, f. 1967, cand. silv., ph.d. i skov- og landskabshistorie, museumsinspektør på Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum, Hørsholm med jagtens og skovens kulturhistorie som arbejdsområde.

PLANTEKONER OG PRIKLEBØRN

– kvinder og børn som arbejdskraft
ved hedens forvandling, ca. 1880-1930

Det er artiklens primære målsætning at påvise eksistensen af kvinde- og børnearbejde i skoven. Mange fotografier og erindringer henviser til dette arbejde, men vi ved reelt intet om omfanget. Her er gjort et forsøg på at beskrive og kvantificere kvinders og børns arbejde ved produktionen af planter på Hedeselskabets planteskole i Birkebæk i perioden fra 1890 til 1932 ud fra betalingslisterne i planteskolens regnskaber. Oplysningerne heri er suppleret med erindringsbeskrivelser og fotografier.

Da kvinder og børn ikke er nævnt direkte i regnskabsmaterialet, er omfanget af deres arbejde undersøgt ved at se på lønsatsen for dag- eller timeløn og sammenligne den med de sparsomme statistiske oplysninger om lønningerne i denne periode. De høje satser blev udbetalt for mændenes arbejde, de lavere for kvinders og børns. Derefter blev dage og timer fordelt på de enkelte grupper; mænd, store drenge, kvinder og børn. Regnskabsposterne oplyser, hvilken opgave der blev udført, og heraf er det muligt at udlede, at de vigtigste opgaver for kvinder og børn havde med udprikling og lugning at gøre, dvs. de monotone opgaver, som foregik ved jorden i dårlige arbejdsstillinger. Mændene tog sig af det fysisk hårdere arbejde som jordforberedelse og kørsel.

Resultatet af undersøgelsen er et større kendskab til arbejdsfordelingen mellem kønnene. Kvinder og børn har udgjort en meget vigtig arbejdskraft i planteproduktionen, men det reelle omfang er stadig ukendt, da tallene heri udelukkende viser en lokal situation.

Kvinder og børn i skoven

Selvom skovbruget traditionelt har været mandsdomineret, har kvinder altid spillet en rolle i brugen af skoven. Det har været kvindens arbejde, sammen med børnene, at samle brænde, og der eksisterer fotografier af sankekvinder fra begyndelsen af 1900-tallet og instrukser for deres færden. Den gamle sankeregel: „– kun det må tages, som bort kan bæres“, gjaldt således udelukkende for kvinder.¹ Samtidig var sankekvinden, ofte med et barn ved hånden, et anvendt motiv på anskuelsestavler, der skulle illustrere skoven og dens brug i skolerne, før lysbilledapparatet blev en fast del af undervisningen.

Kvindes og børns brug af skoven

„Konen gik af og til på Dagleje, når saadant var at faa. Lejlighedsvis kunde hun faa et Stykke Planteskole at renholde i Skoven, hvis man her skulle have fremlesket nye Planter til Udplantning på afdrevne Stykker i Skoven. Om Sommeren plukkede hun Hindbær i Skoven og disse kunde muligvis afsættes for et Par Skillinger – I alt maatte man kun regne med smaa Beløb som Løn eller Vederlag. Om Efteråret samlede hun Bog og Agern i Skoven, og disse kunde eventuelt sælges til Skovbetjentene, hvis man havde brug for saadanne til Udsæd i nye Planteskoler. Agern kunde jo ogsaa brændes paa Stegepannen, males paa Kaffemøllen og anvendes som Agernkaffe.

Var der Børn i Huset, maatte de hjælpe Moderen ved disse Arbejder, til de blev saa store, at de kunde gøre Gavn for Andre – eventuelt paa en Gaard, hvor de saa kunde tjene Føden og lidt til Hjælp til Træsko og Klæder og gaa i Skole Hverandendag – først i den lille, siden i den store Klasse til Konfirmationen“.

Skovarbejderens kone, Majbølle Sogn, Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, nr. 1369.

Mange landarbejder- og skovløberkoner har arbejdet i skoven, oftest på deltid. De hjalp manden med plantning, stablede det træ, han havde skovet, samlede kvasbunker eller havde måske et lille udskænkingssted, hvor skovgæster kunne købe kaffe og kage.

I modsætning til arbejdet i landbruget var børns arbejde i skoven alt overvejende sæsonarbejde af få ugers varighed og foregik kun i en ganske begrænset del af året; i foråret ved udpriklingen, om sommeren under lugningen og i efteråret under udplantningen. De skulle ikke flytte hjemmefra og ud at tjene, når arbejdet i skoven skulle passes, og ofte var de i følgeskab med deres forældre. Prik-

1 Søllerød Museum, Skovene omkring Søllerød – om skovdrift og arbejdsliv, 1984.

lebørnene var tilsyneladende i en nemmere situation uden de tunge savn, som mange andre arbejdende børn på landet måtte føle, i hvert fald i planteskole- og udplantningssæsonen. Det er dog sandsynligt, at priklebørnene hjalp til i landbruget i den øvrige del af året, og da har deres liv måske været meget lig de øvrige landarbejderbørns. Frem mod midten af 1900-tallet forsvandt den økonomiske betydning af børnenes arbejde. Det var ikke mere en nødvendighed for at få en landarbejderfamilies økonomi til at hænge sammen, og børnenes arbejde blev mere et spørgsmål om at tjene penge til eget forbrug.

– og i forskningen

Vi ved ikke meget om skovens kvinder herhjemme. Forskningen i emnet er hurtigt gennemset. Der er kun lavet en enkelt undersøgelse, og den omhandler ikke specielt kvinder, men både kvinder og mænd som skovejere.² På internationalt plan er der i en kortere årrække forsket i kvinder og skovbrug, og interessen er stærkt stigende. Det første internationale symposium om kvinder og skovbrug afholdt af International Union of Forest Research Organizations (IUFRO) i 1999 blev startskuddet til en række forskningsaktiviteter under overskriften Gender and Forestry.³ Det har siden resulteret i en stribe af publikationer om vidt forskellige emner.⁴ Forskningen udføres, ikke overraskende, overvejende i lande, hvor der er store skovområder, som i f.eks. Sverige, Norge, Finland og Nordamerika, og det drejer sig som regel om kvindens rolle som skovejere eller professionel skovadministrator. Kvindernes betydning som arbejdskraft i skoven er kun berørt ganske lidt. I Sverige findes en undersøgelse af de kvinder, der arbejdede som kokke i kojorna⁵ for skovarbejderne fra 1920'erne og frem til efter Anden Verdenskrig.⁶ Sideløbende forskes der i stort omfang i kvinders rolle i forhold til skovens anvendelse i en række udviklingslande i Afrika og Asien.

2 Tove Enggrob Boon & Signe Anthon, 14 % kvindelige skovejere - og hvad så? Skoven, 2003 (11), s. 526-528; Tove Enggrob Boon & Signe Anthon, Danish forest owner values in a gender perspective. Paper præsenteret ved IUFRO-EFI konferencen "Forestry serving urbanised societies" i København den 27.-29. august 2002.

3 Forskningen i Gender and Forestry udgør en selvstændig enhed under IUFRO; 6.08.01 Gender Research in Forestry med egne aktiviteter og publikationer.

4 Se hjemmesiden www.umea.slu.se/bibum/genderforestry/..., der indeholder en database med foreløbig ca. 1.200 referencer.

5 En koja var et lille bjælkehus langt ude i skoven, hvor en gruppe mænd og deres kok, oftest en kvinde, boede i skovningssæsonen.

6 Ella Johansson, Skogarnas fria söner - maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete, 1994, s. 138.

Den hidtidige forskning⁷ om børnearbejde har i høj grad fokuseret på børn som fabriksarbejdere i industrien. Enkelte artikler beskæftiger sig med landbobørn, men børn som arbejdskraft i skovbruget er et ganske uberørt felt inden for forskningen.⁸

Hedens forvandling

Lyngklædt og forblæst var det, det vestjyske landskab i midten af 1800-tallet. De første erfaringer med hedeskovbrug var gjort, men endnu var indsatsen sporadisk. Det ændrede sig dramatisk i løbet af de efterfølgende 100 år, hvor heden blev til en opdyrket kulturslette bestående af intensivt drevet landbrugsjord og store, vidtstrakte plantageanlæg.

Allerede i 1700-tallet blev der lavet opdyrkningsforsøg, og kampen for at bryde alen og skaffe læ var hård, men gradvist blev små arealer fravristet den ellers uendelige hede. Lidt korn og andre afgrøder kom til, og kreaturer og får blev en stadig større del af hedens liv. Mod slutningen af århundredet blev arbejdet med at tilplante heden organiseret under en forstinspektør, og ved hans død i 1829 var status, at 1.219 tdr. land var indhegnet med diger for at skabe læ og fred for husdyr, og heraf var ca. 65 % godt bevokset⁹. Til trods for disse resultater blev heden fortsat i begyndelsen af 1800-tallet betragtet som et uproduktivt landskab uden den store samfundsnytte, som en sort plet på det samfundsøkonomiske landkort. Hedebonden har formentlig haft et andet synspunkt. Andre dele af landskabet var blevet nyttiggjort i en hidtil uhørt grad. Landboreformernes gennemgribende omstrukturering af landbrugslandet havde åbnet for en markant stigning i det dyrkede areal og en intensivning af landbrugsdriften. De tilbageværende rester af skov blev udskiftet og indfredet. Kun heden lå – næsten – som tidligere, men med stiftelsen af Det danske Hedeselskab i 1866 blev der for alvor sat skub i hedens opdyrkning og tilplantning. Kun få plantager var ejet af Hedeselskabet selv. Størstedelen af aktiviteten foregik ved vejledning i tilplantning og pasning af private plantager. I 1891 ved selskabets 25 års jubilæum var tallet oppe på 571 plantager med et areal på ca. 25.000 ha, og det steg til ikke mindre end 3.100 plantager med et areal på ca. 110.000 ha i 1959.¹⁰ Anlægget af hedeplantager var således

7 Nete Balslev Wingender, "„ en drøj barndom" – om børnearbejde og dets regulering i København 1890–1920 i Anette Eklund Hansen (red.): Børnearbejde – en antologi om 1900-tallets børn og arbejde, 2005, s. 7–26; Agnete Birger Madsen, Barnepigier og stripperdrengene. Om børns arbejde i det danske industrisamfund, 2006.

8 Annette Eklund Hansen, "Arbejdet bærer lønnen i sig selv – børnearbejde på landet 1900–1940" i Annette Eklund Hansen (red.): Børnearbejde – en antologi om 1900-tallets børn og arbejde, 2005, s. 27–54; Karin Sandvad, Landbobørn 1880–1920, 2006.

9 Sørensen, Kongenshus, s. 47.

10 Birte Stig Jørgensen, "Hedens opdyrkning og beplantning" i Danmarks Natur, bind 7. s. 67–68.

omfattende. Plante efter plante, række efter række, hektar efter hektar ... de store hedearealer ændrede udseende og blev tilplantet overvejende med nåletræ. Den forvandling var kun mulig på grund af den store planteproduktion, som planteskolerne havde sat i system.

Behovet for planteskoler

Ved hedeopdyrkningens begyndelse var den mest anvendte kultiveringsmetode at udså skovfrø på de udstrakte arealer, overvejende skovfyr, rødgran og birk. Det var forbundet med store vanskeligheder og omkostninger at få leveret frø i tilstrækkelig mængde. Nåletræarterne voksede endnu ikke i Danmark som frøbærende træer, så frøet skulle hentes hertil fra Norge eller Tyskland, og den mere sikre metode med udplantning af flere år gamle planter kunne ikke benyttes, da der endnu ikke eksisterede planteskoler, hvor planter blev produceret til distribution og salg. I 1787 blev en planteskole anlagt i Hørsholm med det formål at forsyne de kgl. skovdistrikter, og her blev hele statens planteskole drift med udenlandske træer centraliseret i 1792.¹¹ Starten af 1800-tallet bød på mange forhindringer med krig, handels- og landbrugskrise, og først i 1822 var man i stand til at afsende de første planter fra Hørsholm til heden. De første hedeskovridere indså hurtigt problemet med planteforsyningen og anlagde lokale planteskoler, ofte på deres egen tjenestejord.¹²

Efterhånden som plantningssagen slog an på de jyske heder, blev behovet for planteskoler større. I 1866 var der kun en enkelt salgspanteskole, Riegels ved Viborg, mens der i selve plantagerne var mange mindre planteskoler, som ikke var baserede på salg, men udelukkende skulle levere planter til den enkelte plantage. Antallet af planteskoler steg hurtigt, og i 1884 var der ca. 50 salgspanteskoler,¹³ et tal som steg yderligere frem mod år 1900. Millioner af planter blev således produceret og plantet ud – og i dette arbejde var kvinder og børn en vigtig arbejdskraft.

Planteskolearbejde omkring 1900

Af de gamle planteskoleregnskaber fremgår det, at arbejdsopgaverne var klart fordelt mellem mænd, kvinder og børn omkring år 1900.¹⁴ Børnene deltog sammen med kvinderne i arbejde som dækning med og aftagning af kvas fra frøbede,

11 H. C. Rosted, *Den gamle planteskole. Hørsholm Planteskole gennem 175 år*, 1962, s. 18.

12 Jørgen Nielsen, *Hedens Grannelund, statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863*, 1988, s. 74.

13 E. Dalgas, *Regler for Behandling af Planteskoler til Naaletræer og grove Løvtræer*, 1884, s. 3.

14 Erhvervsarkivet i Århus, *Det danske Hedeselskab, Plantningsafdelingen*, pk. nr. 11 Birkebæk og Hesselvig Salgspanteskole 1890-1906 og pk. nr. 12 Birkebæk Planteskole 1907-1932.

prikling, optagning og bundtning og pakning af planter, lugning, opsamling af sten, rensning af gange og plantning af læhegn på nye planteskolearealer. De store drenge hjalp de voksne mænd med dybgravning af nye planteskolearealer, planering af gange, brænding af asketørv, omstikning af kompost og spredning af mergel og kunstgødning. Mændene satte hegn op, kulegravede, gødskede, pløjede, harvede, udsåede træfrøet, lavede frøbedsrammer og varetog alle kørselsopgaverne. Mændene stod for de opgaver, som indebar det største ansvar, og det inkluderede altså såningen og de tungeste opgaver, mens kvinder og børn lavede det, der krævede stor tålmodighed, små hænder og foregik i dårlige arbejdsstillinger. Heri lå naturligvis, at det var mændene, der ledte og fordelte arbejdet og nogle praktiske hensyn til den fysiske formåen. Det var formentlig ukompliceret og ikke forbundet med synderlige spørgsmål, endsige konflikter, at sætte kvinder og børn til det monotone og ukomfortable arbejde ved jorden.

Omkring 1900 begyndte en debat blandt ledende skovfolk om skovbrugets arbejds- og arbejderforhold, et emne „vi maa vænne os til at kunne diskutere“. ¹⁵ Der var en stigende interesse for at rekruttere dygtige og solide arbejdere til skovene og i at effektivisere de forskellige arbejdsprocesser. Det fysiske krævende arbejde var afvekslende, men også nedslidende, således at „Skovarbejderen ofte bliver tidligt gammel og opslidt eller saa stærkt præget af sin Gerning, at hans Legeme i visse Henseender bliver misdannet, saa kommer dette af, at Skovarbejdet kan være et nogenlunde strengt Arbejde, der kan give Anledning til mange haarde Løftetag, og at Arbejderen paa Grund af daarlige Vaner eller slet tilpasset Værktøj ikke har anvendt sine Kræfter paa rette Maade eller forstaaet at indtage saadanne gode Arbejdsstillinger, der giver det meste Arbejde med det mindste Slid“. ¹⁶ Man forsøgte at fremme værktøjets ergonomiske udvikling ved at lave redskabsprøver i begyndelsen af århundredet, mens gode arbejdsstillinger blev gjort til en del af skovfogedelevernes uddannelse.

Det er interessant, at det er kvinden, der illustrerer den dårlige arbejdsstilling, specielt med tanke på den omtalte „Blodstigning til Hovedet“, som tilsyneladende ikke var god hverken for hendes temperament eller sundhed!

Børnenes alder ved vi ikke meget om, men af fotografier fremgår det, at børn formentlig helt ned til 6-8 års alderen var med i arbejdet. Måske har endnu mindre børn siddet i jorden ved siden af og leget eller ligget i en kasse eller trækvogn, fordi deres mor måtte gå på arbejde og ikke havde nogle steder at gøre af de mindste imens. I 1912 fortælles det fra Wedellsborg, at børnene skulle være fyldt 11 år, før de kom på arbejde i planteskolen, men så var de også af sted, så snart nattefrosten var ovre, og de havde „fri fra skole to eller tre uger, eftersom vejret var godt“ ¹⁷ for at være med i hele priklerleperioden.

15 A. Oppermann, Om Arbejds- og Arbejderforhold i Skovbruget, specielt paa Lolland, Falster og Møen, 1898, s. 2.

16 Wegge, Lærebog, 1950, s. 187.

17 Ole Højrup (red.): Herregårdsliv 4, Skovfolk og skytte. Beretninger fra århundredskiftet, 1981, s. 62.

I 1941 var det en blandet flok, der arbejdede på Vester Palsgård Planteskole; unge og gamle, kvinder og mænd. Læg mærke til, at „moden“ inden for kvindernes arbejdstøj var under forandring. De ældste kvinder gik i skørter, mens de yngre foretrak de langt mere praktiske bukser. Foto: Anna Laursen.

Sænkestillingen

„Sænkestillingen er den almindeligste ved Prikle- og Plantearbejde. Den er i praktisk Henseende den bedste, idet den giver et stort Arbejdsomraade for Hænderne, er uden Skade for nærstaaende Smaaplanter og er naturligst for Arbejderen, der hyppigt skal flytte sig fra Sted til sted. Stillingen indtages med ligestaaende, spredte Fødder og en stærkere eller svagere Bøjning i Hofte- og Knæledet. Bøjes Benene for svagt, er der en Tilbøjelighed til at krumme Ryggen, hvorved Trykket paa Bryst- og Bugorganer bliver forøget. Sænkestillingen medfører erfaringsmæssigt ingen Ulemper med Hensyn til Blodstigning til Hovedet og kan derfor for Kvindernes Vedkommende anbefales som den Stilling, der nærmest maa siges at opfylde Hensigtsmæssighedens og Sundhedens Krav“.

Paul Wegge, Lærebog for skovfogedelever, 1950, s. 207.

Priklingen blev fra starten udført med en prikleske. Her prikles skovfyr efter snor, så rækkerne bliver lige og nemmere at luge imellem. Planterne transporteres rundt i en blikspand. Det kunne også ske i trækurve. Fotografiet er sandsynligvis taget under arbejds- og redskabsprøven i Fåborg i 1911, hvor forskellige priklemetoders effektivitet blev undersøgt. Bemærk kvindens fine „arbejdstøj“! Foto: Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum, u.å.

Med prikleske eller maskine

Planteskolearbejdet startede ofte så tidligt som i marts måned, ca. en uges tid inden udplantningen i plantagen skulle begynde. Først skulle de færdige planter tages op, sorteres og slås ned i bundter af passende størrelse, så de var klar til udplantning. Det var et hårdt og koldt arbejde, som kvinder og børn deltog i.

Herefter skulle bedene klargøres til såning eller prikling. Jord, der ikke havde stået planter på, var i vinterens løb blevet gødet med mergel og tørv eller kompost og aske af lyngtørv, hvorefter den var blevet gravet godt igennem i et spadestiks dybde.¹⁸ Det var meget tungt arbejde og blev udelukkende varetaget af mænd. En del af planteskolen lå brak i perioder, og var det brakjord, der atter skulle planter i, var det ofte tilsået med lupiner det foregående år. Inden lupinerne blev pløjet ned om efteråret, var der ofte tilført store mængder af kainit og thomasslagge for at gøde jorden yderligere.¹⁹ Lige før udprikling og såning blev jorden gravet igennem endnu en gang for at være klar til anvendelse.

Det bearbejdede jordstykke blev inddelt i bede med gange imellem, således at *„en Kone kan færdes paa den uden med sine Skørter at være nødt til at beskadige de tilstødende Planters Topknopper“*.²⁰ Dette „afstandsmål“ – en kvindes skørter – blev gentaget i de følgende udgaver af skovfogedernes lærebog helt frem til 1941. I den sidste udgave af bogen fra 1950 stod blot, at bedene skulle anlægges *„med mellemliggende 50 cm brede gange“*.²¹ På dette tidspunkt gik plantepiger og -koner i bukser, og afstanden mellem bedene blev bestemt af maskinernes bredde.

18 Paul Wegge, Lærebog for skovfogeder, A. Arbejds-lære, 1909, s. 134.

19 Kainit består af svovlsur magnesia med klorkalium og thomasslagge af uren fosforsur kalk. L. A. Hauch & A. Oppermann, Haandbog i Skovbrug, 1898-1902, s. 191-192.

20 Wegge, Lærebog, 1909, s. 134-135.

21 Paul Wegge, Lærebog for skovfogedelever, Arbejds-lære, 1950, s. 212.

Det var en ganske særlig dag; der demonstreres prikling med Drewsens prikibræt. Læg mærke til arbejderens og børnenes fine tøj og de kontrollerende herrer i baggrunden. Sejldugsteltet var ikke rejst for børnenes skyld, men skulle sikre de små planter mod udtørring og sørge for, at de ikke blæste af brættet. Fotografiet er fra 1911. Foto: F. Tornøe, Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum.

Herefter var det tid til prikling, en af de opgaver, som kvinder og børn oftest deltog i. Når planterne havde stået i 1-2 år i frøbedet, var afstanden mellem dem blevet for lille, og de skulle sættes på større afstand i andre bede, hvor de kunne vokse sig store nok til den senere udplantning. Der var forskellige måder at prikke på, men her er en beskrivelse fra Borris Plantage, formentlig fra slutningen af 1800-tallet: *„Naar Planterne skulde prikles ud, blev der gravet en Rille og vi Børn holdt Planten med Rodhalsen i den ene Haand, mens den anden Haand kasted en Klat fugtig Jord mod Planten, men saaledes at ned i Rillen skulde Rødderne hænge frit, saa fyldtes op med Jord der blev traadt fast, saa gik Riven over det og snor spændtes til en ny Rille, mens vi tog ny Forsyning af Planter op“*.²² På Wedellsborg havde børnene et redskab til hjælp omkring 1912: *„Vi fik en priklepind, og samtidig med at vi lavede hul, satte vi planten ned og klemte den fast (...). Det skulle gøres meget nøjagtigt, og rækkerne skulle være snorlige og lige langt imellem planterne, så der var rækker både på langs og på tværs. Sådan en planteskole var også et nydeligt syn, og vi var helt stolte, når vi var færdige“*.²³

Prikling af planterne enkeltvis var tidskrævende og ikke særligt rationelt. Derfor blev der i slutningen af 1800-tallet opfundet et redskab, et prikibræt, der i samtiden blev kaldt en maskine, så der kunne sættes flere planter ad gangen. Prikibrættet var et bræt med slidser, hvori de små planter blev sat fast oftest af børn. Det har ikke altid været lige sjovt at være barn og skulle arbejde mange timer med prikling og slet ikke i det tidlige forår: *„Det blev gjort med en Maskine, som vi kaldte den. Det var et Bræt med 25 Huller i et Skaft. Saa skulde vi Børn sætte Planterne i disse Huller, mens Far kastede en Rende, som Brættet kunne sættes op imod og saa blev de 25 Planter sat paa en Gang. Det var en kold Tid, der i April Maaned at staa med saadan nogle vaade Planter imellem Fingrene“*.²⁴

22 Peter Gjaldbæk-Nielsen og Jarl Damgaard (red.): Borris Plantage i 100 år, 1975, s. 22.

23 Højrup, Herregårdsliv, s. 63.

24 Susanne Overgaard, Morsø Sønderherreds Plantage 1890-1990, 1990, s. 13-14.

Plantøren og hans familie i Ørre Plantage luger i planteskolen; kvinder og børn på hænder og knæ, mændene og en dreng med redskaber. Rundt om arealet er plantet læhegn og sat læskærme op for at sikre det rette klima for de små planter. I forgrunden står frøbedsrammerne på kant. Ørre Plantage blev stiftet i 1881, og fotografiet er formentlig fra slutningen af 1800-tallet. Foto: Lokalhistorisk Arkiv i Herning.

*„Sætningen af Planterne i Maskinen bør foregaae bag en Skjærm, da de smaa Planter let blæse af; og under Planternes Sætning maa Maskinen anbringes paa en Buk eller Lignende. Et Barn stiller Planterne i Maskinen, og en Mand hugger renden, skyder Jorden til og afriver denne. Planterne maa selvfølgelig have paa rede Haand ved Maskinen, f. Ex. i en vandtæt Trækasse, hvori de ligge i vaad Jord“.*²⁵ En øvet arbejder kunne vha. f.eks. Drewsens prikabræt og sammen med en dreng eller pige prikke 20-30.000 planter på en arbejdsdag på 10-11 timer.²⁶ I faglitteraturen blev det bemærket specielt om denne metode, at *„Sætningen af Planterne i Maskinen koster ubetydeligt, da dette gjøres af et Barn“*.²⁷

Såning – det er mandearbejde!

Paradoksalt nok var såning – på trods af den tilsyneladende fordel ved små hænder og stor tålmodighed – et udpræget mandearbejde. Det kunne man ikke betro kvinder!²⁸ Resultatet af såningen var jo afgørende for planteproduktionens succes. Såningen foregik i slutningen af april, efter at bedene var klargjort. Frøet blev som regel udblødt i vand, sat i støb, inden udsåning for at fremskynde spiringen. Såningen foregik enten som bredsåning eller furesåning. Ved bredsåningen var det vigtigt at fordele frøene ligeligt over hele bedet for at give planterne de bedste

²⁵ Dalgas, Regler, s. 26.

²⁶ J.P.F. Bang, "Om de nord- og vestjydske Klitters Beplantning", i Tidsskrift for Skovbrug, 1891, s. 87.

²⁷ Wegge, Lærebog, 1950 s. 207.

²⁸ Pers. med. P.J. Bols, tidl. skovfoged.

vækstmuligheder. Frøene blev spredt med let hånd, og det krævede nogen øvelse at sikre en jævn såning. Furesåning, hvor planterne stod på række, gjorde det lettere at luge og tage dem op senere. Såfuren blev ofte lavet med en svanehalshakke efter en snor på langs af bedet. Ved såning af småt nåletræsfrø blev furerne lavet med en såplanke, der blev trådt i jorden af to mand på tværs af bedet, så der blev en ensartet afstand mellem rækkerne. Såningen foregik i stor udstrækning i hånden, men der blev også eksperimenteret med såmaskiner af forskellig art. Efter såningen blev jorden enten klappet til, som den var, eller der blev tilført lidt sand for at dække frøene yderligere.

For at beskytte frøet mod fugle, nattefrost og udtørring blev frøbedene dækket med f.eks. mos eller lyng. Tidligere anvendte man gamle fiskegarn, der blev spændt ud over tøndebånd eller bøjede grene, som stod stukket i jorden fra bedkant til bedkant. Garnene blev fastgjort langs kanterne med små trækroge, og nettene blev tildækkede med lyng eller ris.²⁹ Denne form for dækning var imidlertid for kostbar. Derefter anvendte man blikaffald fra knapfabrikker, knapplader, men de rustede hurtigt.³⁰ Siden hen anvendte man flettede trælister, men de skulle repareres for tit. I 1880 anbefalede Hedeselskabet at anvende trærammer med trælistere fremstillede af imprægnerede tagspån henover, en anbefaling, der få år senere blev ændret til trærammer med galvaniseret ståltrådsfletning. De kunne holde 8-10 år, hvis trærammerne blev høvlede og tjærede eller overstrøget med en fernis.³¹

Orden og renlighed

„I en Planteskole bør der altid holdes den største Orden og Renlighed. Gangene bør være afsatte efter Snor og bør skuffes jevnlige; Bedene bør være jevnt afrevne, godt lugede; Læbelterne maa passes, Hegnet være tæt osv. – Kun en saadan holdt Planteskole kan betale sig. Den, der jasker med sit arbejde, faar som oftest kund Ukrud og Vragplanter, som Ingen sætter Priis paa. At spare paa Skillingen er her mere, end noget andetsteds, at lade Daleren løbe“.

Dalgas, E., Regler for Behandling af Planteskoler til Naaletræer og grove Løvtræer, 1884, s. 8.

29 E. Dalgas, Veiledning ved Træplantning i Hedeegne, 1871, s. 44-45.

30 E. Dalgas, "Om frøbedsrammer" i Hedeselskabets Tidsskrift, 1884, s. 217.

31 Dalgas, Veiledning, s. 44-45.

Krybestilling

“Krybestillingen er almindeligst ved Lugning. Legemet hviler paa Knæene og den ene Haand. Laarene holdes omtrent lodret, Kropstammen vandret. Stillingen er i Længden trættende, og Knæene kan tage Skade. I praktisk Henseende er Stillingen ikke god. Den Arbejdende Kvindes Fødder og Skårter vil let beskadige de Planter, der staar nærmest Gangen. Der begaas hyppigt den Fejl, at Laarene hældes bagud, medens Ryggen krummes, og hovedet kastes tilbage. Denne meget uheldige Stilling fremkommer navnlig for at flytte Legemets Tyngdepunkt længere tilbage og derved skaane den bærende Arm“.

Paul Wegge, Læreborg for Skovfogeder, 1909, s. 206.

Lugning var som tidligere omtalt et udpræget kvinde- og børnearbejde. Det foregik på hænder og knæ uden redskaber af nogen art, blot med en spand til at opsamle ukrudtet i. Deltog mændene i lugearbejdet, foregik det som regel i opretstående stilling og med redskaber som hakkejern og river. Ved roedyrkingen på Lolland foregik det på lignende vis. I mange år brugte kvinderne korte hakker, der resulterede i *„tusinder af smertende rygge og stive ømme lårmuskler“*,³² men da tilgangen af udenlandsk arbejdskraft mindskedes omkring 1930, og roemarkernes pasning blev overtaget bl.a. af jyske roekarle, vandt den langskafte roehakke mere og mere frem og blev efterhånden enerådende. Mændene havde det bedst med at gå i opret stilling!³³

I begyndelsen af 1900-tallet var det svært at finde den nødvendige arbejdskraft til sæsonarbejdet i planteskolerne. *„At det er kommen saa vidt, er vistnok mest en Følge af Vanskelighederne ved at faa det ret kedsommelige Lugearbejde udført for en rimelig Betaling. Dette Arbejde har nok hovedsagenlig før været udført af Kvinder og Børn; men da det nu ofte er umuligt at opdrive denne Arbejdskraft er det mere og mere bleven en Nødvendighed at lade Lugningen udføre ved mandlig Arbejdskraft, og herved ere Omkostningerne stegne i den Grad, at de ikke staa i noget rimeligt Forhold til de skolede Planters virkelige Værdi“*.³⁴ Manglen på arbejdskraft betød, at man forsøgte at lave forskellige lugningsbesparende tiltag, bl.a. ved at indføre planeter, et redskab konstrueret til håndkraft, og som manden i planteskolen skulle skubbe foran sig, idet den rensede jorden for ukrudt vha. harvetænder. Det kunne gøres, når udpriklingen var udført, så planterne stod på række i begge retninger.

32 Keld Snedker, "Sukkerroedyrkingens redskaber og maskiner" i Else-Marie Boyhus (red.): Sukkerroer 100 år på Lolland-Falster, 1973, s. 105.

33 Tak til Sven Thorsen for at gøre opmærksom på paralleliteten i forhold til roedyrkingen og til Ove H. Nielsen for henvisninger til dokumentation.

34 Rasmus Godskesen, „Planteskole-drift“, i Tidsskrift for Skovvæsen, 1905, s. 45.

I priklesæsonen var det ofte „alle mand af huse“ - hele familien måtte stille op. Her er plantør Karl Schmidt med sin kone Johanne og deres fem børn Edith, Elly, Eva, Johannes og Enevold og en karl Anders beskæftiget i Utoft Plantages planteskole omkr. 1910. Foto: Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.

Arbejdsvilkår og lønforhold på Birkebæk Planteskole

For at få en idé om omfanget af kvinde- og børnearbejde er arkivalier fra Hedeselskabets planteskoler i Birkebæk undersøgt fra perioden 1890 til 1932. Da det ikke var muligt at finde oplysningerne direkte, måtte de udledes på indirekte vis ved at anvende de aktuelle lønniveauer og sammenligne dem med regnskaberne lønudbetalinger.

Interessen samlede sig hurtig om betalingslisterne, da de „oplyser tidspunkt for udførelsen af det omhandlede arbejde, betalingen for arbejdet, eventuelt dets omfang, og navnet på den person der har udført det; tilsvarende hvis det drejer sig om en leverance eller tjenesteydelse“.³⁵ Der burde i virkeligheden have stået „navnet på den person, der modtog og kvitterede for betalingen“.

I en betalingsliste fra 1911 stod at læse:

S. Jensen m.fl.

Optagning og Pakning af Planter hvortil medgaaet

49 $\frac{3}{4}$ Dage á 2,50 Kr. = 124,38 Kr.

11 $\frac{1}{2}$ Dage á 2,00 Kr. = 23,00 Kr.

10 $\frac{1}{2}$ Dage á 1,50 Kr. = 15,75 Kr.

8 $\frac{1}{4}$ Dage á 1,20 Kr. = 9,90 Kr.

35 Finn Helles, *Hedekovbrug og regionaløkonomi*, 1984 s. 69.

SKOVBRUG	1897*	1898**	o. 1900***
Mænd	1,73	1,48	1,55
Kvinder	1,08	0,96	1,02

Tabel 1: Daglønnens størrelse i skovbruget (kr.). *Dagløen for mandlige og kvindelige skovarbejdere hos private skovejere i Viborg Amt.³⁶ ** Dagløen for mandlige og kvindelige skovarbejdere på Lolland, Falster og Møn³⁷. *** Gennemsnitlige dagløen for mandlige og kvindelige skovarbejdere for hele landet.³⁸

LANDBRUG	1897*	1905**	1910**	1915**	1918**
Mænd	1,94	2,29	2,79	3,43	5,93
Kvinder	1,51	1,40	1,63	2,03	3,27

Tabel 2: Daglønnens størrelse i landbruget (kr.). *Dagløen for midlertidige, mandlige arbejdere på egen kost fra det sydvestlige Jylland og dagløen for midlertidige, kvindelige arbejdere for forår og sommer fra det sydvestlige Jylland.³⁹** Gennemsnittet af Landboforeningernes og Husmands- og Landarbejderforeningernes opgivelser for midlertidige mandlige landarbejdere på egen kost og faste kvindelige landarbejdere på egen kost.

Det er det nagelfaste bevis for, at plantør Søren Jensen ikke var alene om arbejdet med de små planter. Han gik ikke til 2,00 kr. eller mindre pr. dag, men blev ledsaget af kone og børn. Det fremgår kun indirekte ved at se på daglønnen og i dette tilfælde af „*m.fl.*“. Søren Jensen fik selv 2,50 kr. i 1911, mens det formentlig var hans store søn, der fik 2,00 kr., og kone og et yngre barn, der fik henholdsvis 1,50 kr. og 1,20 kr. i dagløen. Der kan være tvivl om, hvem der arbejdede til de enkelte beløb. Omfanget af kvinders og børns arbejde kan derfor kun udledes ved at summere antallet af dage (senere timer), der blev takseret til de lave lønninger.

Oplysningerne om lønningerne blev systematiseret på baggrund af en sparsom viden vedr. de faktiske lønforhold for mænd, kvinder og specielt børn i det behandlede tidsrum. Desværre har det kun været muligt at finde præcise oplysninger, der også omfatter børnenes lønninger, fra et enkelt sted, nemlig Gludsted Plantage i 1896. Heraf fremgår det, at daglønnen var 1,80 kr. for voksne mænd, store drenge fik 1,52 kr., koner og drenge under 15 år fik 1,24 kr., børn i alderen 12-14 år fik 1,00 kr., og børn under 12 år fik 0,80 kr.⁴⁰ Koner og drenge under 15 år fik altså det samme i løn; men hvordan det stemmer overens med

36 Danmarks Statistik, Tyende- og Daglejerlønnen i Landbruget 1897, 1899, s. 27.

37 Daglønnen arbejde forekom hyppigst om foråret, så lønnen her er angivet som en tilnærmelse mellem lønningerne opgivet for marts-maj og juni-august, Oppermann, Om Arbejds- og Arbejderforhold, s. 2.

38 Daglønnen arbejde forekom hyppigst om foråret, så lønnen her er angivet som en tilnærmelse mellem lønningerne opgivet for marts-maj og juni-august, Hauch & Oppermann, Haandbog, s. 722.

39 Danmarks Statistik, Tyende- og Daglejerlønnen, s. 22-23. Ifølge Hauch & Oppermann (1898-1902 s. 722) lønnes løse arbejdere ikke højere end faste arbejdere i skovbruget, så derfor er her sammenlignet med midlertidige, mandlige og kvindelige arbejdere, da det svarer bedst til det ansættelsesforhold, som kvinder og børn havde.

40 Johs. Givskov, „Gludsted Plantage skrevet 1896“ i P. Chr. Nielsen & Harry Petersen (red.): Skovens folk fortæller – forstlige erindringer 1798-1933, s. 36-37.

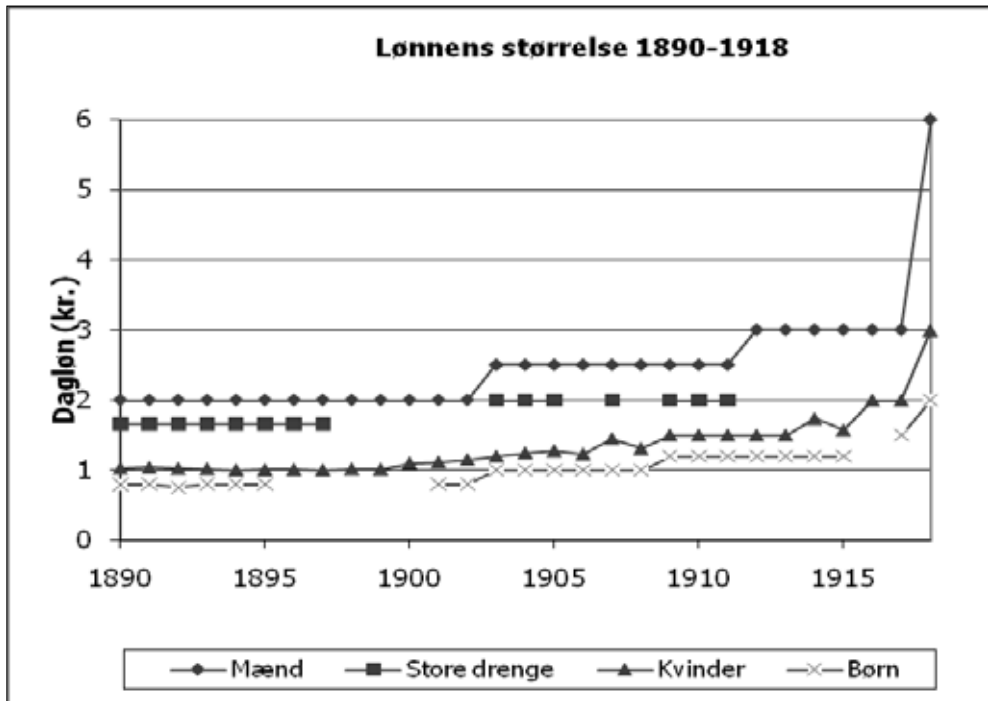

Fig. 1: Lønnens størrelse for løngrupperne mænd, store drenge, kvinder og børn for perioden 1890 til 1918 for Birkebæk Planteskole. Tallene viser den vægtede løn. Det betyder, at hvis der er givet forskellig løn for arbejdsopgaverne inden for den enkelte løngruppe, er lønnen sat i forhold til det antal arbejdsdage, den er blevet udbetalt. Et eksempel: I 1892 arbejdede børn på planteskolen i 8 dage til 0,60 kr. pr. dag og i 26,15 dage til 0,80 kr. Det giver en vægtet dagløn på 0,75 kr. pr. dag.

en gruppe, der hedder børn 12-14 år, vides ikke – den skulle jo i givet fald kun bestå af piger!

De øvrige kendte oplysninger om lønforholdene i tidsrummet stammer fra de statistiske værker og beskrivelser af datidens arbejdsforhold. Da der kun er få oplysninger om lønningerne i skovbruget, er daglønnen for landbruget også oplyst. De nedennævnte kategorier (midlertidige arbejde, på egen kost og geografi) er valgt, da de bedst kan sammenlignes med arkivmaterialets oplysninger.

Den officielle lønstatistik indeholder kun oplysninger om lønforholdene i skovbruget fra et enkelt år, nemlig 1897, hvor tallene for Viborg Amt, et udpræget hedeamt, er valgt ud. Ellers må oplysningerne hentes i den faglige litteratur om arbejdsforhold, der dukker op omkring århundredeskiftet, bl.a. i skovbrugets „bibel“ *Haandbog for Skovbrug* skrevet omkring 1900. Derudover er det kun muligt at sammenligne med de officielle lønsatser for landarbejdere, kvindelige såvel som mandlige. Sammenligningsgrundlaget er derfor spinkelt, og det er da også med tøven, at inddelingen i løngrupper for Birkebæk Planteskole er lavet. I *Haandbog for Skovbrug* står, at „Ofte har alle fuldvoksne og arbejdsføre Mænd

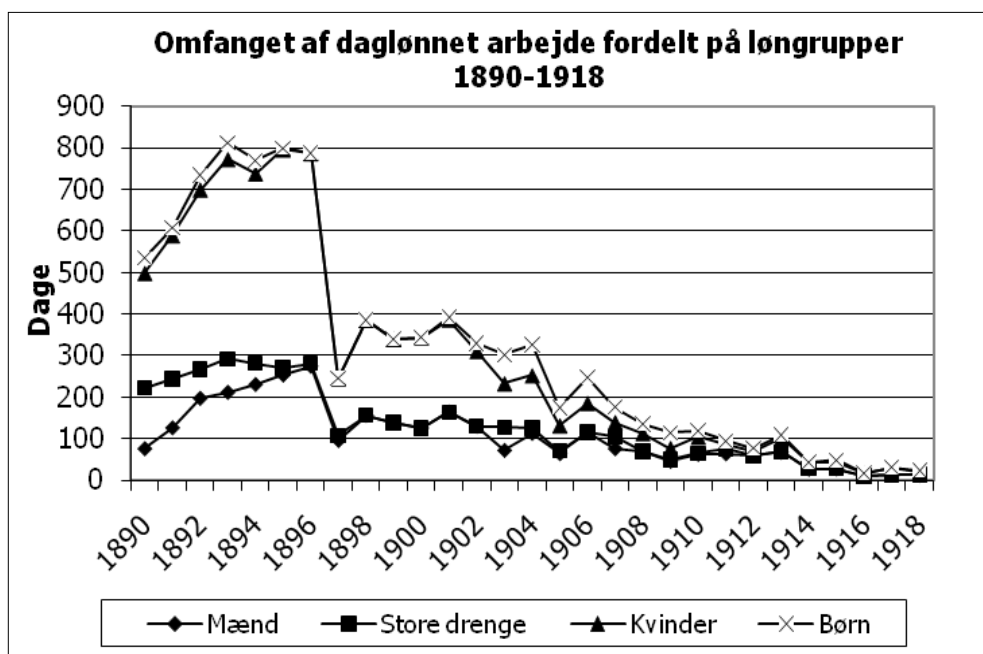

Fig. 2: Omfanget af daglønnet arbejde fordelt på løngrupperne mænd, store drenge, kvinder og børn fra 1890 til 1918.

samme Dagløn, men andre Steder har man to eller flere Lønklasser“.⁴¹ Det er derfor antaget, at mænd udelukkende har fået den høje dagløn, mens de store drenge udgør en lønklasse mellem mænd og kvinder. Kvindearbejdet er aflønnet med forskellige beløb inden for det samme år, formentlig fordi der ikke altid er udbetalt den samme løn til alle kvinder, eller der er sket en løntilpasning i løbet af det enkelte år.

Det er meget sandsynligt, at anvendelsen af børn som arbejdskraft er undervurderet i figur 2; dels fordi der som i Gludsted Plantage kan optræde drenge under 15 år sammen med kvinderne, og dels fordi det er usikkert, om kvinderne er kvinder, eller det er børn i 12-14 års alderen. Her er opdelingen sket dels ud fra et skøn i forhold til de kvindelige landarbejderes løn og i forhold til det faktum, at der ellers ikke ville være mange kvinder ansat. Men det er måske netop tilfældet? Hvis man kigger på fotografier fra den tid, fremgår det, at der er mange børn med til arbejdet, fordi det ofte var hele familier, som arbejdede sammen.

I perioden fra 1890 til 1918 blev der arbejdet på dagløn eller på akkord på Birkebæk Planteskole. Ser man på lønniveauet for de enkelte grupper (fig. 1), fremgår det, at der er sket lønstigninger tre gange; for mænd i 1903 fra 2 kr. til 2,50 kr., i 1912 til 3 kr. og i 1918 til ikke mindre end 6 kr. Lønstigningen i 1918 var ikke et lokalt fænomen, hvilket ses af tabel 2, men skyldtes dyrtidstillæg, et resultat af tidens stærkt stigende udgifter til fødevarer, beklædning, brændsel og

41 Hauch & Oppermann, Haandbog, s. 722.

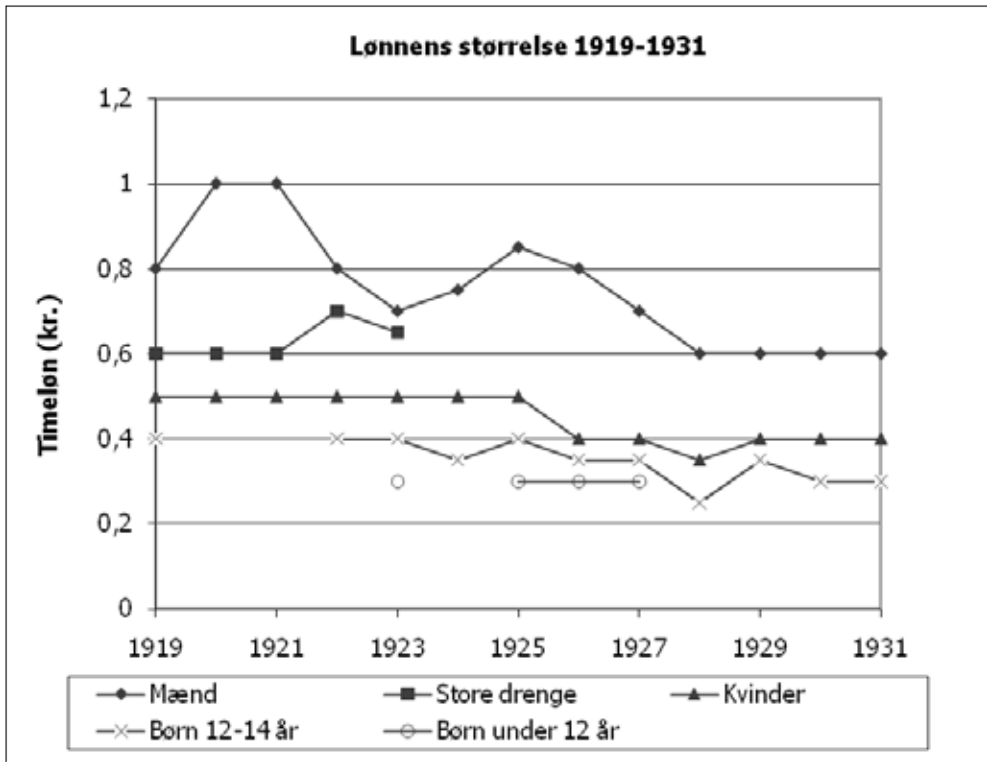

Fig. 3: Lønnens størrelse for løngrupperne mænd, store drenge, kvinder og børn for perioden 1919 til 1931 for Birkebæk Planteskole. Tallene viser den vægtede løn. Se eksempel under fig. 1 til forklaring af vægтет løn.

bolig. Kvinders og børns løn fulgte med. Kvindernes løn lå i hele perioden på ca. halvdelen af mændenes, mens børnenes løn udgjorde fra 80% faldende til ca. 70% af kvindernes løn. De store drenge tjente ca. 70% mere end kvinderne.

Omkring 1900 karakteriserede et par af skovbrugets ledende mænd, Hauch og Oppermann, lønforholdene således: „*Dette forhold mellem Lønningerne er næppe ganske tidssvarende og turde bidrage til Knapheden af kvindelig Arbejds-kraft, især da Kvinderne mindre end Mændene har Akkordarbejde, ved hvilket de kan hæve den gennemsnitlige Dagsfortjeneste*“.⁴² Lønningerne i skovbruget var baseret på, at der blev arbejdet på akkord en stor del af året, men netop „kvinde-opgaverne“ var som oftest på tidsløn, og det betød, at lønnen var så lav, at det gav problemer med at få den nødvendige arbejdskraft til opgaverne.

Ikke alle arbejdsopgaver er medtaget i datagrundlaget her. Opgørelsen dækker opgaver udført udelukkende ved manuelt arbejde, også kaldt gangdage, dvs. at spanddage (= dage hvor der blev anvendt hestespand i forbindelse med arbejdet enten til jordbearbejdning eller til kørsel) ikke er med. Det fulde omfang af mændenes arbejde fremgår altså ikke, idet det udelukkende var mændene, der tog

42 Hauch & Oppermann, Haandbog, s. 722.

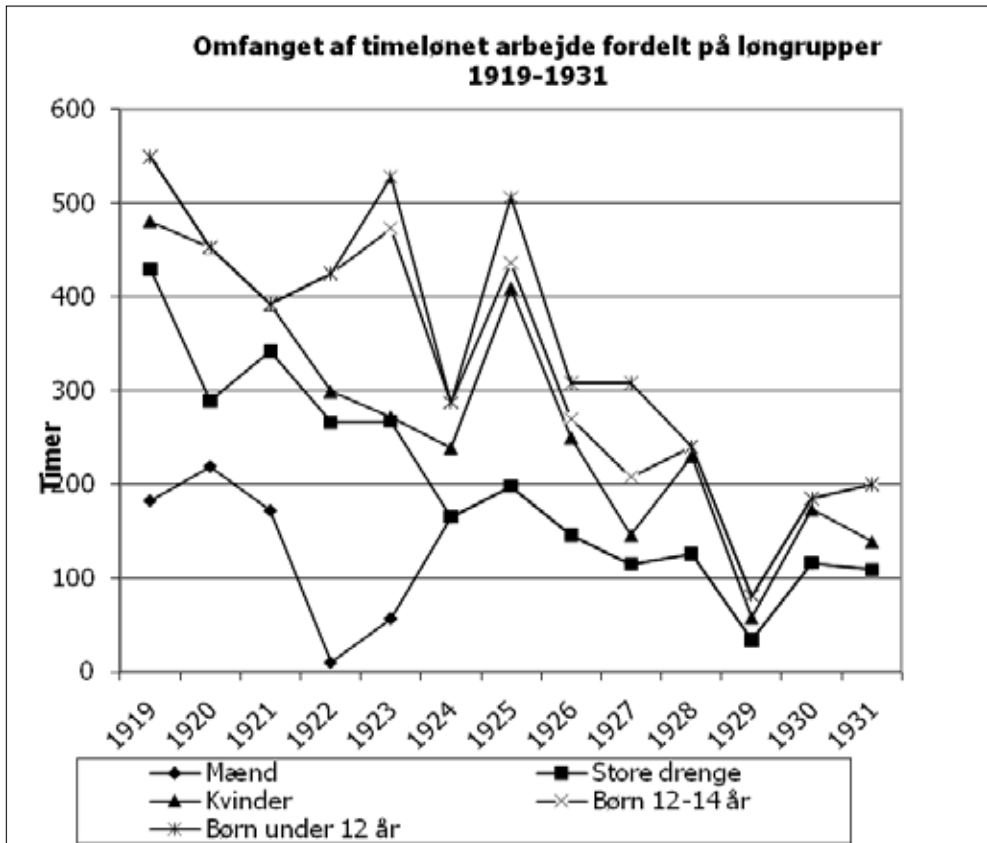

Fig. 4: Omfanget af timelønnet arbejde fordelt på løngrupperne mænd, store drenge, kvinder og børn fra 1919 til 1931 på Birkebæk Planteskole.

sig af opgaver, der indebar håndtering af heste. Forholdet mellem mængden af kvinde- og mandearbejde er således ikke retvisende, idet mange mandearbejdsdage ikke er medtaget. Opgaver med deltagelse af personer fra flere løngrupper eller opgaver, som normalt ville inkludere flere personer, er medtaget.

De forskellige arbejdsopgaver kunne udliciteres, og det kunne ske ved kirkestævne. Enhver havde således lov til at byde ind på arbejdet, men det skete ofte, at det var bestyrelsesmedlemmerne i plantagens (og dermed planteskolens) bestyrelse, der fik de enkelte opgaver.⁴³ Efterhånden gik man væk fra at udlicitere og benyttede i stedet de samme folk år efter år til de enkelte opgaver. Det lettede plantørens arbejde med at organisere arbejdet og har formentlig samtidig sikret kvaliteten. I opgørelsen er kun medtaget arbejde på dag- og timeløn, da det er umuligt at se, hvem der medvirker til akkordlønnet arbejde, selvom vi ved, at både kvinder og børn har været med.

I Birkebæk Planteskole blev en faldende mængde arbejde udført på dagløn. Det store fald skete fra 1896 til 1897, hvor antallet af udbetalte daglønninger faldt

43 Har. Skodshøj, Egeriis Plantage i 100 år i Hedeselskabets Tidsskrift, 1970, s. 12.

fra 787 dage til 245 dage. Det er ikke muligt at se af regnskaberne, hvad der skete netop på dette tidspunkt. Planterproduktionen gik tilsyneladende ikke ned, men varierede i perioden 1895-1902 mellem 673.000 og 1.150.000 planter uden nogen egentlig tendens. Generelt skete der dog et fald i mængden af arbejde på dagløn, og fra 1907 blev priklingen – en af de ressourcekrævende opgaver, der oftest blev udført af kvinder og børn – udført udelukkende på akkord i stedet for på dagløn. Op-tagning og pakning af planter var det eneste arbejde, der var på dagløn herefter. Generelt kan det fastslås, at lønsatsen var afhængig af, hvem der udførte opgaven og ikke af opgavens art. Det vil altså sige, at der blev givet varierende lønsatser for det samme arbejde.

Lønkurverne for Birkebæk Planteskole (fig. 3) afspejler den generelle tendens i begyndelsen af 20'erne, hvor konjunkturerne vendte i negativ retning. Landet oplevede en fredskrise efter opsvinget under verdenskrigen. Konkurrencen fra udlandet blev skærpet, industrieksporten gik ned, og priserne på landbrugsvarer faldt. Arbejdsløsheden steg, og lønningerne faldt.⁴⁴ På Birkebæk Planteskole forsvandt de store drenge tilsyneladende ud af arbejdsstyrken.

Med tanke på usikkerheden i forhold til datagrundlaget og dets begrænsede omfang er det svært at sige noget konkret om omfanget af børnearbejdet. På Birkebæk Planteskole ser det ud til, at børn har været en betydende del af arbejdskraften i hele perioden, specielt efter indførelsen af timeløn. Kvinderne har hele tiden været en del af arbejdsstyrken, men i varierende omfang. I perioden fra 1890 til 1918 blev de opgaver, hvor både mænd, kvinder og børn deltog fordelt med 34% til mænd, 53% til kvinder og de resterende 13% til børn, mens det ændrede sig i den følgende periode, hvor 37% gik til mænd, 21% til kvinder og 42% til børn. Mændenes andel er således uændret, mens en meget stor andel af kvindernes arbejde overtages af børn.

Tallene kan kun tages som udtryk for en lokal tilstand. Det er altså ikke muligt på basis af dem at sige noget generelt om betydningen af kvinders og børns arbejdskraft i planteskolesammenhæng. Det kræver en større og mere tidskrævende undersøgelse, hvor flere planteskoler inddrages. Men – og det er en klar fornemmelse – både kvinder og børn har spillet en vigtig rolle i planteproduktionen. I litteraturen er fundet en enkelt undersøgelse af datidens børnearbejde, der fortæller noget om, hvad børn arbejdede med. I 1908 blev det undersøgt, hvor mange børn i alderen 6-15 år der havde fast arbejde. Af et samlet antal skolebørn på ca. 370.000 svarede ca. 110.000, at de havde fast arbejde. Heraf arbejdede ca. 41% for deres forældre, mens 28% arbejdede i landbrug og mindre end 1% inden for have, skov og fiskeri. Desværre er tallene svære at anvende, fordi andelen af børn, der arbejdede i skoven, ikke kan aflæses direkte og den geografiske fordeling er

44 Lars K. Christensen, Søren Kolstrup & Anette Eklund Hansen (red.), *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, 2007, s. 137.

ukendt. Endelig kan børn, der som børnene på Birkebæk Planteskole formentlig arbejdede som „underentreprenør“ for deres far, indgå i tallene for arbejde for deres forældre. Det er ikke til at se.

Kvinder og især børn blev omkring år 1900 ikke anset for selvstændige økonomiske aktører, men som en del af husholdningen. Her ses en direkte parallel til forhold beskrevet for Norrland i Sverige, hvor drenge tog med deres far i skoven for at arbejde helt ned i 7-års alderen. Faderen fik udbetalt lønnen, og på den måde var børnene „osynliga för en eventuell opinion mot barnarbete och även osynliga i statistiken“.⁴⁵ Der er dog intet som tyder på, at man modsat, ved ansættelse af skovarbejdere også de faste med bolig i skoven, ansatte hele husholdet, dvs. både kone og børn. De nævnes ikke i instrukser eller ansættelsesbreve.

Kvinder og børn som arbejdskraft ved hedernes tilplantning

Kvinder og børn har hidtil ført en meget anonym tilværelse i udforskningen af skovens historie på trods af, at vi kan se dem optræde i arbejdssituationer på ældre fotografier og glimtvis i erindringsmateriale. Det skyldes, at størstedelen af skovhistorien, specielt historien om hedeskovbruget, hidtil er blevet skrevet af skov- eller lægfolk med fokus på skoven set „oppefra“, dvs. fra plantageejers eller skovriders side, hvor det var skovens vækst og udbytte, der var i centrum. Den er ikke blevet skrevet set fra „gulvet“ (skovbunden), fra skovarbejderens og i dette tilfælde hans families side. Her skiller skovhistorien sig ikke specielt ud, da det generelt er tilfældet for store dele af historiefaget. Historien er oftest beskrevet fra de veletablerede og ikke mindst velartikuleredes side.

Kvinder og børn har altid haft betydning for skovens benyttelse, men med planteskolernes fremkomst op gennem 1800-tallet, specielt i forbindelse med hedeskovbrugets etablering, fik de en mere konkret samfundsmæssig og til dels professionel rolle ved at stå for en stor del af arbejdet med produktionen af planterne.

Planteskolearbejdet omkring år 1900 var præget af en tydelig arbejdsdeling mellem kønnene. Mændene havde ansvaret for planteskolens drift, tog sig af den ansvarsfulde opgave med at udså frøene og klarede i øvrigt de tunge opgaver som håndtering af heste, skovl og spade. Kvinderne tog sig af det lettere arbejde med prikling og lugning, der krævede stor tålmodighed og foregik i dårlige arbejdsstillinger. Børnene gik oftest sammen med kvinderne. Deres små hænder var særligt anvendelige i arbejdet omkring de små frøplanter.

Ved hjælp af planteskoleregnskaber fra omkring år 1900 er det muligt – om end ad omveje, da kvinder og børn sjældent nævnes direkte, men arbejdede som

45 Johannson, Skogarnas, s. 156.

underentreprenører for deres mænd og fædre – at få et underbygget indtryk af deres arbejdsindsats. Det kan gøres ved at undersøge lønningerne på de enkelte planteskoler og fordele dem på lønsatserne for mænd, kvinder og børn. Og på trods af huller i den aktuelle viden om datidens lønninger må det konkluderes, at kvinder og børn har indtaget en vigtig rolle i produktionen af planter til udplantning på heden. De var en billig arbejdskraft, der udførte en stor del af det mest monotone arbejde.

Kilder og litteratur

Publiceret:

- Bang, J. P. F. 1891: „Om de nord- og vestjydske Klitters Beplantning“. *Tidsskrift for Skovbrug*, 1891, s. 85-89.
- Boon, Tove Enggrob & Signe Anthon 2003: „14 % kvindelige skovejere – og hvad så?“ *Skoven* 2003(11), s. 526-528.
- Christensen, Lars K., Søren Kolstrup & Anette Eklund Hansen (red.) 2007: *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*.
- Dalgas, E. 1871: *Veiledning ved Træplantning i Hedeegne*.
- Dalgas, E. 1884: „Om frøbudsrammer“. *Hedeselskabets Tidsskrift*, s. 217-218.
- Dalgas, E. 1884: *Regler for Behandling af Planteskoler til Naaletræer og grove Løvtræer*.
- Danmarks Statistik 1899: *Tyende- og Daglejrlønnen i Landbruget 1897*.
- Givskov, Johs. 1978: „Gludsted Plantage skrevet 1896“ i P. Chr. Nielsen & Harry Petersen (red.): *Skovens folk fortæller – forstlige erindringer 1798-1933*, s. 27-38.
- Gjaldbæk-Nielsen, Peter & Jarl Damgaard (red.) 1975: *Borris Plantage i 100 år*.
- Godskesen, Rasmus 1905: „Planteskole drift“. *Tidsskrift for Skovvæsen*, s. 45-52.
- Hansen, Annette Eklund 2005: „Arbejdet bærer lønnen i sig selv – børnearbejde på landet 1900-1940“ i Annette Eklund Hansen (red.): *Børnearbejde – en antologi om 1900-tallets børn og arbejde*, s. 27-54.
- Hauch, L. A. & A. Oppermann 1898-1902: *Haandbog i Skovbrug*.
- Helles, Finn 1984: *Hedeskovbrug og regionaløkonomi*.
- Højrup, Ole (red.) 1981: *Herregårdsliv 4, Skovfolk og skytte. Beretninger fra århundredeskiftet*.
- Johannson, Ella 1994: *Skogarnas fria söner – maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*.
- Jørgensen, Birte Stig 1970: „Hedens opdyrkning og beplantning“, *Danmarks Natur*, bind 7, s. 67-68.
- Madsen, Agnete Birger 2006: *Barnepiger og stripperdreng. Om børns arbejde i det danske industrisamfund*.

- Nielsen, Jørgen 1988: *Hedens Grannelund, statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863*.
- Oppermann, A. 1898: *Om Arbejds- og Arbejderforhold i Skovbruget, specielt paa Lolland, Falster og Møen*.
- Overgaard, Susanne 1990: *Morsø Sønderherreds Plantage 1890-1990*.
- Rosted, H. C. 1962: *Den gamle planteskole. Hørsholm Planteskole gennem 175 år*.
- Sandvad, Karin 2006: *Landbobørn 1880-1920*.
- Skodshøj, Har. 1970: „Egeriis Plantage i 100 år“. Særtryk af *Hedeselskabets Tidsskrift* nr. 15-16.
- Snedker, Keld 1973: „Sukkerroedyrkningens redskaber og maskiner“ i Else-Marie Boyhus (red.): *Sukkerroer 100 år på Lolland-Falster*.
- Søllerød Museum 1984: *Skovene omkring Søllerød – om skovdrift og arbejdsliv*.
- Sørensen, Gert Lynge 2003: *Det begyndte på Kongenshus*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Wegge, Paul 1909: *Lærebog for skovfogeder, Arbejdslære*.
- Wegge, Paul 1950: *Lærebog for skovfogedelever, Arbejdslære*.
- Wingender, Nete Balslev 2005: „... en drøj barndom“ – om børnearbejde og dets regulering i København 1890-1920“ i Anette Eklund Hansen (red.): *Børnearbejde – en antologi om 1900-tallets børn og arbejde*, s. 7-26.

Upubliceret:

- Boon, Tove Enggrob & Signe Anthon, *Danish forest owner values in a gender perspective*. Paper præsenteret ved IUFRO-EFI konferencen “Forestry serving urbanised societies“ i København den 27.-29. august 2002.
- Erhvervsarkivet i Århus, Det danske Hedeselskab, Plantningsafdelingen, pk. nr. 11 Birkebæk og Hesselvig Salgsplanteskole 1890-1906 og pk. nr. 12 Birkebæk Planteskole 1907-1932.

Producing Plants – Women and Children as a Workforce during the Transformation of the Jutland Heathlands ca. 1880-1930

It is the aim of this study to document the existence of women and children working in the forest. A number of photos and memoirs mention this kind of work, but in reality we do not have much knowledge of the type and extent of this work. Here, a qualified attempt is made at describing and quantifying the work of women and children in producing forest plants at a nursery in Birkebæk, owned by Hedeselskabet (The Danish Heath Society) during the period 1890-1932. This is done by examining the wage accounts. Women and children are not mentioned specifically by name, but their share of the work may be gauged by looking at the

wage levels. The days and hours enumerated at low pay represent the amount of work performed by women and children. To ensure that this was actually the case, wages in the accounts were compared to the few scraps of local information available and to the statistical information on wage levels.

From the accounts may be seen that the work was strictly divided on the basis of sex and age. Men did the heavy work, such as handling the horses (ploughing, harrowing and transport work) and preparing the soil (digging and fertilizing), whilst the main tasks for women and children was weeding out and transplanting the small plants, tasks that included monotonous work in very bad working postures and requiring small hands and lots of patience. This is also borne out by contemporary photos: Women and children down on their knees weeding out while men are performing the same job but in an upright position, using a hoe or a rake.

The results of the study confirm that women and children have been important as a workforce in the nurseries. Unfortunately, the true extent of their work has yet to be discovered. Other studies will have to show if the situation was the same in most nurseries all over Denmark in this period – which by the author's recollection is the most likely.

HØJHUSE I DANMARK 1950-2010

Med udgangspunkt i det moderne højhus' fødsel i det 19. århundredes USA samt fænomenets internationale historie, belyser artiklen højhusets historie og udbredelse i Danmark. Fra velfærdsstatens funktionalistiske boligkolosser i midten af det tyvende århundrede, over 1970'erne og 80'ernes modreaktion og 'småt er godt'-mentalitet til de seneste årtiers individuelle og amerikansk inspirerede prestige-projekter med vartegnsambitioner, sættes den danske udvikling ind i en europæisk kontekst og prioriteret bevidsthedshistorisk forklaringsramme. Siden midten af det tyvende århundrede har erhvervshøjhuse i bycenteret hørt til de mest karakteristiske træk ved storbyers udvikling verden over, men i Danmark er den slags højhuse endnu relativt sjældne. Også i danske byer peger udviklingen i de seneste år dog i retning af flere høje, markante byggerier i eller nær bymidten.

Verden over har det amerikansk inspirerede storby-setup, med en karakteristisk „downtown“ domineret af kontor- og hotelkolosser, gået sin sejrsgang, og intet er så synonymt med storbycentrum og økonomisk vitalitet, som højhuse. Kun i Europa synes man endnu ikke at have overgivet sig betingelsesløst til den amerikanske model for det moderne storbyrum. Her kæmper progressive og konservative kræfter således til stadighed en kamp om retten til luftrummet over byens tage. Det gælder ikke mindst i Danmark og resten af Norden, hvor de større byer selv efter europæisk målestok har bevaret bemærkelsesværdigt lave skylines.¹

Den økonomiske udvikling og de strukturelle forudsætninger for højhuse er naturligvis af fundamental betydning, men som forklaringsramme for, hvorfor erhvervshøjhuse med en central placering i bylegemet er så relativt sjældne i et så rigt samfund som Danmark, tåler disse grundlæggende betingelser ikke at stå

1 van Meel, Juriaan: *The European Office - Office design and national context*, 2000, s. 108f.

alene. Godt nok kan de fleste danske provinsbyers lave profiler ligeledes begrundes med et manglende befolkningsgrundlag, men for millionbyen København kan forklaringen imidlertid ikke være så enkel.

Sigtet med artiklen er på den baggrund ikke at negligere traditionelle økonomiske og strukturelle forklaringsgrundlag, men at påvise, hvordan et bevidsthedshistorisk perspektiv kan være et frugtbart supplement til at forstå, hvorfor erhvervshøjhuse har været og er så relativt få i de større danske byers indre rum.²

Mens højhusbyggeri som fænomen gennem årene til et vist omfang er blevet behandlet i den danske arkitektstands publikationer, er emnet anderledes ubeskrevet i den byhistoriske forskning herhjemme. Det skal derfor understreges, at nærværende artikel først og fremmest bør læses som en grundlæggende introduktion til et relativt uudforsket område – og forhåbentlig inspirere til yderligere og mere tilbundsående undersøgelser.

Artiklen vil tage afsæt i en indledende og kort redegørelse for højhusets verdenshistorie, hvorefter artiklens hovedanliggende, de danske forhold, på den baggrund vil blive analyseret. Fokus vil i artiklens første del ligge på det moderne højhus' fødsel og tidlige historie i USA i det 19. og 20. århundredes henholdsvis sidste og første årtier, samt dets senere, mere begrænsede og i det hele taget væsensforskellige udbredelse i Europa. I Danmark rejstes de første egentlige højhuse ikke før efterkrigstiden, og analysen af de danske forhold vil derfor udelukkende omhandle tiden efter 1950.

Analysen er delt op i to epoker: Perioden fra 1950 til 1990, hvor problematikken omkring højhusbyggeri i den indre, førindustrielle bykerne, forstædernes bolighøjhusbyggeri og de senere modreaktioner på dette byggeri hører til de dominerende karakteristika. Og så tiden fra 1990 til 2010, hvor højhuse efter et par årtier i skyggen igen er blevet en aktuel byggeform – og varm kartoffel i spillet mellem beboerdemokrati og citybranding.

Det moderne højhus' fødsel

„Højdens kraft og styrke må ligge i det, opløftelsens prægtighed og stolthed må være til stede i det. Hver tomme af det må være knejsende og himmelstræbende og rejse

2 Præcise rammer for, hvad der definerer et højhus findes ganske enkelt ikke, hvilket ikke mindst må tilskrives det faktum, at noget, der ét sted forekommer højt, ikke nødvendigvis gør det samme et andet. Relationerne til de omkringliggende bygninger er med andre ord helt afgørende, ligesom bygningens form også har relevans. I debatoplægget *Højhuse i København* (2006) foreslår Københavns Kommune en definition „som bygninger på over 40 meter, eller 13 etager og derover“ (Københavns Kommune: *Højhuse i København: Strategi for byens profil – oplæg til debat*, 2006, s. 12), hvilket forekommer rimeligt i en københavnsk kontekst. Også i denne artikel vil 40 meter eller derover derfor stå som den definerende højde for et dansk højhus, selvom man kan advokere for en endnu lavere marginalhøjde i provinsbyerne.

Københavns historiske, flade skyline med markante tårne og spir er kun „forurennet“ af enkelte højere bygninger. Se man bort fra det 120 meter høje hospital i forstaden Herlev, er Christiansborgs 106 meter høje spir stadig byens højeste tårn – skarpt forfulgt af Rådhusstårnet, der måler en ikke helt tilfældig halv meter mindre. (Foto: Ryan Hadley).

sig stejlt i frydefuld jubel over, at det fra kælder til tag er en enhed uden en eneste afvigende linje (...).“³

Ordene er arkitekten Louis Sullivans (1856-1924), og emnet er Sullivans egen *Wainwright Building* i St. Louis (opført 1890-91), der regnes for en af verdens første moderne skyskrabere. Som ganske ung havde Sullivan blandt andet studeret på verdens dengang fineste arkitektskole, *Ecole des Beaux-Arts* i Paris. Inspirationen til disse tanker havde han dog næppe fået her, men nærmere hjemme i fødebyen Chicago, som Sullivan, efter sit frivillige eksil i Europa, vendte tilbage til i 1875. Chicago var på daværende tidspunkt præget af en uhæmmet vækst og godt på vej mod en halv million indbyggere – mod bare 30.000 i 1850. Grundpriserne i Chicagos centrale forretningskvarter, The Loop, steg i noget nær samme hast, og fra 1870’erne begyndte de mest driftige entreprenører for alvor at bygge i højden.⁴ Den hævdevundne byggemetode med sten på sten som bærende elementer blev dog kvalt af sin egen vægt, når man nåede en vis højde. Metoden blev desuden urentabel, hvilket måske vægtede lige så tungt.

Dette problem blev løst i 1880’ernes Chicago, der blev det første sted i verden, hvor jern- og siden stålskelettet efterhånden blev gjort til det bærende element, en teknik, der blev perfektioneret af Louis Sullivan. Det særlige arkitektoniske udtryk, som teknikken førte til, var således et barn af økonomiske krav og funktionel innovation, men for Chicago-arkitekterne blev det efterhånden også en æstetisk doktrin. Denne særlige arkitektoniske strømning fik sågar navn efter byen, hvori den opstod, nemlig *Chicagoskolen* (ikke at forveksle med den lidt senere sociologiske forskningsskole af samme navn). Allerede inden århundredeskiftet måtte dette funktionalistiske udtryk imidlertid vige for en anden strømning, historicismen, mens Chicago blev overhalet inden om af New York som skyskraberens hovedstad.

Ligesom i Chicago klyngede de højere og højere bygninger sig i New York sammen på meget få kvadratkilometer – i første omgang på Manhattans sydspids i Downtown. Fænomenet bredte sig snart til andre og mindre amerikanske byer,

3 Lyhne, Vagn: „Kraftens fortryllelse“, *Arkitekten*, 1991, nr. 10, s. 293–303.

4 *Ibid.*, s. 295f.

og både på Manhattan samt på den flade slette, hvor Chicago ligger, var der rigeligt med land, byerne kunne brede sig på. Det var imidlertid i det centrale forretningskvarter, at prestigen lå. At det var dyrt at bygge her, var en del af pointen – ikke blot grunden til, at man byggede i vejret. Det var ekstravagant og umiddelbart økonomisk irrationelt at købe grunde, man kunne købe til en brøkdel få kilometer væk, og alene derfor var det prestigefyldt.

I 1913 blev den 241 meter høje Woolworth Building på Manhattan verdens højeste. Typisk for tiden kaldte det rekordhøje hus' arkitekt, Samuel Cadman, den historicistiske bygning for „*en handelens katedral*“ og tilføjede: „*I middelalderen dominerede religion, kunst og kultur, nu dominerer handel De Forenede Stater.*“⁵ Bygherren, F.W. Woolworth, der havde skabt sig en formue som detailhandelsmand, betalte efter sigende det \$13,5 mio. dyre byggeri i kontanter. Promovering af egen økonomiske styrke var en central værdi i USA i årtierne omkring århundredeskiftet. Den uhæmmede kapitalismes tid var karakteriseret af gigantiske forretningsimperier, hvor hovedrige filantroper, som netop F.W. Woolworth samt William H. Vanderbilt og John D. Rockefeller, billedligt talt sad i toppen af hver sin skyskraber og kappedes om en plads i solen.⁶ Skyskraberen blev det fremmeste symbol på kommerciel og økonomisk succes, og fra 1920'erne havde enhver større amerikansk provinsby (samt adskillige mindre) sit eget centralt beliggende finansdistrikt med en eller flere høje kontor- og hotelbygninger til at markere byens økonomiske centrum og iscenesætte dens velstand.⁷

Siden er den amerikanske model også i størstedelen af den øvrige verden blevet storbyens foretrukne formsprog, og et *central business district* med glitrende kontorhøjhuse er langt fra forbeholdt byerne i verdens rigeste lande.⁸ Især fra 1970'erne og frem er skyskraberen – i takt med den økonomiske globalisering – blevet et globalt fænomen. De flere hundrede meter høje huse tegnes endda ofte af de samme stjernearkitekter verden over, der bliver hyret med forhåbningen om, at den glans og prestige, disse mere og mere markante projekter vil kaste fra sig, kan byttes for international arbejdskraft og en forøget bid af de globale investeringer.⁹ Til trods for denne „sofistikering“ af arkitekturen er semiotikken dog langt hen ad vejen den samme, som den, der i sin tid drev erhvervsbaronerne i Chicago og

5 Egen oversættelse. Efter: Heinle, Erwin og Fritz Leonhardt: *Towers – A Historical Survey*, 1989, s. 296f.

6 Polisano, L.: „Complexity and Contrast; American and European High-Rise Buildings“, *Architectural Design*, 1995, nr. 7/8, s. 30–35; Møller, Svend Erik: *Høje Huse*, 1962, s. 25.

7 Se Bastian, Robert W.: „Tall Office Buildings in Small American Cities 1923–1931“, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, vol. 75, nr. 1, 1993, s. 31–39.

8 Jf. Grant, Richard og Jan Nijman: „Globalization and the Corporate Geography of Cities in the Less-Developed World“, *Annals of the Association of American Geographers*, nr. 2, 2002, s. 320–340; Lepik, Andres: *Skyscrapers*, 2008, s. 25ff.

9 Ford, Larry R.: „Midtowns, Megastructures, and World Cities“, *Geographical Review*, nr. 4, 1998, s. 528–547 (537).

New York op i de højere og højere huse, nemlig en ligefrem proportionel sammenkædning af bygningshøjde og økonomisk styrke og succes.

Ligesom det var tilfældet i datidens USA, er dagens massive citydannelser med høje kontorhuse og hoteller dog naturligvis ikke blot et *symbol* på økonomisk formåen. Det er ligeledes – og i høj grad – et *symptom* på voldsomme investeringer og kraftig økonomisk udvikling. Verdens højeste vækstrater findes ikke længere i Amerika, men i Asien, hvorfor også jagten på verdens højeste bygning på logisk vis er blevet et eksklusivt asiatisk anliggende.¹⁰ Tilsyneladende holdes der kun i Europa stædigt fast i, at højt ikke nødvendigvis er godt.

Økonomiske, strukturelle og ideologiske forhindringer i Europa

Den skyhøje økonomiske vækst og den eksplosive befolkningsudvikling, der herskede i de amerikanske storbyer i slutningen af det 19. århundrede, fandtes ikke i nær samme grad i de europæiske storbyer. Omvendt flyttede verdens økonomiske kraftcenter sig i løbet af samme periode fra Europa til Nordamerika.¹¹ Trods periodisk høj vækst blev første halvdel af det 20. århundrede i Europa i høj grad præget af de to udmarvende verdenskrige, der var katastrofale for de fleste europæiske økonomier, og dertil en mellemliggende, verdensomspændende recession i 1930'erne.¹²

Længe var betingelserne for dannelsen af de koncentrerede, centralt beliggende forretningskvarterer langt ringere i Europa, hvorfor højhusenes egentlige indtog i den del af verden lod vente på sig. Denne „manglende“ udvikling i Europa bundede dog ikke udelukkende i økonomiske konjunkturer. I den gamle verden herskede ligeledes nogle strukturelle forhindringer og desuden en latent modvilje mod at udnytte det teknologiske potentiale, der i kombination med en høj økonomisk vækst havde fået storbyerne på den anden side af Atlanten til at vokse opad.

Særligt fjendtlig over for dette stykke amerikansk arkitekturimport var man i det kommunistiske Sovjet og dets satellitstater, hvor højhuse blev gjort til symbol på den grådige kapitalismes jagt på mest muligt profit pr. jordlod. Skyskraberen blev fordømt både som arkitektur og som socialt og økonomisk fænomen. Magt-symbolikken var det sovjetiske kommunistparti dog ikke blind for, så paradoksalt nok blev enkelte gigantiske højhuse alligevel rejst i bl.a. Moskva og Warszawa.

10 Gottmann, Jean: "Why the Skyscraper?", *Geographical Review*, vol. 56, nr. 2, 1966, s. 190–212 (190f); Lepik 2008, s. 27; van Meel 2000, s. 162f.

11 Hughes, Jonathan & Louis P. Cain: *American Economic History*, 2007, s. 351ff; Bullock, Alan m.fl.: *The Twentieth Century – a promethean Age*, 1971, s. 93ff. Med hensyn til urbaniseringsprocessen voksede også de europæiske byer betragteligt i denne periode, men befolkningsmæssige vækstrater som de amerikanske byer kunne de dog ikke matche (se eks. Bairoch, Paul: *Cities and Economic Development*, 1988, s. 290, tabel 18.1).

12 Maddison, Angus: *The world economy in the 20th century*, 1989, s. 51ff.

Disse skulle blot symbolisere *statens* storhed og fik på russisk behændigt en anden betegnelse end de forhadte amerikanske „skyskrabere“.¹³

I Vesteuropa var kritikken af skyskraberen ikke helt så fordømmende – og under alle omstændigheder ikke så åbenlys ideologisk – men højhuse havde ikke desto mindre svært ved at slå rod i de vesteuropæiske byer. Af brandsikkerhedsgrunde og for at undgå forslumring og overbebyggelse var det i Europas storbyer oprindeligt direkte ulovligt at bygge højere end 5-6 etager. Et sådant totalforbud gjaldt indtil 1939 også i København,¹⁴ mens lignende love først blev lempet i metropoler som London og Paris i 1960'erne. Også herefter holdt myndighederne i de europæiske byer imidlertid planlægningsprocessen i langt strammere tøjler, end tilfældet var i Nordamerika.¹⁵

1980'ernes økonomiske nedtur bevirker imidlertid at byplanlægningen i Europa med den britiske byplanforsker og geograf Peter Halls ord blev vendt på hovedet: „*Planlægningen skiftede fra at regulere byernes vækst til at tilskynde den ved alle tænkelige midler.*“¹⁶ Især i Storbritannien blev planlægningsprocessen kraftigt liberaliseret, og selvom europæisk byplanlægning i en amerikansk optik også i dag kan forekomme defensiv og bureaukratisk, har tendensen været den samme på kontinentet.¹⁷

De juridiske omstændigheder er og var dog kun én ting. At tilpasse højt byggeri til de ældgamle europæiske bycentres snørklede vejnet var ligeledes en udfordring. Og endnu sværere var det at få sådanne høje huse integreret i det allerede eksisterende bylandskab, der gennem århundreder havde udviklet sig som et billede på det offentlige hierarki. I dette hierarki regerede først kirke og siden stat, og hverken det mere konservative europæiske sindelag eller mindre liberale byplanprocesser efterlod rum til disse tårnhøje, amerikanske symboler på vækst og (individuel) velstand. Disse „*handelens katedraler*“ kunne på ingen måde blive tilladt at overskygge ældgamle kirker og offentlige monumentalbygninger.¹⁸

Fra slutningen af 1950'erne gik Vesteuropa ind i en langvarig højkonjunktur, men på grund af den stramme statslige planlægning og dennes værn om den særegne europæiske bygningskultur, forblev amerikansk inspirerede kontorhøjhuse i bycentrene dog endnu kun et sjældent og kuriøst indslag i de fleste europæiske byer. Af undtagelser kan nævnes Frankfurt og Rotterdam, der efter 2.

13 Gottmann 1966, s. 194.

14 Ang. Københavns bygge lov af 1939 se eks. Rasmussen, Steen Eiler: *København*, 2. udg., 1994, s. 118f.

15 Newton, Peter & Andy Thornley: *Urban Planning In Europe*, 1996, s. 104ff; Polisano 1995, s. 33; Planstyrelsen: *Højhuse og byarkitektur*, 1991, s. 81; van Meel 2000, s. 31, 151ff.

16 Hall, Peter: *Cities of Tomorrow*, 2. udg., 1996, s. 343. (Egen oversættelse).

17 Hall 1996, s. 351ff; Newton 1996, s. 246ff.

18 Polisano 1995, s. 30. Se også Lichtenberger, Elizabeth: "The Nature of European Urbanism", *Geoforum* 4, 1970, s. 46.

verdenskrigs massive ødelæggelser i modsætning til stort set alle andre hærgede byer valgte at bygge nyt frem for at genopbygge.¹⁹

En kombination af funktionalistiske strømninger i arkitekturen, en udbredt boligmangel²⁰ og det førnævnte økonomiske boom banede i disse år alligevel vejen for huse af en hidtil uset højde i de europæiske byer. Det var imidlertid en anden form for højhusbyggeri, end den, der var så karakteristisk for de amerikanske storbyer, nemlig modernistiske bolighøjhuse. Disse skød op overalt i Europa i store, funktionelle og rationelt udformede komplekser i byernes udkant. Modernismens bolighøjhuse var tillige mest af alt en europæisk „opfindelse“, der først og fremmest tilskrives den franske arkitekt Le Corbusier (1887-1965).

Den europæiske model og arven efter Le Corbusier

I 1935 besøgte Le Corbusier New York for ved selvsyn at studere den by i verden, der kom tættest på hans egen vision for fremtidens by: brede, effektive motorveje, skyhøje bygninger og grønne parkarealer i ét stort rationelt system. Han anerkendte straks byens potentiale og dens virile livskraft, men ifølge Le Corbusier havde New York ikke taget skridtet ud af det 19. århundrede radikalt nok. Den var som fortidens byer kaotisk, og ikke engang de ikoniske og over hundrede meter høje skyskrabere i midt- og downtown var perfekte – nej, de stod for tæt og var i øvrigt alt for små!²¹ Amerikanerne havde gjort fremskridt så vidt, at de i det mindste i den indre by byggede i højden, ligesom vejnettets strømlinede „grid-system“, set med Le Corbusiers rationalistiske øjne, var de gamle europæiske byers knudrede, organisk udviklede vejnet langt overlegent. Men Manhattan var for sammenklemt, fordi man havde været for opslugt „af det blinde jag efter profit“, som Le Corbusier formulerede det, mens der hinsides bycenteret lå endeløse kilometre af „havebyvanvid“, der lagde unødigt beslag på naturen.²² Altså stod amerikaneren over for de samme to bedrøvelige muligheder som europæeren, når han skulle vælge bolig: „byernes stenørken eller forvisning og skuffelse i havebyerne.“²³

I New York var det kun Rockefeller Center, som imponerede og inspirerede Le Corbusier for alvor. Rockefeller Center var (og er) en art by i byen, hvor de høje huse er en del af en større *plan*, og dengang som nu derfor temmelig unik på Man-

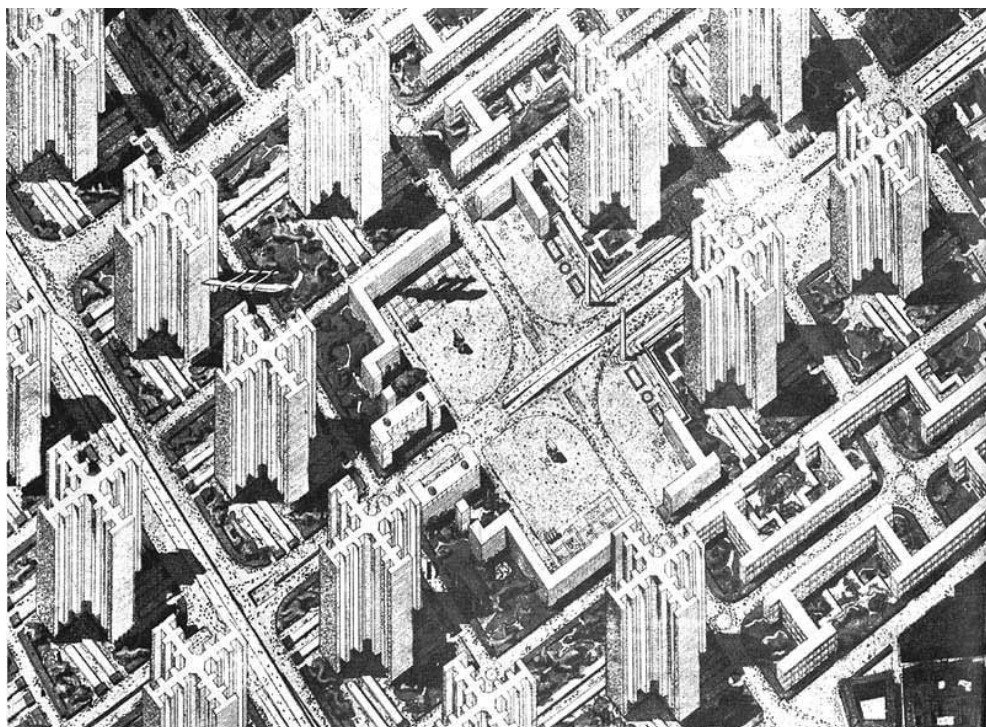
19 11.03.1994: „Mainhattans skyline“, *Weekend Avisen*; van Meel 2000, s. 153.

20 Ikke mindst i Danmark, hvor et beskedent boligoverskud i 1939 var vendt til et underskud på knap 100.000 boliger efter krigen. (Sestoft, Jørgen: „1945–1968 Fra traditionalisme til industrialisme“, *Arkitektur*, 1979, nr. 7/8, s. 338–339.)

21 Page, Max: „The Heights and Depths of Urbanism: Fifth Avenue and the Creative Destruction of Manhattan“, *The American Skyscraper*, Roberta Moudry (red.), 2005, s. 181f.

22 Le Corbusier: *Menneskenes bolig*, 1945. Oversættelse: Grethe Mikkelsen 1966, s. 34.

23 *Ibid.*, s. 13.

Le Corbusiers radikale 'Plan Voisin' for det centrale Paris, 1925. (Kilde: flickr.com).

hatten.²⁴ Det var netop denne forståelse og interesse for en plan, en helhed, der var langt større end den enkelte bygning, der optog Le Corbusier. Mægtige skyskrabere spillede sin væsentlige rolle i hans vision, men kun som en del af helheden. Ved at bygge skyskrabere (*kollektivhuse*) kunne man frigøre store arealer til parkanlæg og natur, hvilket, mente Le Corbusier, var bygningsformens største force.²⁵ Europæeren Le Corbusier havde altså et fundamentalt anderledes motiv for at bygge i højden, end det der herskede i de amerikanske storbyer.

Allerede i 1922 havde han fremlagt en utopisk og strengt geometrisk plan for en funktionsopdelte by til tre millioner indbyggere, hvis vigtigste komponenter var vinkelrette veje, gigantiske højhuse og grønne områder derimellem. Mindre omfattende men mindst lige så radikalt var hans forslag fra 1925 om at bulldoze store dele af det centrale Paris for i stedet at opføre en række 60 etager høje huse efter samme mønster.²⁶

Som bekendt står det gamle Paris endnu, og Le Corbusier fik aldrig opført sin idealby, men hans idéer om modernisme og hans højhusteori kom i høj grad til at præge europæisk arkitektur og byplanlægning i årtierne efter 2. verdenskrig. I form af beboelsesejendomme i byernes periferi, rejste modernistiske højhuse sig

24 Ábalos, Inaki og Juan Herreros: *Tower and Office*, 2003, s. 25f.

25 Le Corbusier 1945, s. 20f.

26 Ábalos 2003, s. 12f.

overalt i de europæiske storbyer.²⁷ Oftest opført i velordnede klynger som en del af et større kompleks, en større plan, hvoraf det første – og måske mest stilrene – i Danmark blev opført på Bellahøj i København i starten af 1950'erne.

Den første bølge af højhuse, der for alvor gjorde sit indtog i Danmark og Europa, var således ikke af amerikansk afstamning, men var omvendt i høj grad europæisk. Disse højhuse har siden præget de europæiske byer på godt og måske især ondt, og de dyrt købte erfaringer med modernismens bolighøjhuse nævnes blandt grundene til, at højhuse siden skulle få så dårligt et ry i Europa.²⁸

Danmark 1950-70 – Montagebyggeriets guldalder

Hverken før eller siden er der her i landet bygget så mange højhuse som i denne velfærdsstatens storhedstid (1950-1970), og Danmark fulgte således de modernistiske tendenser, der i denne periode også prægede resten af Europa. Det var de store planers tid, hvor staten byggede og tænkte stort. Velfærdssamfundets administrationsbygninger skilte sig dog ikke med deres autoritet, og tidens rådhus var således lave og tårnløse.²⁹ I stedet for magt og autoritet skulle de signalere tilgængelighed og ligeværdig kommunikation.

Hospitalet derimod voksede opad, og i byer som Viborg, Aalborg, Odense og Næstved kom nye hospitaler til at dominere byens profil. I landets tredjestørste by, Odense, er det 57 meter høje universitetshospitalet (1952-60) stadig byens højeste bygning, mens det 120 meter høje hospital i Herlev (1966-76) er Danmarks højeste. Hospitalsarkitekturen „formidler en uantastet lægelig autoritet gennem hele den periode, hvor alle andre autoriteter blev udfordret,“ som byhistorikeren Poul Sverrild har formuleret det.³⁰

Velfærdssamfundets knejsende hospitaler var for alle, ligesom de mange etageejendomme, der blev rejst i samme periode, var det. Dermed blev de amerikanske storbykyskraberes selvhævdende logik udsat for dansk socialdemokratisme vendt på hovedet. Kontorhøjhusene hyldede individet og kapitalismen, mens velfærdssamfundets højhuse hyldede og symboliserede fællesskab, lighed og socialisme. Alle havde krav på en god bolig, og en af løsningerne var højhuse.³¹ Der blev bygget i meget store enheder – op til flere tusinde boliger ad gangen, der reelt

27 Møller 1962, s. 33f; Planstyrelsen 1991, s. 23f.

28 Hansen, Jan W. m.fl.: *Dansk arkitektur: vilkår, muligheder og udfordringer*, 1994, s. 23; Poliano 1995, s. 31.

29 Det stilrene Rødovre Rådhus, opført i 1955 og tegnet af Arne Jakobsen, kan i den forbindelse fremhæves som et arketyrisk eksempel på periodens administrationsbygninger.

30 Sverrild, Poul: *Velfærdssamfundets Bygninger 1950-1980*, 2008, s. 56.

31 Nygaard, Erik: *Tag over hovedet - Dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982*, 1984, s. 31f.

var hele byer med indkøbscentre og institutioner, mens industriarbejdspladserne blev placeret i nærliggende men dog markant udskilte zoner. Alt var der tænkt på i den modernistiske by, næsten. Kun det enkelte individ var ikke tænkt ind i den store plan.³²

Efter inspiration fra Egnsplankontorets navnkundige *Fingerplan* (1948) blev planlægningen for Københavns videre udvikling i 1950'erne og 60'erne i høj grad præget af visionen om eksterne centerdannelser med højt byggeri inderst (i forbindelse med en S-togstation), etagebyggeri og villakvarterer i de næste ringe og industriområder yderst. Disse nye centre i den gamle bys udkant skulle tjene til aflaste det trafikalt overbelastede *City*. Helt så konsekvent centerorienteret, som datidens planlæggere foreslog det, blev udviklingen dog ikke, men i det mindste skal opførelsen af bolig højhusene i de funktionsopdelte forstadsbebyggelser på Københavns Vestegn i høj grad forstås i dette lys.³³

I løbet af 1960'erne kom også begreber som miljø og trivsel på dagsordenen, og velfærdssamfundets mammutbyggerier blev kritiseret for deres ensformige og brutalistiske betonydre. At de store planbyggerier ofte viste sig at være af en diskutabel kvalitet præget af byggesjusk og billige materialer, hjalp ikke på deres rygte.³⁴ Tillige havde de modernistiske idealer med store rekreative områder mellem etageboligerne samt den adskilte trafik ikke haft den ønskede effekt med „liv“ mellem bygningerne. Tværtimod. Bebyggelsesprocenten var ofte stort set lige så lav som i tidens anden store modebebyggelse, parcelhuskvarteret,³⁵ og selvom intentionerne var gode, kom de store åbne arealer af den grund til at fremstå tomme, ligesom de fra motortrafikken adskilte gangstisystemer gjorde det. Resultatet blev, at ingen havde lyst til at færdes der, og i en negativ spiral benyttede færre og færre beboere derfor arealerne, så de gradvist blev tømt for liv.

Kritikken af montagebyggeriet (og især det højere) kulminerede i 1969, hvor en rapport fra Statens Byggeforskningsinstitut på baggrund af britiske og svenske undersøgelser slog fast, at højhuse generelt var dårligt egnede til familieboliger, da børn trives dårligt i højt byggeri. Rapporten og den herfra afledte debat førte til, at Boligministeriet lukkede for statstilskuddet til storskala-montagebyggeri. Siden er der kun blevet opført ganske få bolig højhuse i Danmark.³⁶

At 1950'ernes og 60'ernes planbyggerier siden skulle få et mildest talt blakket ry i Danmark understreges af de undersøgelsesresultater, der ligger til grund for Thorkild Ærø's ph.d.-afhandling fra 2002 om boligpræferencer, boligvalg og livsstil. Hele 72 procent af beboerne i sådanne ejendomme (af Ærø rubriceret som

32 Sestoft 1979, s. 338f.

33 Rasmussen 1994, s. 154ff, 327ff (efterskrift af Peder Boas Jensen).

34 Bech-Danielsen, Claus og Jens Schjerup Hansen: „Byarkitektur, æstetik og velfærd“, *Bypolitik, kvarterløft og velfærd*, Hans Kristensen (red.), 1999, s. 94.

35 Københavns Kommune: *Højhuse i København: Strategi for byens profil - oplæg til debat*, 2006, s. 37.

36 Planstyrelsen 1991, s. 24f; Sestoft 1979, s. 338f.

„åben-høj bebyggelse“) vurderede, at bygningen, hvori de boede, havde et dårligt ry, mens kun to procent af alle adspurgte ville vælge at bosætte sig i en åben-høj bebyggelse, hvis der var frit valg på alle hylder.³⁷ Denne udpræget negative holdning til forstædernes funktionalistiske boligkomplekser, kan meget vel være en nøgle til at forstå befolkningens modstand mod højhuse generelt.

Amerikanske erhvervshøjhuse i København 1950-1970

Alt imens det høje boligbyggeri i denne periode altså rejste sig i udkanten af både hovedstaden og de fleste større provinsbyer, var det reelt kun i storbyen København, der i Danmark var et potentiale til at bygge erhvervshøjhuse. Dette blev som tidligere nævnt muligt fra 1939, da den københavnske bygge lov blev ændret og højhusbyggeri tilladt, hvilket i løbet af 1940'erne førte med sig, at en række arkitektkonkurrencer i København blev vundet af projekter, der indbefattede højhuse på mellem 12 og 18 etager. At ingen af disse trods intentionerne alligevel blev opført skyldes angiveligt de dårlige økonomiske konjunkturer i disse krigshærgede år.³⁸ Senere i 1950'erne var det imidlertid kommunen, der, med henvisning til, at det ville medføre indgreb i „*et af Københavns smukkeste og mest karakteristiske bybilleder*“,³⁹ forhindrede opførelsen af to højhuse ved Sortedamsøens bred.

Et af de første egentlige „amerikanske“ højhuse, der blev bygget på dansk grund var Arne Jakobsens Radisson SAS Royal-hotel i det indre København. Ikke blot trækker denne hotelbygning på den amerikanske tradition qua sin placering i den indre by og husets erhvervsfunktion, men dertil er ligheden med kontorhøjhuset Lever House i New York så slående, at man efter planernes offentliggørelse i 1956 ironiserede over det i dagspressen.⁴⁰ Det var heller ikke uden sværdslag, at SAS fik opført sit 70 meter høje hotel, og spørgsmålet er vel også, om mange andre end netop Arne Jakobsen have fået lov til at bygge så højt så centralt i hovedstaden? Skal man tro den daværende redaktør på *Arkitekten*, Poul Erik Skriver, var det i al fald den eneste formildende omstændighed i dén sag. For ham var „*der kun en ting at glæde sig over i denne situation – at det bliver Arne Jakobsen, der skal tegne det 21 etager høje hotel*.“ Skriver stillede i den forbindelse spørgsmål ved, hvorvidt „*det valutainbringende erhvervsliv har større indflydelse på bystyrets byplandispositioner end de byplansagkyndige*.“⁴¹

37 Ærø, Thorkild: *Boligpræferencer, boligvalg og livsstil*, 2002, bilag A, tabel 106 og 114.

38 Jf. 12-binds værket *København Før og nu – og aldrig*: Lindvald, Steffen: *Gammelholm og Frederiksholm*, bd. 2., 1987, s. 340ff; Hartman, Sys og Godfred Hartman: *Kgs. Nytorv, Rosenborg og Nyboder*, bd. 5, 1988, s. 335f; Thostrup, Sven: *Holmen*, bd. 8, 1989, s. 218; Jørgensen, Caspar: *Vestervold falder*, bd. 9, 1990, s. 330.

39 Madsen, Hans Helge: *København Før og nu – og aldrig: Østerbro*, bd. 13, 1993, s. 51.

40 Thau, Carsten og Kjeld Vindum: „SAS-Radisson“, *Arne Jakobsen*, 1998.

41 Skriver, Poul Erik: „Vor tids bybyggere“, *Arkitekten*, u. 49–50, 1956, s. 377.

„New York i København“ skrev *Information* i 1956 efter at have set tegningerne til Arne Jacobsens SAS-hotel. Ligheden er da også slående. Det er SAS Royal-hotellet til venstre og New Yorks Lever House til højre. (Foto: Michael Gregory (SAS Royal) og www.raykiping.de (Lever House))

I første omgang var det dog ikke så meget hovedstadens historiske skyline, der bekymrede *Skriver*, men nærmere de trafikale gener et så stort projekt i Københavns centrum ville skabe. Ifølge *Information* var det en bekymring, mange byplanteknikere delte, og i november 1956 skrev avisen om det planlagte højhus: „Gennem en årrække har alle fagfolk været klar over, at det er nødvendigt at modvirke koncentrationen af erhvervsvirksomheder i byernes center, hvis ikke byerne skal blive kvalt i den hastigt voksende motortrafik.(...) og mange erhvervsfolk har erfaring for, at det ikke er let at få tilladelse til større byggerier i Københavns centrale dele.“⁴² Interessant er det, at fagfolk allerede i 1950'erne, hvor højhuse ellers var på mode og omgivet af en progressiv aura, ikke var meget for at udstede byggetilladelser til større erhvervsbyggerier i hovedstadens centrale dele. Tilsyneladende primært af trafikale grunde, ganske vist, hvilket ikke længere hører til de oftest benyttede argumenter mod højhusbyggeri.

I *Information* undrede man sig dog også over, hvorfor København „for at hævede sig som storstad skal udslette sit særpræg og prøve at efterligne amerikanske storbyer.“⁴³ Netop Københavns „særpræg“ – den lave skyline, præget af historiske tårne og spir – er omvendt endnu i den aktuelle debat et af de flittigst brugte argumenter mod højhuse i Indre By, hvilket vi vil vende tilbage til senere.

Udover Arne Jacobsens SAS-hotel blev yderligere en håndfuld erhvervsbygninger på mellem 55 og 88 meter i perioden 1955-1973 opført i København. Hovedparten var hoteller, og undtagelserne, Carlsbergs hovedkontor (1961) og Codan-huset (1967), lå placeret mere perifert i henholdsvis Valby og på Frederiksberg. Opførelsen af de nye høje hoteller i bymidten blev dog ikke skånet for kritik. Blandt andet blev planerne for opførelsen af det 86 meter høje Hotel Scandinavia (b. 1973) på en grund

42 21.11.1956: „Saa stor, og saa flot...og saa farligt!“, *Information*.

43 10.12.1956: „New York i København“, *Information*.

ejet af forsvaret mødt med store protester, og 7.000 underskrifter blev indsamlet mod byggeriet. „*Men forsvaret havde brug for pengene og solgte grunden*“⁴⁴, som det hedder i professor Peder Boas Jensens efterskrift til Steen Eiler Rasmussens *København* (2. udg., 1994). Fra politisk hold var man også positive over for det høje (og derfor store) hotel. I forhold til den vækstplan for byen i almindelighed og for Kastrup Lufthavn i særdeleshed, der blev arbejdet med på Rådhuset, var kapaciteten for byens hoteller nemlig al for beskedne.

Trods en forholdsvis central placering i bylegemet for flere af de andre nye og høje københavnske hoteller fik ingen dog så prominent en placering som Arne Jakobsens hotel ved Tivoli og Hovedbanegården. Dette hænger ikke mindst sammen med en politisk principbeslutning i forbindelse med godkendelse af Arne Jakobsen – højhuset. Beslutningen (fra december 1956), der endnu blev henvist til helt op i det nye årtusinde og „ratificeret“ så sent som i 2008,⁴⁵ gik ud på, at man foruden Indre By bør friholde området mellem Indre By og Axeltorv for højhuse.

„Lav, tæt“, 1970’erne og 1980’ernes arkitektoniske mantra

Perioden 1970-1990 står i dansk arkitektur- og byhistorie i skarp kontrast til de forudgående årtier, hvor især bolighøjhusene blev opført i stor stil. Det dårlige rygte, dette byggeri fik blandt almindelige borgere såvel som planlæggere og arkitekter, har ganske givet gjort sit til, at de byplanmæssige idealer gik helt andre veje i 1970’erne og 1980’erne. Under alle omstændigheder kan man konstatere, at hverken den ene eller anden slags højhuse blev bygget i disse år.

Miljø og trivsel var nøgleordene, og det nye mantra blev „lav, tæt“⁴⁶ – og småt, kan man tilføje. En nationalromantisk bevægelse med fokus på nordiske traditioner og materialer opstod i et radikalt opgør med 50’ernes og 60’ernes funktionalistiske og internationale modernisme. Bl.a. kæmpede de for bevarelsen af gamle bykvarterer, og selvom det kan diskuteres, hvor bredt et tag disse strømninger havde i den jævne befolkning, var betydningen på landets arkitektskoler under alle omstændigheder stor. Et mere håndgribeligt fænomen, der satte stort byggeri i bero, var den lange økonomiske lavkonjunktur, der blev skudt i gang med oliekrisen i 1973. Først fra slutningen af 80’erne kom højhusbyggeri igen på tapetet. „Amerikanske“ kontorhøjhuse vel at mærke, men det var stadig ikke med arkitektstandens gode vilje.⁴⁷

44 Rasmussen 1994, s. 354 (efterskrift af Peder Boas Jensen).

45 I forbindelse med Borgerrepræsentationens endelige nedstemning af van Egeraats højhusprojekt på Krøyers Plads i Christianshavn (Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger, mødereferat, 28.08.2008): <http://www.br.kk.dk/eDoc/Borgerrepræsentationen/28-08-2008%2017.30.00/Dagsorden/28-08-2008%202.47.31/3981590.DOC>.

46 Sestoft 1979, s. 339.

47 Hansen 1994, s. 23ff.

Nye tendenser i erhvervsbyggeriet

I en delbetænkning fra 2000 over 'Erhvervsliv i byerne' konstaterer Erhvervs og bypolitisk udvalg, at „der er en tendens til at parkeringsmuligheder, fleksibilitet, moderne installationer og areal-effektivitet opprioriteres på bekostning af prestigeplaceringer.“⁴⁸ Nybyggeri af erhvervs- og institutionsbyggerier i Danmark bliver, antageligvis som konsekvens heraf, i stigende grad opført i byernes periferi, fastslår samme rapport.⁴⁹

Kun for den finansielle sektor synes en domicilejendom med en prestigebetonet placering at være af en høj prioritering, mens det for højteknologiske kontorvirksomheder er „*tilstedeværelsen af et godt rekrutteringsgrundlag samt grønne og behagelige omgivelser, som bliver prioriteret højt.*“ Mere traditionelle virksomheders kontorafdelinger lægger stor vægt på økonomien og prioriterer derfor beliggenheden lavere, hvilket gerne fører til en placering i byernes udkantsområder.⁵⁰

Trods de senere års fornyede interesse for at bygge højhuse i Danmark er udviklingen således ikke entydig. En stor del af det nye erhvervsbyggeri bliver altså opført i byernes udkant, hvilket udover de åbenlyse økonomiske argumenter uden kan skyldes en særlig skandinavisk forkærlighed for det, den hollandske byforsker Juriaan van Meel kalder for „*groundscrapers*“ – lave kontorkomplekser, der breder sig ud over store arealer frem for at skyde i vejret.⁵¹ Denne påstand kommer van Meel med i *The European Office* (2000), en komparativ analyse af forskellige europæiske kontorindretningskulturer og herunder altså kontorbygninger. Har han ret i den iagttagelse, giver det os en idé om, hvorfor det danske erhvervsliv gennem årene kun i et begrænset omfang har bygget i højden. Dertil er det en mulig forklaring på, hvorfor byernes udkant er hovedparten af samme erhvervslivs foretrukne hjemsted, eftersom lavt byggeri i sagens natur er endnu mere følsomt over for de høje grundpriser i bycentret, end høje huse vil være det.

Om van Meel har ret eller ej, kan de økonomiske argumenter ikke være hele forklaringen på dette mønster, al den stund dyre grunde i bycentrene bestemt ikke er et særegent dansk (eller nordisk) fænomen, men omvendt er vilkårene overalt i verden. Det tyder altså på, at prestigebyggeri bare ikke er så vigtigt i Danmark, som det er andre steder på kloden – men hvorfor også bygge tårnhøje domiciler, hvis folk som de er flest ikke bryder sig om højhuse? Selv finanssektoren, der også i Danmark vægter en prestigefuld placering højt – og som internationalt har tradition for at bygge højt og markant – holder sig pænt i de lavere luftlag på de prominente adresser i bycentret.

48 Erhvervs og Bypolitisk Udvalg: *Erhvervsliv i byerne – et debatoplæg*, 2000, s. 42.

49 *Ibid.*, s. 43.

50 *Ibid.*, s. 47.

51 van Meel 1995, s. 97, 109.

Christiansbro (opført i 2000), Nordeas danske hovedsæde, hører til blandt de mange nye prestigebyggerier på Københavns havnefront. Højden er mere ydmyg end den eksklusive adresse – og typisk dansk: de 55.000 kvadratmeter er fordelt på kun 6 etager. (Foto: Steven Ballegeer)

Sideløbende med at visse grene af erhvervslivet har søgt ud i byernes yderområder, er der sket en yderligere koncentration af typiske city-erhverv i Københavns indre by, mens man kan hævde at de geografiske rammer for „City“ i denne proces er blevet udvidet. Afindustrialiseringen af Københavns indre by satte ind allerede under højkonjunkturen i 60'erne og 70'erne, og mens yderligere tab af industriarbejdspladser betød et samlet fald i beskæftigelse i bycentret i 1980'erne, har området siden midthalvfemserne oplevet vækst og økonomisk fremgang.⁵²

De mange nye arbejdspladser i hovedstadens bycenter er primært skabt inden for forretningsserviceerhverv samt hotel og restaurationsbranchen.⁵³ Mange af disse servicevirksomheder er rykket ind, hvor industrivirksomhederne før lå, og især på havnefronten og i Ørestaden har en voldsom byggeaktivitet i de seneste ti-femten år fundet sted. Herunder ikke så lidt prestigebetonet domicilbyggeri i „international stil“ af glas og stål. Med de to Ørestads-huse Ferring Tower og Crown Plaza som de markant højeste (henholdsvis 80 og 85 meter) imidlertid endnu kun få bygninger, som bryder de 40 meter, der i københavnsk regi kvalificerer det til at blive defineret som et højhus (jf. note 2).

Omdannelsen af dele af Københavns Indre by til regulært city-distrikt er med andre ord i fuld gang og har faktisk været det i årtier,⁵⁴ men alligevel er eksemplerne på, at erhvervslivet har bygget markant højt altså stadig ganske få. Som vi skal se, er det ikke fordi, anløbene ikke har været dertil, og andre grunde end de strukturelle og økonomiske må derfor inddrages i forklaringsgrundlaget.

52 Winther, Lars: „Storbylandskabets grænseoverskridende serviceøkonomi“, *Den mangfoldige by*, Hans Skifter Andersen og Hans Thor Andersen (red.), 2004, s. 57f.

53 Især inden for (de af Danmarks Statistik definerede brancher) 'Forretningsservice' og 'Hoteller og restauranter' er antallet af arbejdspladser steget eksplosivt. Alene i perioden 1993 til 2005 blev der således skabt 30.475 nye jobs inden for disse brancher i Københavns Kommune (en stigning på 72 procent), hvilket betød, at andelen af den samlede beskæftigelse for disse erhverv i kommunen steg fra 13,7 til 22,3 procent (Danmarks Statistik: www.statistikbanken – tabel PEND11).

54 Se eksempelvis Kjærdsdam, Finn: *Byplanlægningens historie*, 1995, s. 128f.

Arkitekterne og traditionerne

“Den form for fandenivoldskhed og uregerlig vitalitet, der skal til for at rejse de bygninger [højhuse], har ikke eksisteret i Danmark. Hele den danske litteratur er jo lilleby fra Herman Bang til Matador. Den kredser om forholdet mellem stationsforstanderen og postmesteren og den nye manufakturhandler. Danmark er i yndig skala, hvor mennesket kan finde sig selv i byrummet og bygninger.”⁵⁵

Således vurderer professor ved Kunstakademiets arkitektskole Carsten Thau i et interview i *Weekend Avisen* (13.05.2005) sine danske arkitektkolleger, som værende generelt uinteresserede i at bygge højhuse. Den danske arkitektstand betegner Thau i stedet som en „naturbegejstret“ samling af materialeromantikere: „De mener, at der er en forløsende sandhed i stoffet, især i grundlæggende materialer som ler, træ, læder, mursten, natursten, jordfarver. Det er et skandinavisk syndrom, som gør, at de store bygninger står og glimter i solen som fuldstændige fatamorganaer“, fastslår arkitekturprofessoren.⁵⁶

“Danske arkitekter opfatter måske højhuse som en form for teknologisk exhibitionisme som et tegn på den internationale kapital“, foreslår Thau i samme interview – underforstået at begge fænomener henregnes blandt de slette dyder. Carsten Thaus udlægning er nok polemisk, men man må konstatere, at højhuse kun sjældent omtales i positive vendinger i danske arkitekturskrifter. „Man kan få den tanke, at drømmen om det største højhus er en forsinket pubertetsytring hos enten bygherrer eller arkitekter,“⁵⁷ filosoferer man eksempelvis i *Arkitekturens Årbog 1990* – højhuse var tydeligvis dårlig smag i arkitektkredse. Netop i disse år kom højhuse ellers igen på mode i Danmark, men skal man tro forfatterteamet fra Århus Arkitektskole, som står bag oversigtsværket *Dansk arkitektur* (1994), var det bestemt ikke med arkitekternes gode vilje:

“En overgang omkring 1988 skulle hver dansk by med respekt for sig selv have et højhus. For arkitektfaget var denne udvikling ødelæggende: Man måtte i stor stil tegne projekter, der var uden reelt indhold, men med et frapperende udtryk, beregnet på at forføre potentielle investorer.”⁵⁸

Steen Estvad Petersen er direkte nådesløs i sin kritik, når han i bogen med den malende titel *Kvalitet, Tak!* giver højhuse følgende bredside med på vejen: „Både som boliger, som arbejdspladser og som visuelle forurenere af kulturlandskaber er højhusbyggerier et tvivlsomt fænomen.“⁵⁹ Højhuse er udanske, både når det kommer til dimensioner og materialevalg. Omvendt er de et udtryk for en „inter-

55 3.05.2005: „Vertikal ekstase“, *Weekend Avisen*.

56 Ibid.

57 Lind, Olaf og Kim Dirckinck-Holmfeld: *Arkitekturens Årbog 1990*, 1990, s. 119.

58 Hansen 1994, s. 23.

59 Petersen, Steen Estved: *Kvalitet, tak!*, 1991, s. 48.

*kontinental, all round arkitekturretning*⁶⁰, og derfor vil de altid være et fremmedlegeme i det danske kulturlandskab, lyder kritikken fra de danske arkitekter.

Den folkelige modstand

Den principielle modstand mod bygninger med et utidigt sammenfald af „uværdige“ funktioner og tårnhøje ambitioner hverken var eller er dog et standpunkt forbeholdt arkitektstanden. Et forholdsvis aktuelt eksempel er sagen om et 102 meter højt hoteltårn ved Tivoli i København, der efter planernes offentliggørelse i 2007 blev centrum for en hed offentlig debat. I maj 2008, hvor projektet efter massive folkelige protester allerede var nedstemt i Københavns Borgerrepræsentation, havde forargelsen stadig ikke lagt sig, og bl.a. skrev en repræsentant for Tivolis Venner i et læserbrev i Jyllands Posten: „*Dette misfoster af et tårnprojekt skulle altså realiseres klods op ad Københavns Rådhus, som det i øvrigt også var højere end.*“⁶¹ At tårnprojektet skulle være højere end det nærtstående rådhus-tårn, var i sig selv et argument imod det. Et faktisk usandt argument ganske vist (rådhus-tårnet måler 105,5 meter), men det gør ikke pointen mindre illustrativ og betegnende. Højden og placeringen er nemlig ikke overraskende de helt typiske folkelige indsigelser mod nyt, højt byggeri i Danmark, og selv når debatten udspringer fra konkrete projekter, bliver diskussion gerne ledt over i en generel og principiel meningsudveksling for eller imod højt byggeri.

Modstanden kan ligeledes gå på, at erhvervslivet som før nævnt ved at bygge højt uundværligt kommer til at spille på en magtsymbolik, der i Danmark (og Europa) traditionelt er forbeholdt staten og kirken. Igennem højhuse tilkæmper erhvervslivet sig således en (påstået) *uberettiget* plads øverst i det offentlige hierarki.

I Århus blev et brud på sådanne uskrevede love forpurret i 1990, hvor flere af de hidsige indsigelser mod det 150 meter høje butiks- og hotelkompleks *Stjernecentret* refererede til denne forståelse af det offentlige hierarki. I Tidsskriftet *Byplan* hævdede lektor på byens arkitektskole Erik Nygaard eksempelvis, at kun „*byens helt afgørende institutioner meningsfuldt kunne opføre meget høje huse.*“ Og Nygaard tordnede videre: „*Men det her, det er jo bare et center, og man ved ikke engang hvem der skal udfylde det. Det vil være en joke, en kæmpe Århus-historie, at bygge så kolossalt og dominerende et hus til så uinteressante funktioner.*“⁶² I sidste ende kuldsejlede det ambitiøse projekt, selvom det havde opbakning i byrådssalen. Ifølge den daværende viceborgmester, Olaf P. Christensen, primært takket være en ual-

60 Byplanafdelingen, Arkitektskolen i Århus: *Vurdering af høje huse*, 1991, s. 23.

61 11.10.2007: „En kvalificeret debat“ (læserbrev), Jyllands Posten.

62 Nygaard, Erik: „Vore byer og deres planlægning. Stjernecentret i Århus: et par principielle betragtninger“, *Byplan*, 1990, vol. 2, s. 56-57.

mindelig skarp pen i læserbreve og kronikker i den lokale presse. En debat, der blev ført an af prominente lokale arkitekter og universitetsfolk.⁶³

Når det kommer til højhusenes placering, har det oftest været to forhold, der har gået igen i de folkelige protester: De historiske bykerner skal holdes fri for højt byggeri, og allerhelst bør man i det hele taget holde sig til områder, hvor det „generer“ færrest mulige borgere (som eksempelvis Refshaleøen, Ørestaden og Ydre Nordhavn i København samt i Århus de bynære havnearealer).

Denne mere moderate modstand mod højhusbyggeri, hvor alt højt byggeri trods alt ikke afvises kategorisk, hvis blot nybyggeriet placeres de rigtige steder (dvs. i vækst- og udkantsonråder), stemmer fint overens med den anden typiske variant af protester: de lokalt forankrede, der først og fremmest rejser sig mod et specifikt projekt, fordi det står til at blive opført i netop ens eget kvarter. *Not in my backyard*-syndromet var eksempelvis en vigtig spiller i den organiserede folkelige modstand, der rejste sig i vinterhalvåret 2004-05 mod seks bebudede bolighuse af varierende højde på Krøyers Plads på Christianshavn. Det folkelige pres var helt afgørende for, at projektet fra politisk hold blev skrinlagt.⁶⁴

At „menigmand“ primært er imod højhuse, når de projekteres i bykernen samt i vedkommendes eget lokalområde underbygges af to undersøgelser, Rambøll foretog i København i 2007. Hele 79 pct. af de adspurgte københavnere mente ikke, at det var en god idé at bygge højhuse inden for de gamle volde, mens et flertal (66 pct.) gerne så, at der blev bygget højhuse *udenfor* den historiske bykerne.⁶⁵ Folkestemningen var altså stærkt negativ over for højhuse i den indre by, hvilket for flertallets vedkommende efter alt at dømme hang sammen med de mulige konsekvenser for den historiske skyline. Således mente 69 pct., at det ville „*være et tab for Københavns skyline med spir og tårne, hvis der bygges højhuse inden for voldene i den gamle by.*“⁶⁶ Den anderledes positive stemning over for højhuse i resten af byen, kølnedes dog ved udsigterne til at få højt byggeri tæt på egen bopæl. Kun 34 pct. ville byde høj bebyggelse velkommen i deres eget lokalområde.⁶⁷

63 25.05.2008: „For stor til de små sko!“, *Jyllands Posten*. Symptomatisk er det i den forbindelse, at det dengang nyopførte Århus Rådhus knap halvtreds år tidligere mod arkitekternes vilje og efter folkeligt pres fik „påhæftet“ et 60 meter højt tårn, som det i den offentlige mening altså hørte magtens bygninger til (Kunstakademiet. Arkitektskolen. Afdeling 3 D/C: *Jysk arkitektur i det 20. århundrede*, 1986, s. 56f).

64 Andresen, Bo Michael: *Krøyers Plads – hvordan blev det et nej?*, Speciale ved Geografisk Institut, KU, 2006, s. 54f, s. 76ff; Larsen, Jan Lilliendahl: *Politisk urbanitet – Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads*, 2007, s. 291. Et godt overblik over „folkestemningen“ gives i samme kapitel (s. 290ff); Andresen 2006, s. 55ff. Samt se eksempelvis 22.09.2004: „Selvsyn: Nej – til højhuse“, *Jyllands-Posten*; 02.10.2004: „13.000 protester mod højhuse“, *Politiken*; 19.03.2005: „Kukuret på Christianshavn“, *Information*.

65 Udvalgte resultater fra Rambølls undersøgelser for Bygningskultur Danmark vedrørende 'højhuse i København', marts 2007: http://www.bygningskultur.dk/doc/files/pdf-filer/070420_høringssvar_højhuse_inkl_bilag.pdf, spørgsmål 30 og 32.

66 Udvalgte resultater fra Rambølls undersøgelser for 'Københavnere mod fejlplacerede højhuse', oktober 2007: http://www.fejlplaceredehojhuse.dk/hojhuse/documents/D10201___D10201___lokalomr.pdf. http://www.fejlplaceredehojhuse.dk/hojhuse/documents/D10200___skyline.pdf, spørgsmål 33.

67 *Ibid.*, spørgsmål 31.

Byplanlægning og beboerdemokrati

I de store planers tid i 60'erne og 70'erne, det danske velfærdssamfunds storhedstid, var det offentlige ikke blot leverandør af velfærdsydelser. En anden opgave var at regulere anvendelsen af arealer, hvilket markedet ikke vurderes at kunne på helt så tilfredsstillende vis. Imidlertid er det offentlige siden slutningen af 1970'erne gået fra at være leverandør til i stigende grad at være *muliggørere*. Dette skifte gør sig i særdeleshed gældende inden for byplanlægning. Markedet, repræsenteret af private investorer og entreprenører, har fået større indflydelse på byudviklingen, men det samme har andre private interessenter som eksempelvis de berørte borgere.⁶⁸

Ifølge Kresten Storgaard fra Statens Byggeforskningsinstitut er der i disse år ved at ske et nybrud inden for dansk byplanlægning, når det kommer til beboer- og borgerinddragelse. I jagten på den såkaldte kreative klasse, hvis tilstedeværelse er helt afgørende, hvis byen eller regionen fortsat skal være konkurrencedygtig i den nye økonomiske verdensorden, er der kommet særlig fokus på oplevelsesrige, kreative og trygge bymiljøer med blandet erhverv, boligbebyggelse og boligtyper. For at opnå sådanne miljøer er inddragelsen af områdets aktører, og herunder beboere, vital, hvilket de danske byer og kommuner i stigende grad har fået øjnene op for. Især gør den demokratiske mobilisering af borgerne sig dog gældende inden for byfornyelsesprojekter og kvarterløft, mens det for den øvrige fysiske planlægning går mere trægt med demokratiet.⁶⁹

Som Jan Lilliendahl Larsens ph.d.-afhandling om politisk urbanitet viser, forsøger politikerne dog at lægge mere ud til borgerne. Resultaterne af disse intentioner er det blot endnu så som så med. De traditionelle og lovpligtige borgerhøringer er til stadighed borgernes vigtigste direkte kanal til medindflydelse, men disse ender ofte i en ukonstruktiv og skyttegravsagtig meningsudveksling mellem en 'for' og en 'imod'-lejr, typisk med borgere og politikere på hver sin side.⁷⁰

Borgerne føler sædvanligvis at borgerhøringer ikke flytter en tøddel, hvilket Lilliendahl Larsens undersøgelse altså kun bekræfter. Et andet sted, i dagspressen og via græsrodsbevægelser, har borgerne til gengæld ofte held med at blive hørt. Ikke mindst når det kommer til meget markante projekter, som ethvert nyt højhus i en dansk kontekst notorisk vil være. Krøyers Plads, Tivoli Højhuset og Stjernecentret i Århus er alle eksempler på, at folkestemningen mere eller mindre enerådigt har sendt projekterede højhuse i skammekrogen.

68 Hansen, Knud Erik og Karina Sehested: „Udviklingen i planlægningens karakter – fra mål og midler til organisering og demokrati“, *Bypolitik, kvarterløft og velfærd*, Hans Kristensen (red.), 1999, s. 135.

69 Jf. Storgaard, Kresten: „Erhvervene i byen – Byens erhverv“, *Den mangfoldige by*, Hans Skifter Andersen og Hans Thor Andersen (red.), 2004.

70 Larsen 2007.

Skulle nogen have glemt, at Polen ikke længere er et kommunistisk land, bliver man mindet om det med et vue ud over Warszawas imponerende skyline, der oser af investeringslysten kapital og nyfunden østeuropæisk optimisme. Kultur- og Videnspaladset fra 1955 (yderst til venstre) er til stadighed et markant indslag i byens luftrum, men den kommunistiske kolos må dele opmærksomheden med et væld af moderne skyskrabere af stål og glas, hvoraf flertallet er opført i løbet af de sidste ti år. Warszawa er sammen med Frankfurt og metropolerne London, Paris, Moskva og Madrid med i en eksklusiv klub af europæiske storbyer med bygninger, der er højere end 200 meter. Flere – og højere – er på vej! (Foto: Sylwester Czopek)

På samme vis kan det kun tolkes som en folkelig sejr, at Københavns Borgerrepræsentation d. 28. august 2008 traf en „*principbeslutning om, at der ikke kan bygges højhuse i det historiske byområde, herunder Tivoli og Nørre Voldgade.*“⁷¹ Den Radikale gruppe blev tungen på vægtskålen, og ifølge gruppeformanden, teknik- og miljøborgmester Klaus Bondam, skiftede de netop holdning til spørgsmålet, fordi de lod sig påvirke af den store folkelige modvilje mod at bygge højhuse i den historiske bykerne.⁷²

1990 og frem: Globalisering og citybranding

Skyskraberjunglerne i amerikanske og asiatiske storbyer er ikke blevet skabt ved den form for sindige planlægning, der kendetegner europæisk byudvikling, hævder Juriaan van Meel. I stedet har markedskræfterne her fået mere eller mindre frit spil, mens de samme kræfter i Europa enten har været knap så stærke eller er blevet holdt i kort snor af lovgivningen.⁷³ Som tidligere nævnt har mange europæiske stater siden 1980'erne dog slækket sit greb om byplanlægningen for i højere grad at overlade udviklingen til markedet. Altså en tilnærmelse til den amerikanske tradition, hvorfor kontorhøjhuse i mange europæiske lande da også forekommer hyppigere og hyppigere.⁷⁴

71 Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger, mødereferat, 28.08.2008, punkt 58. (<http://www.br.kk.dk/eDoc/Borgerrepræsentationen/28-08-2008%2017.30.00/Dagsorden/28-08-2008%2002.47.31/3981590.DOC>).

72 Ibid., s. 12.

73 Van Meel 2000, s. 164.

74 Newton 1996, s. 45.

Denne paneuropæiske tendens (med lokale variationer) kan ligeledes erkendes i de danske byer, der på linje med byer i resten af Europa, naturligvis er påvirket af den økonomiske globalisering, der har taget til i de seneste årtier.⁷⁵ Ikke kun metropoler, men også mellemstore og mindre byer konkurrerer som konsekvens heraf med hinanden på tværs af regioner, landegrænser og endda kontinenter om de samme arbejdspladser, hvilket har skabt en fornyet iver for „at komme på verdenskortet“ – og på den måde stå bedre i konkurrencen om arbejdspladser og pengestrømme. Imagepleje begrænsede sig for de danske byer førhen typisk til farverige turistbrochurer og et dertil velklingende motto for byen, men i de seneste årtier er disciplinen blevet langt mere omfattende. *Citybranding* hedder det på nudansk.

Udover at ty til lobbyarbejde for at præge beslutningerne og investeringsstrømmen kan en by „brande“ sig selv ved eksempelvis at blive værtsby for store politiske begivenheder, kultur- eller sportsarrangementer eller investere i storstilede prestigeprojekter.⁷⁶ Herunder højhuse, der med deres markante profiler kan agere vartegn for den respektive by og desuden signalere et sundt og progressivt erhvervsklima. Ikke blot er det blevet legalt at signalere dynamik og skilte med succes; det anses for bidende nødvendigt, hvis en by eller region skal have held til at tiltrække investeringer og arbejdskraft. De danske byer strækker sig derfor længere og længere for at få del i den investeringslystne kapital, og det er i netop det lys, at de seneste års regulære bølge af højhusprojekter i de større danske byer skal ses.⁷⁷

Allerede i 1990 planlagde man i Horsens – en by med knap 50.000 indbyggere – et kontorhøjhus på 126 meter, der i projektbeskrivelsen blev beskrevet som et „vartegn“ for byen, der kunne „markere og forhåbentlig være med til at trække folk til byen.“⁷⁸ Ligesom de fleste andre projekter af den art i starten af 90'erne blev højhuset i Horsens aldrig realiseret.

I det nye årtusinde har endnu en bølge af højhusprojekter dog ramt landet, og mens enkelte højhuse på mellem 50 og 70 meter allerede er blevet opført i Århus, Vejle og Frederikshavn (foruden den store byggeaktivitet i hovedstaden), har ambitiøse entreprenører i byer som Randers, Århus, Ikast, Horsens og Esbjerg allerede fået grønt lys fra politikerne til at starte byggeriet af andre – atter andre huse i en lang række byer er på forslagsstadiet.⁷⁹ Det 142 meter høje *Light House* i Århus vil blive Danmarks højeste bygning, hvis det bliver bygget (byggeriet er i skrivende stund udskudt på ubestemt tid).

75 Ibid., s. 9ff.

76 Kunzmann, Klaus R: „Kreativ planlægning i byregion“, *Europæiske byer i en global æra*, 2003, s. 45; Andersen, Hans Thor og Helle Nørgaard: „Globaliseringen og de danske byer – påvirkning og råderum“, *Den mangfoldige by*, Hans Skifter Andersen og Hans Thor Andersen (red.), 2004, s. 24ff.

77 Florian, Berci: „The city as a brand“, *City Branding - Image building & building images*, 2002, s. 22; Andersen & Nørgaard 2004, s. 30f.

78 Byplanafdelingen, Arkitektskolen i Århus: *Vurdering af høje huse*, 1991, s. 23.

79 En glimrende og aktiv oversigt over nybyggede og projekterede højhuse i de danske byer kan findes her: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=10851416>.

Det 125 meter høje „Dokken Tower“ skal efter planen pryde havnefronten i Esbjerg fra 2012. (Kilde: Pedersen Gruppen)

I Esbjerg skal Dokken Tower (125 meter) være med til at sætte byen „på verdenskortet og gøre byen til et attraktivt valg for både virksomheder, turister og nye indbyggere,“⁸⁰ som det hedder på projektets egen hjemmeside. Tilbage i Horsens har politikerne allerede sagt „ja, tak“ til et nyt kombineret kontor- og hotelhøjhus ved havnefronten. Mange Horsens-borgere er imidlertid ikke begejstrede for idéen, og bygherren har set sig nødsaget til at indlede en charmeoffensiv for det 80 meter høje Skyhouse via flere helsides-annoncer i Horsens Folkeblad.⁸¹ Både i Hovedstaden og i de større og mellemstore provinsbyer har også bolighøjhuse i de senere år fået en renæssance – dog ikke i form af planbyggeri i forstæderne, som det var kendetegnende for 1950'erne og 1960'erne. De nye bolighøjhuse står oftest alene, er relativt centralt beliggende og i det hele taget mere markante byggerier. De har således mere tilfælles med erhvervshøjhusene i bymidten end med flertallet af fortidens bolighøjhuse.

I citybrandingens navn ser de danske politikere altså ud til i stigende grad at have overgivet sig til „den internationale højhusarkitektur“, men på paradoksalt vis er borgernes stemme af præcist de samme årsager også blevet vigtigere. Og den folkelige modstand, den er endnu betragtelig.

80 www.dokken-esbjerg.dk.

81 02.05.2007: „Bygmester i modvind med højhus i Horsens“, *Erhvervsbladet*.

Hvorfra – og hvorhen?

Det var i de kraftigt voksende og økonomisk ekspanderende amerikanske storbyer, at de første moderne højhuse i slutningen af det 19. århundrede rejste sig mod himlen. Grundet de mindre gunstige økonomiske strukturer samt juridiske og ideologiske hindringer skulle der gå mere end et halvt århundrede, før fænomenet for alvor bredte sig til Europa; i første omgang endda via en europæisk og modernistisk „oversættelse“ i forstædernes funktionalistiske betongiganter. Trods høj økonomisk vækst forblev amerikansk inspirerede erhvervshøjhuse i bykernen imidlertid et sjældent fænomen i de gamle europæiske byer. Dertil var byplanlovene for restriktive, gadeplanerne for labyrintiske, mentalitetsforskellen for stor og de selvpromoverende dimensioner ganske enkelt for anmassende i forhold til det hævdundne offentlige hierarki.

I Danmark passede „europæiske“ højhuse, de modernistiske forstadsboligblokke, både med 1950'erne og 60'ernes byplansteori og den gryende velfærdsstats ideologiske selvbillede. Det gjorde glitrende, amerikanske erhvervshøjhuse til gengæld ikke – kun et fåtal blev opført, og det stort set udelukkende i København.

Grundet vigende økonomiske konjunkturer fandt en liberalisering af de europæiske byplanlove sted i 1970'erne og især 1980'erne med Thatchers Storbritannien som foregangsland. Mange europæiske byer begyndte, på linje med den globale udvikling, som konsekvens heraf efterhånden at vokse i højden.

„Tvunget“ af en ny verdensorden, der i høj grad er dikteret af den økonomiske globalisering, bredte tendensen sig fra slutningen af 1980'erne til Danmark. Som „vartegn“ i citybrandingens navn er højhuse igen blevet in. Vel at mærke centralt placerede og amerikansk inspirerede højhuse, der af fortalernes følges på vej af forhåbninger om, at sådanne vil sætte netop deres by på verdenskortet. Arkitektstandens skepsis overfor denne „udanske“ arkitektur og en til tider indædt folkelig modstand, der primært bygger på NIMBY-effekter og bekymringer for de danske byers „unikke“ lave profil, har dog igen og igen stået i vejen for realiseringen af disse højhus-projekter. Dette har blandt andet kunnet lade sig gøre, fordi borgeres røst efterhånden bliver taget ganske alvorligt i byudviklingsspørgsmål. Til dels som en reaktion på den på mange måde fejlslagne og stramme statslige planlægning indtil 1970'erne, men også fordi borgernes meninger i stigende grad betragtes som væsentlige i udviklingen af „det attraktive byrum“, der er så afgørende i kampen om at tiltrække kvalificerede arbejdskraft, investorer og virksomheder.

På paradoksalt vis begrundes både modstandere og tilhængere af den nye bølge af højhuse derfor dybest set deres standpunkt med henvisning til de samme ambitioner for danske byer, nemlig at de skal skille sig ud fra mængden. Man kan med skeptikerne indvende, at højhuse efterhånden hører til de mest globale sprog inden for urban arkitektur, men ikke desto mindre ser det ud til, at vi i fremtiden

skal til at vende os til flere markante højhuse – og det både i hovedstaden og de større provinsbyer.

Abstract:

In recent decades, the distinctive urban setup, with a nucleus dominated by clusters of office towers, has spread to most parts of the world. Economic growth and structural conditions are obviously of fundamental importance for this development, but as the present article shows, the limited construction of such centrally located high-rise buildings in Danish (and European) cities may also be put into a framework of history of consciousness.

The first modern skyscrapers were erected in American cities in the late 19th Century, but it was not until the middle of the 20th Century that a related, but dissimilar development gained momentum in Europe and Denmark. In Copenhagen, as well as in other European cities, office towers fitted badly into the maze of streets in the city centres, and they also conflicted with the laws that restricted building heights. Because of the post-war shortage of housing and the rapid economic growth of the 1950s and -60s, the first high-rise buildings in Denmark were built in the mid-1950s in the form of suburban residential towers. Since then, these pre-fabricated concrete towers have affected the Danish townscape for better and perhaps especially for worse; and this may be one of the reasons why high-rise buildings fell into disrepute in Denmark. At any rate, the first generation of high-rise buildings in this country was mostly suburban, and a child of European modernism and functionalism. Due to a fear of Americanization and the ruining of Copenhagen's "unique" low skyline, only a few "American" high-rise buildings were allowed to be built in Copenhagen's inner city in this period.

From the early 1970s until 1990, practically no high-rise buildings were constructed in Denmark. The building activity was affected by low economic growth; and in addition, the bad experience from the 1950s and -60s influenced the new catchword of the building industry: *dense, low*.

Since the last decade of the 20th Century, however, high-rise buildings have once again become fashionable in Denmark. Not all types of high-rise buildings, though, but characteristic and unique "American" commercial high-rise buildings in or near city centres. This development may be seen not only in Copenhagen, but also in several of the larger provincial towns. Public opposition to these towers is still significant, but as a consequence of increased globalization and the race for attracting multinational companies and the favour of the professions, municipal councils in Denmark are bending over backwards to signal progressiveness and an attractive business environment – for instance by stimulating the construction of office towers.

Henning Bro

Henning Bro, født 1953. Stadsarkivar, Frederiksberg Stadsarkiv, Frederiksberg Kommune. Cand.mag.: Historie (hovedfag)/ Samfundsfag (bifag), Københavns Universitet, 1983. Ph.d., Københavns Universitet, 2006. Har skrevet en række bøger og artikler om dansk og grønlandsk historie, velfærdsstatens historie, herunder boligforhold og- politik, om industrialisering og urbanisering, økonomisk og social historie, arkivforhold og lokalhistorie på Frederiksberg og i København og Nykøbing F. Tildelt Arbejderhistorieprisen, 2006. Adresse: Frederiksberg Stadsarkiv, Rådhuset, 2000 Frederiksberg, [email: Hebr02@frederiksberg.dk]

KOLLEKTIVHUSE – HOVEDSTADEN PÅ FORKANT

Selv om der blev etableret visse fælles foranstaltninger i noget af det filantropiske byggeri, der skød frem i 1850'erne og 60'erne, hørte det egentlige kollektivhus det 20. århundrede til: En boligbebyggelse med selvstændige lejligheder, i nogle tilfælde for grupper med særlige boligbehov, med tilknyttede fællesfaciliteter for beboerne. I udgangspunktet centralkøkken med spisesal og restaurant, andre af- lastende servicetilbud for den daglige husførelse, daginstitution, indkøbsmulig- heder og senere tillige selskabslokaler, gæstehotel, hobbylokaler m.m.

Kollektivhusets idegrundlag blev, som et af de første steder i verden, formuleret og realiseret i den danske hovedstad omkring århundredskiftet. Under første verdenskrig og i den første del af mellemkrigstiden fulgte flere egentlige kollektivhuse og fælleshuse, der havde kollektivhusets karakter. København og Frederiksberg var på forkant af udviklingen både i Danmark, men også i et internationalt perspektiv, og derfor stiller den foreliggende artikel skarpt på periodens kollektiv- og fælleshuse i Hovedstaden. Artiklen afsluttes med udblik over mellem- og efterkrigstidens byggeri af kollektivhuse i Danmark. En periode, hvor

både Hovedstaden og hele landet på området så at sige mistede førertrøjen. Fra omkring 1930 igangsattes et langt mere omfattende og vidtrækkende byggeri af kollektiv- og fælleshuse i det øvrige Europa.¹

Gennembrudsår – 1900-1914

I forhold til de sociale problemer, der fra midten af det 19. århundrede fulgte med industrialiseringen og urbaniseringen, var linjen såvel fra landspolitisk hold som ude i de hastigt voksende bykommuner klar. Offentlig forsorg kunne kun ydes som fattighjælp, skoleundervisningen foregik ved købstadskommunernes borgerskoler og et fåtal af statslige latinskoler, hospitalsbehandling var henvist til beskedne amts- og købstadskommunale sygehuse, mens boligforsyningen i overvejende grad blev varetaget af privat udlejningsbyggeri. Velfærdsydelse, der lå uden for disse rammer, kunne kun tilvejebringes ad privat vej – ved velgørenhed eller andre former for privat initiativ. Det kunne være sociale forsikringskasser baseret på princippet om hjælp til selvhjælp, private mellem- og realskoler og gymnasier, betalt behandling på private stiftelser eller offentlige sygehuse og på boligområdet gennem filantropiske byggeselskaber eller byggeforeninger, der ligeledes hvilede på et opsparings- og selvhjælpsprincip.

Årene fra omkring århundredskiftet og frem til første verdenskrig var, i forhold til denne ultraliberale linje, vigtige gennembrudsår for et langt større både statsligt og navnlig købstadskommunalt engagement i tilvejebringelse af flere velfærdsydelser og tilbud for den bredere del af befolkningen. Det være sig de sociale reformer, der gennemførtes i perioden, etableringen af enhedsskolen og kommunale mellem- og realskoler og opførelse af større og, efter tiden, mere moderne sygehuse og hospitaler. På boligområdet havde engagementet form af statslige byggestøtteordninger til foreningsbaseret boligbyggeri og større købstadskommuners tilsvarende understøttelse af dette byggeri og fastere greb om bebyggelsesplanlægningen. Set i et større tidsperspektiv blev de offentlige velfærdsinitiativer i disse årtier en afgørende forudsætning for det fundament for efterkrigstidens velfærdsstat, der blev lagt i årene under og efter første verdenskrig og op gennem mellemkrigstiden.

Men gennembrudsårene rummede også en tydeligere og mere nuanceret politisering af de velfærdspolitiske spørgsmål og en række nyskabelser på området, der voksede op som følge af eller parallelt med de offentlige initiativer. Også her blev boligområdet meget centralt.

Den billige og gode arbejderbolig som alternativ til smålejlighederne i det private spekulationsbyggeris lejekaserner blev således for alvor sat på dagsordenen

1 Waagensen og Rubin: Kollektivhuset, s. 17-41.

Ficks centralbygning fra 1903 med facaden mod Sankt Markus Plads. Bygningen blev sammenbygget med naboejendommene så den nærmest uden større skel indgik i den samlede karrés randbebyggelse. (Byggesag, matr. nr. 191i, 1902–2003, Bygningsinspektoretat [A 1200, Frederiksberg Stadsarkiv])

blandt lands- og kommunalpolitikere og socialt orienterede organisationer og kredse af forskellig politisk observans. Mens de borgerlige partier og sociale reformatorer og foreninger tidligere havde afvist offentlig støtte til boligbyggeri og henvist til filantropiske initiativer på området og byggeforeninger, var der navnlig blandt byernes konservative og socialliberalt orienterede venstrefolk sket en sådan opblødning, at man herfra nu kunne gå ind på både statslig og kommunal understøttelse af denne type byggeri. Omvendt var det et centralt element i Socialdemokratiets og hele arbejderbevægelsens plan for opbygningen af fremtidens velfærdstat, at byggeriet af ejendomme med smålejligheder skulle kommunaliseres men kunne suppleres med offentligt støttede socialt anlagte bygge- og boligforeninger.

Som landets suverænt største bysamfund var hovedstaden, København og Frederiksberg, helt fremme med velfærdsinitiativer og eksperimenter på boligområdet. Det gjaldt de principielle boligpolitiske debatter i begge kommunalbestyrelser og de særlige udvalg angående arbejderboliger, som begge bestyrelser nedsatte, men ikke mindst den statslige og kommunale understøttelse af både filantropiske byggeselskaber og byggeforeningsbevægelsen. Sammen med lønarbejdernes forbedrede realløn var det en vigtig forudsætning for både 16 nye små kooperative byggeforeninger i hovedstaden og tilsvarende kolonier med enkelt- og dobbelt huse i provinsen og senere for de første almenyttige boligselskaber fra tiden lige før verdenskrigen – i hovedstaden: Arbejdernes Andels Boligforening og Arbejdernes Kooperative Byggeforening.

Som et forsøg opførtes på samme tidspunkt, med betydelig kommunal støtte, det såkaldte mønsterhus for mindrebemidlede på Mariendalsvej på Frederiksberg, mens Københavns Kommune stod bag de første kommunale arbejderboliger i forbindelse med det nye gasværk i Vigerslev. Endelig lancerede F.C. Boldsen,

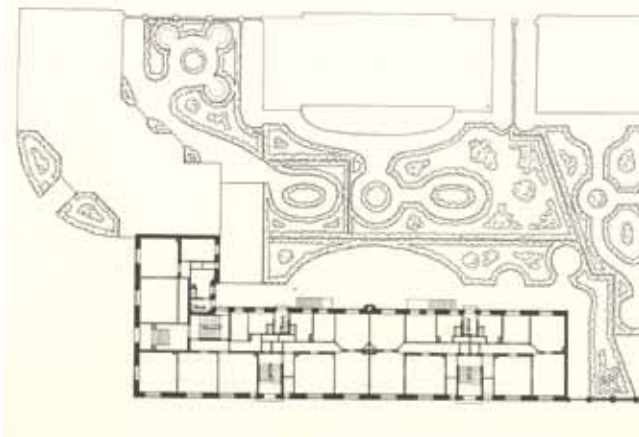
senere direktør for København Almindelige Boligselskab, i 1912 en ny forening og en ny bebyggelsesform – haveboligen. Et initiativ, der dannede grundlag for de første danske haveboligforeninger, ligeledes offentligt subsidieret og baseret på et almennyttigt grundlag, Grøndalsvænge i København og Frederiksberg kommunale funktionærers Boligforening. Samlet var det foreningsbaserede boligbyggeri efterhånden blevet så omfattende, at det med en andel på 8 pct. af boligmassen lige før verdenskrigen på sigt kunne blive et alternativ til smålejlighederne i det private spekulationsbyggeris lejekaserner.²

Kollektivhuset på Frederiksberg

Et af gennembrudsårenes øvrige velfærdspolitiske nyskabelser på boligområdet blev kollektivhuset. I praksis realiseret første gang i Danmark med skolebestyrer Otto Ficks centralbygning på Frederiksberg.

Allerede som bestyrer af Frederiksberg Realskole i det 19. århundredes sidste tiår begyndte **Otto Fick** at beskæftige sig med de sociale problemer, som det fremvoksende industrisamfund havde skabt i byerne.³ Fick engagerede sig særligt i tidens debat om arbejderboliger, men efter i udlandet at have set særlige fælleshuse, hvor husholdningsarbejdet kunne lattes via fælles faciliteter, fremsatte han i 1899 sine ideer om kollektivhuse i det lille skrift „Udkast til en plan over centralbygninger“.

-
- 2 Bro: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat, s. 101–105 og 214–220. Bogen er en bearbejdet udgave af forfatterens ph.d.-afhandling: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund 1850–1930, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2006. Værkernes konklusioner er sammenfattet og diskuteres i forhold til den danske og internationale forskning på området i Bro: Boligpolitikens historie – et upåagtet forskningsområde, Historisk Tidsskrift, bind 106, hæfte 2, 2006, s. 586–614 og Bro: Housing: From Night Watchman State to Welfare State – Danish housing policy, 1914–1930, Scandinavian Journal of History, Vol. 34, No. 1, 2009, s. 3–28. Der henvises i øvrigt til værkernes litteraturfortegnelser, der rummer oversigter over litteratur vedr. bygge- og boligpolitik, byhistorie, industrialisering og urbanisering, bygge- og boligforeninger, velfærdsstaten m.m.
 - 3 Otto Fick. Født 18. august 1859. Efter studentereksamen lærer ved Frederiksberg Realskole i 1880 og skolens bestyrer fra 1883–1903. Videreudviklede i den egenskab med sine pædagogiske evner og ukonventionelle metoder den reformskole, realskolen allerede var blevet under forgængerens, forfatteren Carl Ewalds, ledelse. I sin tid som skoleleder og senere i livet beskæftigede Fick sig i stadig højere grad med samfundsspørgsmål og udgav flere skrifter om sociale forhold. I reformtiden under gennembrudsårene omkring århundredskiftet blev han eksponent for kooperative og praktiske foranstaltninger, hvor „fællesånden“ – det kollektiv eller det solidariske, om man vil – skulle tage over i forhold til markedets og den snævre personlige egoisme. Med disse synspunkter bragte Fick sig på linje med Socialdemokratiet og byernes radikale og socialt orienterede venstrefolk. Fick blev dog hverken medlem af Det radikale Venstre eller det store arbejderparti, hvis tanker om klassekamp lå ham fjernt. Efter perioden som direktør for centralbygningen, 1903–1911, opholdt Fick sig flere gange i udlandet og var i en periode udvandret til USA. Trods den noget omflakkende tilværelse og forskelligartede arbejdsforhold fortsatte Fick med at beskæftige sig med de sociale spørgsmål og udgav i den anledning flere mindre skrifter. Fick afgik ved døden d. 25. januar 1932, blev bisat fra Søndermarks Krematorium på Frederiksberg og nedsat på kirkegårdens fællesgrav.

Bebyggelsen i karreen Forchammersvej, Sankt Markus Plads og Sankt Markus Allé. Ficks centralbygning er markeret, mens den øvrige bebyggelse er vist i kontur. Opbrydningen af randbebyggelsen og udlægning af et beplantet anlæg i gårdens indre var en nyskabelse i tidens boligbyggeri. (Byggesag, matr. nr. 191i, 1902-2003, Bygningsinspektoret [A 1200, Frederiksborg Stadsarkiv]).

Her besværede Fick sig over, at det samtidige nybyggeri ikke gjorde nok „for at gøre den daglig levevis bedre og hyggeligere“ fordi der ikke i tilstrækkelig grad blev installeret moderne bekvemmeligheder så som ordentlig ventilation, centralvarme, elektrisk lys, WC og bad. Som helhed var lejlighederne „uhygge“ og hertil kom at „madlavningen foretages i mere eller mindre umiddelbar nærhed af daglig- og soveværelserne, hvad der ikke skal bidrage til at sprede hygge“. Og Fick tilføjede: „med hensyn til den økonomiske side af husførelsen kan vistnok enhver husmoder give mig ret i, at de fleste varer er dyrere, end de vilde være, når de bleve købt i større partier.“ For familier, der havde råd til at have tyende, kom så oveni det såkaldte „tjenestepigevrøvl“, som Fick udtrykte det.

Den nuværende boligform og husholdning var hverken „behagelig eller billig“, konkluderede Fick og fortsatte: „vilde man nu tænke sig en forbedring heri, vilde det straks falde en ind, at en stor del af ulemperne kunde fjernes, når mange familier slog sig sammen om at opføre en ejendom med centralkøkken, varmeapparater, elektrisk lys, bad m.m.“ Hvordan sådanne centralbygninger, som Fick betegnede sine kollektivhuse, skulle indrettes, blev efterfølgende beskrevet indgående. Afgørende for Fick var, at de kommende byggegrunde fik lys og luft til alle sider, og at der ikke i nærheden fandtes fabriksanlæg, der kunne, som han udtrykte det, „forpeste luften“.

Med hensyn til de kommende beboere var Ficks tanke: „nærmest henvendt på at hjælpe de familier, hvor mand og hustru begge må arbejde for udkommet, eller hvor hustruen som følge af alderdom eller svagelighed ikke formår at bære husførelsens byrder, men dernæst også på almindelige husmødre, der, når en sådan plan realiseres, ikke i så høj grad som nu ere udsatte for de genvordigheder, som komme fra „dårlige piger““. For Fick ville centralbygningerne ikke blot være til gavn for husenes kommende beboere. Det større perspektiv var klart – centralbygningerne ville bidrage til at „bringe hele udviklingen ind i et sundere og bedre spor“.

At den tænkte centralbygning, der i den grad ville adskille sig fra tidens øvrige udlejningsbyggeri, ikke kunne opføres på almindelige markedsvilkår og af dati-

dens nærmest enerådende private aktører på bolig- og ejendomsmarkedet, stod Fick klart. Han bemærkede i den forbindelse, „at den enighed, der skulde til for at få oprettet og ledet en sådan ejendom vilde være vanskelig at skaffe til veje“ og tilføjede, at et konsortium eller lignende ikke ville være heldigt. Foretaget måtte bygge på et socialfilantropisk grundlag og på „en praktisk og hæderlig mand“, som Fick udtrykte det og fortsatte: „Skal et sådant foretagende lykkes, må én person sætte al sin energi ind på planens realisation; denne ene må være uafhængig i sine dispositioner, men må selvfølgelig tage kompetente rådgivere i rent tekniske spørgsmål“. Med hensyn til denne ene person lå det indforstået, at det var Fick selv, der var tale om og for at skaffe den nødvendige startkapital, mundede det lille skrift ud i en opfordring til at støtte projektet økonomisk og gav mulighed for, at interessenter ville kunne få tilsendt tegninger og div. overslag fra Ficks side.⁴

På grundlag af det lille skrift fra 1899 afholdt Fick i den følgende tid flere foredrag om centralbygninger, og han indledte en målrettet agitation for at omsætte planerne til et konkret byggeprojekt. Fick opnåede i den forbindelse kontakter til en gruppe interesserede borgere, der ud fra et velgørenhedsaspekt, eller som kommende beboere i form af partialobligationer á 500 kr., etablerede grundkapitalen for det socialfilantropiske foretagende, der skulle stå for opførelsen og driften af **den første centralbygning**, som Fick blev direktør for. I 1902 erhvervedes på Frederiksberg byggegrunden matr. nr. 19ai, Forchhammersvej 4-8, der var en rest af den gamle ladegårds område. Københavns Kommune havde været i besiddelse af ejendommen siden 1768 og havde netop planer om at afvikle den som fattiggård. For at støtte Ficks foretagende lod Københavns Kommune, uden udbetaling, grundværdien indestå i den samlede finansiering af projektet som en 2. prioritet, ligesom Frederiksberg Kommune ydede et byggelån på 10.000 kr. Hertil kom et almindeligt 1. prioritetslån på 180.000 kr. fra Københavns Kreditforening, mindre håndværkerprioriteter og selve grundkapitalen, som for de kommende beboeres vedkommende blev en form for boligindskud.

Centralbygningen, som stod færdig i 1903, var udformet som en L-formet 5 etagers bygning, der blev sammenbygget med beboelsesejendommen på nabo-grunden mod nord, således at der, uden mærkbare skel i facaden, dannedes en nybarok randbebyggelse i røde sten ud mod Forchhammersvej og Sankt Markus Plads og den der samtidigt opførte Sankt Markus Kirke. I gården i den karré, der var dannet af randbebyggelsen og bebyggelsen ud til Sankt Markus Allé, udlagdes på tværs af de enkelte ejendomsskel et samlet fælles haveanlæg med siddepladser og lysthus. Passager i den ellers sammenbyggede randbebyggelse sikrede lys og luft til haveanlægget og indgang til dette gennem en lille port fra gadesiden.

4 Otto Fick: Udkast til en plan over centralbygninger, Frederiksberg, 1899.

Tabel 1. Den sociale procentvise fordeling: Beboere i Ficks centralbygning, 1905 og befolkningen i København og på Frederiksberg, 1910

	Centralbygningen		København	Frederiksberg
	1905	1910		
Selvstændige	16,7	23,8	17,2	19,6
Funktionærer	53,3	76,2	22,2	28,4
Arbejdere	00,00	00,00	60,6	52,0
Andet	30,0			
Total	100	100	100	100

Mandtalslister, Forchhammersvej, oktober 1905, Kasserer- Skattekontoret (A 12, Frederiksberg Stadsarkiv). Henning Bro og Helga Mohr: Frederiksberg Kommune 1858-2008, 2008, s. 220.

Ficks centralbygning adskilte sig afgørende fra det udbredte baggårdsbyggeri og de smalle og skaktagtige gårdrum i hovedparten af det private udlejningsbyggeris lejekaserner både i de københavnske brokvarterer og på dele af Frederiksberg, og bygningens indretning var ligeså utraditionel. Op til de tre opgange med hoved- og køkkentrapper rummede centralbygningen 26 lejligheder på 3-4 værelser hver med anretningsværelse på størrelse med et almindeligt køkken, med mad-elevator, selvstændigt WC og et lille brusebadeværelse.⁵ Alle lejligheder havde indlagt centralvarme, varmt vand og elektrisk lys, og ved altanerne til gårdsiden var der installeret nedstyrtningskat for affald, som via kanaler på facaden endte i et affaldsrum i gården. På altanerne fandtes endvidere en rørforgrener, der via ligeledes udvendige rør stod i forbindelse med et støvsugningsanlæg i kælderen, hvortil der på altanen kunne tilsluttes en støvsugerlange.⁶

5 I forhold til den samlede boligmasse og nybyggeriet udgjorde 3-4 værelseslejligheder i København og på Frederiksberg i 1906 henholdsvis 33 og 48 pct. og 47 og 55 pct. På nær nybyggeriet og de helt store lejligheder var WC og ikke mindst badefaciliteter og centralvarme i etagebyggeriet en undtagelse. Statistiske oplysninger om København og Frederiksberg, 1903-1907, s. 28-30 og 35.

6 Om livet i centralbygningen har Walter Schwartz givet et billede i bogen *Man havde tid til at blive voksen* (1955), der beretter om et ældre søskendepar - enken tante Sophie og ungkarlen onkel Søren. Efter at parret i en alder af 65 og 67 i 1906 flyttede fra Flensborg til hovedstaden, blev de beboere i Ficks kollektivhus og „de syntes at en ønskedrøm var blevet opfyldt“, som forfatteren skrev og fortsatte: „Livets mange praktiske gøremål var her glattet ud - tilværelsen blev på en gang plan som en poleret bordplade. Onkel Sørens valgsprog: „Det er svært at være levendes“, fik ligefrem en spøgefuld klang, for her gled jo alting let og gnidningsløst. Trænge skoene til at blive børstet eller Sørens hjemmejakke til at afplettes, behøvede man blot at anbringe disse ting i et skab i entreen - så var skoene næste morgen blanke og hjemmejakken som ny. Og ingen havde så meget som åbnet munden for at give besked. Hustjeneren havde nøgler til alle vægskabe, der også kunne åbnes udefra. Var der noget særligt at bemærke, skete det skriftligt på en lille tavle. Hver morgen lå i køkken elevatoren et hektograferet spisekort; Søren og Sophie skulle kun ulejlige sig med at afkrydse, hvad de ønskede til frokost og middag, Tante Sophie serverede personligt maden, den blev hældt op fra varme, emaillerede kasseroller og spist på hendes eget kongelige porcelæn fra salig Vissings tid. Efter måltidet stillede Sophie servicet ind i elevatoren, trykkede på en knap, og når tallerkner, kopper, skeer og gafler skulle bruges igen kunne hun tage det hele renvasket frem fra hylderne. „Smudsketøjet“ blev anbragt i et særligt skab for to dage senere at dukke op igen, duftende rent og rullet og strøget. Blev nogen syg, kunne der rekvireres plejehjælp. Huset var centralopvarmet, der skulle ikke passes kakkelvne. Med betjeningen kunne der forhandles gennem en hustelefon. Man behøvede ikke at se et menneske.“

I den høje og velbelyste kælderetage var der herudover indrettet badeanstalt, centralkøkken, opvaskerum, rum for porcelæn og dækketøj, kølerum og vaske- rum, tørrerum, strygestue, værelser for det tilknyttede personale, kontor samt centralvarmeanlæg. Alt sammen installationer og personale, der skulle kunne sikre en vidtgående servicering af beboerne. Via samtaleanlæg mellem de enkelte lejligheder og kælderetagen kunne beboerne afgive bestilling på forskellige tjenesteydelser så som støvsugning, rengøring, vinduespuddning, tøjvask- og reparation, sko- og tøjbørstning samt bestille tre af døgnets hovedmåltider. Måltiderne blev tilberedt i centralkøkkenet og herfra via madelevatorerne sendt op til anretningsrummene i de enkelte lejligheder, hvorefter det anvendte service og bestik efter fortæring af måltidet blev sendt til opvask i kælderetagen for på ny via madelevatorene i rengjort stand at returnere til lejlighederne. Centralbygningens beboere var forpligtet til at aftage hovedmåltidet, der af hensyn til tilberedningen blev serveret på et fast tidspunkt, mens morgenmad og frokost kunne leveres på tidspunkter, der passede de enkelte beboere.

Tabel 2. Husstandenes procentvise sammensætning i Ficks centralbygning, 1905

Enlige	20
Par uden børn	56
Par med børn	24
Total	100

Mandtalslister, Forchhammersvej, oktober 1905, Kasserer- Skattekontoret (A 12, Frederiksberg Stadsarkiv).

Set med eftertidens øje et yderst moderne og visionært projekt, men i samtiden et hus der med hensyn til både bebyggelsesmåde, lejlighedstyper-, udstyr- og størrelse og dertilhørende fællesfaciliteter var så forskelligartet i forhold til den samlede boligmasse og nybyggeriet, at det ikke bare var meget ejendommeligt, men også uhyre omkostningstungt. Til trods for både Københavns og Frederiksberg kommunes forsøg på at støtte projektet blev de samlede omkostninger så store, at huslejerne i 1905 følgelig kom til at ligge på et meget højt niveau – pr. halvår 388 kr. for de 3 værelses og 425 kr. de 4 værelses lejligheder. Til sammenligning betales der samme år i de to byer i gennemsnit 162-165 kr. og 211-224 kr. pr. halvår for henholdsvis 3 og 4 værelses lejligheder, mens embedsmandsstand i gennemsnit hvert halve år betalte en husleje på 342 kr.⁷

De høje huslejer i Ficks centralbygning gjorde, at beboersammensætningen var anderledes end Hovedstaden som helhed. Arbejderfamilier var af økonomiske grunde udelukkede, mens funktionærlaget, de selvstændige og husstande, der levede af formuer, blev helt enerådende – blandt funktionærer og selvstændige end-

⁷ Mandtalslister, Forchhammersvej, oktober 1905, Kasserer- Skattekontoret (A 12, Frederiksberg Stadsarkiv). Statistiske oplysninger om København og Frederiksberg, 1903-1907.

da dem med de højere indkomster: grossererne, direktører og større detailhandlende samt fuldmægtige, bogholdere m.m (tabel 1). Tre fjerdedele af husstandene bestod af par uden børn og enlige, mens dens sidste fjerdedel med børn, på nær en enkelt familie, kun havde ét større eller ældre barn – tabel 2. Aldersmæssigt lå tyngdepunktet i centralbygningen hos de midaldrende og ældre over 60 år – tabel 3.

Tabel 3. Den procentvise aldersfordeling: Beboere i Ficks centralbygning, 1905 og København og Frederiksbergs befolkning, 1910.

Alder	Centralbygningen	København	Frederiksberg
0-14 år	4,3	28,7	27,8
15-29 år	13,0	27,6	27,7
30-44 år	21,7	21,3	22,1
45-59 år	32,7	14,2	14,2
Over 60 år	28,3	8,2	8,2
Total	100	100	100

Mandtslister, Forchammersvej, oktober 1905, Kasserer- Skattekontoret (A 12, Frederiksberg Stadsarkiv). Statistiske oplysninger om København og Frederiksberg, 1903-1907, s. 8-11

Trods den socialt meget solide beboersammensætning i centralbygningen, løb Ficks foretagende i de følgende år ind i problemer. Der var vanskeligheder med hensyn til afdrag på de indestående håndværkerprioriteter og efterhånden også med terminsydelserne til kreditforeningen. Endnu vanskeligere blev forholdene, efter at byggekrisen for alvor slog i igennem, navnlig i Hovedstaden, i 1908. Som følge af en udtalt boligmangel og stigende huslejer i tiden omkring århundredskiftet var boligbyggeriet i de følgende år skruet så kraftigt op, at byggeomkostningerne blev forøget samtidigt med, at der efterhånden oparbejdedes et overudbud af lejligheder med faldende huslejer til følge. Resultatet blev en kraftig opbremsning i boligproduktionen med en ny boligkrise til følge men aktuelt også vanskelige finansieringsforhold for byggeriet. I dette spil kollapsede Ficks projekt. Enden på det hele blev, at Københavns Kommune i 1911 overtog centralbygningen som ufyldstgjort pantlover mod at denne indfrie gælden til Frederiksberg Kommune og kreditforeningen – grundkapitalen i Ficks foretagende var dermed tabt, og det samme gjaldt de øvrige mindre håndværkerindeståender.

Fra Københavns Kommunes side var interessen for dette første eksperiment med kollektivhuse dog så stor, at man valgte at drive centralbygningen videre i en noget beskåret form i forhold til det oprindelige idegrundlag. For at afprøve fællesbespisning, som var kendt fra helt nye kollektivhuse i udlandet og for samtidig at gøre ejendommens drift mere rentabel, indrettede kommunen nogle år efter overtagelsen en spisesal, der lå i forbindelse med centralbygningens køkken og var tiltænkt både husets beboere og pensionærer udefra. Som følge af besættelsesårenes økonomiske vanskeligheder og for at kanalisere yderligere kommunale midler til nyt boligbyggeri, blev kommunen i 1943 tvunget til at afhænde cen-

tralbygningen til Christian Troelstrup, som umiddelbart derefter afviklede husets fællesforanstaltninger.⁸ I de følgende årtier blev huset drevet som en almindelig udlejningsejendom af Troelstrup og dennes arvinger, for i slutningen af 1970'erne at blive overtaget af beboerne og omdannet til adelsboligforeningen Markusborg.⁹

Selv om Ficks centralbygning kollapsede næsten fra begyndelsen, og han selv efterfølgende måtte leve en noget omflakkende tilværelse, fik han mulighed for at se tilsvarende huse i USA og England, holde foredrag om emnet og, ikke mindst på grundlag af sine praktiske erfaringer, at videreudvikle ideerne om kollektivhuset som fremtidens boligform. I bogen „Vejen frem“ fra 1912 påpegede Fick således nødvendigheden af at opføre **forskellige former for kollektivhuse**, der godt nok havde de samme fællesfaciliteter som på Forchhammersvej, men ellers var tilpasset forskellige samfundsgruppers særlige behov. Huse dels for mere velstående familier, hvor tjenestepigen anrettede og klarede det, der kom fra mad-elevatoren, dels for enlige personer, hvor huset var indrettet med fællesværelser, der, som Fick formulerede det, skulle fungere på en sådan måde, „at beboerne kan spise og være sammen, som de ønsker det eller også at leve ganske isoleret. I disse ejendomme påtager administrator sig alle forekommende arbejder lige til strømpestopning“.

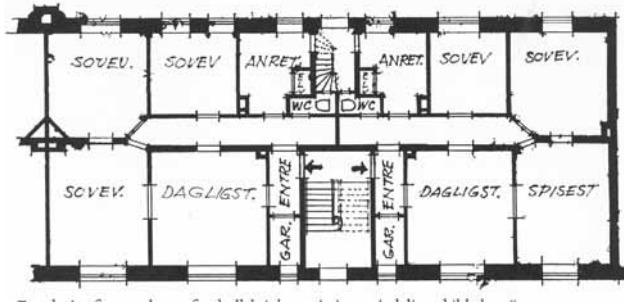
Mest fokus havde Fick på børnefamilier, hvor begge parter var udearbejdende. For disse familier skulle de særlige kollektivhuse indrettes med, som han udtrykte det „en børnehave eller et asyl, hvor børnene kan anbringes under kyndigt tilsyn under forældrenes fraværelse, og hvor det kan lade sig gøre, bygges husene med fladt tag, for at beboerne og særlig børnene kan komme til at opholde sig i frisk luft uden at forlade huset. Her kan så findes gymnastikapparater, badeindretninger (solbad), haveanlæg m.m.“¹⁰

Selv om Fick for de fleste efterhånden gik i glemmebogen, lykkedes det ved noget af et tilfælde for dagbladet Politiken at bringe et interview med den nu 71-årige samfundsreformator i 1930 – halvandet år før hans død og i øvrigt det sidste man i offentligheden hørte fra ham. Under interviewet stillede Fick yderlige skarpt på det fokus, han havde anlagt i sin bog allerede i 1912 og demonstrerede en veludviklet fornemmelse for industrisamfunds udvikling i de forløbne næsten 100 år og de konsekvenser, det havde fået ikke mindst for familien. Fick så udviklingen fra den feudale storfamilie, hvor produktion og reproduktion var

8 Christian Troelstrup grundlagde 1908 stormagasinet for herre- og drengetøj med samme navn i Møntergade. 1936 flyttedes virksomheden til sin nuværende plads - hjørneejendommen Vester Voldgade 5. Med det store bukseudsalg fik den overfor liggende Jarmers Plads i en periode øgenavnet „Bukseforretning“. Virksomheden blev også kendt for salg af herretøj i store størrelser.

9 Byggesag, matr. nr. 19ai, 1902-2001, Bygningsinspektoret, Den tekniske Forvaltning/Teknisk Direktorat (A1202 Frederiksberg Stadsarkiv). Journalsag, jr.nr. 38/19ai, 1922-1987. Sekretariatet, Den tekniske Forvaltning/Teknisk Direktorat. Kloak- og spildevandssager, matr. nr. 19ai, 1904-1964, II. Ingeniørafdeling (A 1205 Frederiksberg Stadsarkiv).

10 Fick: *Vejen frem*, s. 100-101.

Udsnit af lejlighedsplanen i Ficks centralbygning på Frederiksberg. (Byggesag, matr. nr. 191i, 1902-2003, Bygningsinspektoretat [A 1200, Frederiksberg Stadsarkiv])

en enhed, over den fra produktionen adskilte patriarkalske borgerlige kernefamilie til samtidens og ikke mindst fremtidens kernefamilie, hvor dele af reproduktionen måtte dækkes af vareforbrug eller institutionsydelse.

Kollektivhuse med daginstitutioner særligt for arbejderklassens udarbejdende børnefamilier var for Fick „den kollektivism, som jeg anser som den eneste mulige løsning, nu hvor kvinderne verden over selv tjener deres penge eller bidrager til den fælles husholdning. Kan De sige mig, hvorfor en kone, når hun kommer hjem fra sit arbejde skal begynde forfra med at slide i huset, mens manden kan få en tiltrængt hvile. Det er ganske urimeligt, og det vil man også indse. Er der måske nogen, som nu brygger sit øl selv? Engang ville man kun drikke hjemmebrygget øl, nu er vi glade for bryggeriernes pilsner. Hvor mange bager selv? Bagermesterens franskbrød smager jo dejligt. Alt går jo mod store fællessammenlutninger. Vi ringer efter en vinduespudder, fordi han pudser bedst og hurtigst, tusinder familier får dagligt bragt deres middag fra centralkøkkener“.

Til sidst i Politikens interview trak Fick Times op af lommen og udtalte, mens han pegede på annoncerne her, „Service Flats – Service Flats, det betyder serveringslejligheder, den ene efter den anden“. På interviewerens spørgsmål om Fick var blevet bitter mod skæbnen, svarede Fick: „Nej. Engang vil vi alle bo i „verdens nye hus““ og tilføjede „først vil arbejderne forstå, at det er både det billigste, det bedste og det eneste betryggende. Senere vil andre følge efter“. „Hvorfor skulle jeg dog være bitter“ afsluttede Fick interviewet, og med god grund. Hans tankegodt havde allerede tidligere i århundredet givet inspiration til planer for et tilsvarende projekt i København og i øvrigt levet videre i en række kollektiv- og fælleshuse fra tiden omkring første verdenskrig og den første mellemkrigsperiode.¹¹

11 Ved omtalen af Stockholm-udstillingen i 1930, der bl.a. præsenterede kollektivhuset, og som blev set som en af de store attraktioner og en ny boligidé i den moderne arkitektur, fremhævede dagbladet Politiken, at tanken var blevet til 25 år før i Danmark og beklagede, at Fick var blevet miskrediteret og ikke tilstrækkeligt var blevet hædret for sine fremsynede tanker. Nogle dage efter henvendte Fick sig uopfordret på redaktion, der gennemførte det omtalte interview. Politiken 24.6.1930.

Et forgæves forsøg i København

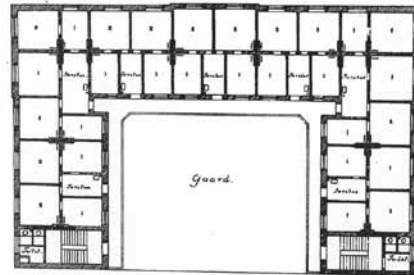
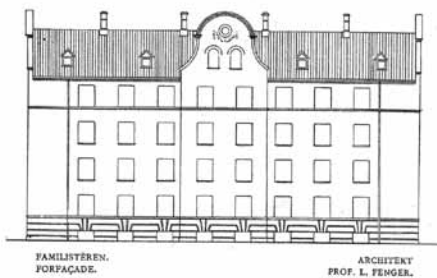
Samme år som Ficks centralbygning i 1903 stod færdig, lå et andet kollektivhus på tegnebrættet i København. I modsætning til huset på Frederiksberg udsprang initiativet her ikke fra filantropiske kredse, men fødtes under og blev kastebold i den ofte intense og ideologiske boligpolitiske diskussion, der prægede københavnsk kommunalpolitik i tiden frem mod verdenskrigen.

Da Rigsdagens flertal fra omkring århundredskiftet kun var gået med til at fastholde byggestøtlovgivningens hidtidige indhold og ikke ville forpligte kommunerne til at opføre beboelsesejendomme, koncentrerede Socialdemokratiet i stigende grad indsatsen til det politiske arbejde ude i de større bykommuner. De boligpolitiske mål blev dermed et af hovedelementerne i det program for **kommunesocialisme**, som socialdemokraterne opstillede allerede i 1890'erne og siden ville gennemføre, når flertallet var sikret i byråd og kommunalbestyrelser. Programmet stilede mod, hurtigere og mere gennemgribende end på landspolitisk niveau at realisere partiets velfærdspolitiske mål og ønsker om kommunalisering af forsyningsområdet og større samfundsregulering i de store byer, hvor partiet som følge af den store lønarbejderbefolkning netop stod stærkest. Umiddelbart lå muligheden mest lige for på Frederiksberg og i København, hvor socialdemokraterne i henholdsvis 1896 og 1898 havde vundet flertallet sammen de liberale – radikalt og socialliberalt orienterede venstrefolk.

I Københavns Borgerrepræsentation blev Socialdemokratiet fra år 1900 den største partigruppe og indledte med den radikale gruppe et stadigt mere formaliseret samarbejde for at besætte flere rådmands- og borgmesterposter i Magistraten og for at få flertal for større eller mindre dele af det kommunesocialistiske program, som gennemførtes i disse år. Programmet bestod bl.a. af udvidede bidrag til alderdomsunderstøttelse og fattiggasserne, kommunal understøttelse af a-kasserne, skolebespisning, kommunale sanatorier, påbegyndelse af Bispebjerg Hospital og kommunalisering af sporvejene.

Helt i tråd med det kommunesocialistiske program fortsatte Socialdemokratiet gennem det nye århundredes første tiår med at rejse spørgsmålet om kommunale beboelsesejendomme. Det større udbud af ledige lejligheder var efter partiets opfattelse ingen hindring for, at kommunen tog dette skridt, da byen stadig var domineret af en gammel og elendig boligmasse, og da kommunen måtte være parat med en tilstrækkelig stor boligreserve, når det private nybyggeri „hovedkulds“ igen ville standse. Trods de ihærdige initiativer fik Socialdemokratiet ikke gehør for forslagene, hverken fra radikal side eller fra de borgerlige lister, der med Højre i spidsen tilsammen udgjorde et flertal i sagen. Man henviste herfra til den principielle modstand og det store udbud af lejligheder, og kun i fire tilfælde realitetsbehandlede kommunalbestyrelsen før 1914 konkrete kommunale boligbyggeprojekter. På nær de tidligere nævnte kommunale arbejderboliger ved Vigerslev Gasværk

DEL II: DE FØRSTE BOLIGPOLITISKE INDGREB 1887-1914

Facade- og etageplan for Familiehjemmet på det københavnske Nørrebro. (Arkitekten, 1903-1904).

blev ingen af projekterne realiseret, men et såkaldt familiehjem på Nørrebro var tæt på at blive til virkelighed.

Selv om der i det af Borgerrepræsentationen nedsatte Fællesudvalg angående Arbejderboliger heller ikke kunne skabes flertal for hverken et kommunalt boligbyggeri eller mere vidtgående understøttelse af byggeforeninger, lykkedes det Socialdemokratiet og de liberale lige før udvalget lukkede og slukkede i 1903 at nå til enighed om et ejendommeligt kompromis – Familistère eller **Familiehjemmet**. Et Familistère var tiltænkt børnerige familier med eneforsørgere, og det var tanken med hjemmet at give disse socialt udsatte familier rimelige forhold og opvækstvilkår gennem et hensigtsmæssigt miljø med tilknyttet børnehave og folkekøkken. Af dette hensyn, men også for af økonomiske grunde at anvende en rationel byggemåde, kom det projekterede familiehjem, der var tænkt placeret ved Hans Tavsens Gade på Nørrebro, til at adskille sig markant både fra Fick centralbygning og det øvrige private boligbyggeris plantyper.

I modsætning til det private karrébyggeri blev Familiehjemmet således tænkt udformet som en trefløjet fire etagers bygning, der med henblik på gode lys- og luftforhold åbnede sig mod en gårdsplads og et foranliggende areal ved Hans Tavsens Gades skole. For at opnå det størst mulige boligareal og antal lejligheder var etagebyggeriets sædvanlige opgange med de påbudte hoved- og køkkentrapper afløst af et svalegangssystem på gårdfacaderne. Ved enden af de to korte sidefløje anbragtes to stentrapper, hvorfra der på etagerne var adgang til svalegangene og fra disse til forstuer, som var fælles for to eller tre 2 værelses lejligheder. Selv om anvendelsen af svalegange var begrundet i økonomiske hensyn, bød systemet på fordele i forhold til de private lejekasernes skumle korridorlejligheder eller snævre og mørke trappehuse til køkkentrapperne.

Ønsket om at minimere byggeomkostninger slog dog tydeligst igennem i lejlighedsplaner og mangelfulde sanitære installationer. I forstuerne var der således anbragt en fællevask til to eller tre lejligheder, og i modsætning til det nyere private byggeri, hvor to lejligheder ofte delte et WC i køkkentrappehuset,

havde Familiehjemmet kun fire toiletter for de 15 lejligheder på hver etage. På trods af at det var planen, at beboerne skulle bespises af hjemmets folkekøkken, var et enkelt kogeblus til hver familie noget nødtørftigt, ligesom lejlighedsarealet på 30 m² lå under det normale for nye 2 værelses lejligheder.

Familiehusets integration af boligfunktion, folkekøkken og børnehave var derimod en afgørende nyskabelse, der bragte projektet op blandt tidens øvrige få planer for kollektivhuse. I den høje kælderetage opererede planen med fællesfaciliteter som en børnehave, hvor den tilknyttede bestyrerinde skulle forestå det pædagogiske arbejde, og et centralkøkken, der blev kaldt folkekøkken. Her skulle personale tilberede varme retter, der mod betaling kunne udleveres til beboerne til fortæring i enten den 50 m² store tilknyttede spisesal eller i lejlighederne.

Folkekøkkenet skulle økonomisk hvile i sig selv, og det samme gjaldt på sigt for hele bygningskomplekset. På trods heraf kunne huslejerne alligevel tilpasses et indkomstniveau på 18 kr. pr. uge, hvilket lå væsentlig under en faglært arbejders indkomst. Med en ugentlig leje for en 2 værelses på 4,60 kr. var det dog væsentlig højere end i den ældre og forslummede boligmasse i den indre by bag de gamle volde, men på niveau med huslejerne i datidens nybyggeri. Heri var medregnet, at Familiehjemmet havde nogle bygningsmæssige fortrin i forhold til det private byggeri, og at der i lejen var inkluderet goder, som var total ukendte i private beboelsesejendomme.

I en større sammenhæng var byggeriets omfang begrænset. Anlægssummen lå på knap 1/4 mio. kr., og da byggeriet kun omfattede 49 2 værelses og 11 1 værelses lejligheder, ville det ikke have den konkurrencevirkning på boligmarkedet, som socialdemokraterne tillagde kommunalt boligbyggeri og som man netop fra borgerlig side stærkt modsatte sig. Socialdemokratiet så imidlertid Familiehjemmet som en principiel anerkendelse af kommunalt boligbyggeri og som en begyndelse, der senere skulle følges op af lignende kollektivhuse og af almindeligt boligbyggeri.

Da de liberale i Fællesudvalget angående Arbejderboliger snarere betragtede Familiehjemmet som et eksperiment og et institutionsbyggeri, var der herved skabt flertal for en indstilling, hvor udvalget anbefalede byggeprojektet over for Borgerrepræsentation. Her sprang en del af udvalgets liberale meningsfæller imidlertid fra, da man, sammen med de konservative, fortolkede projektet som et egentligt, og dermed konkurrenceforvridende, boligbyggeri og under henvisning til et kalkuleret driftsunderskud i de første år lagde stemmer til, at foretagendet ikke blev ført ud i livet.¹²

12 Bro: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat, s. 156-160.

Fundamentet for velfærdsstatens boligpolitik- 1914-1930

Selv om der i forskellige europæiske storbyer efterhånden rejste sig nogle kollektivhuse, lagde de faktorer på bolig- og ejendomsmarkedet, der netop fik Otte Ficks livsværk til at kollapse, en afgørende dæmper på enkeltpersoners og filantropiske kredses lyst til alene at kaste sig ud i tilsvarende foretagender i Danmark. Skulle så risiko- og omkostningsfyldte eksperimenter som kollektivhuse blive til virkelighed, måtte der stærkere organisationer bag – private og/eller offentlige. Disse betingelser blev i Hovedstaden skabt under første verdenskrig og i den første del af mellemkrigstiden, hvor fundamentet blev lagt for den boligpolitik, der blev et centralt element i de efterfølgende årtiers velfærdsstat.

Ligesom andre sider af markedsøkonomien blev boligmarkedet i årene 1914-1930 lammet af den krise, der fulgte af verdenskrigen og dens eftervirkninger. Som følge af den yderligere vækst i antallet af byarbejdere, men nu også af lavere funktionærer, befæstede Socialdemokratiet samtidig sin styrke. I årene 1913-1920 var partiet støtte- og senere regeringsparti for den siddende radikale regering, og selvstændigt regeringsbærende i årene 1914-1926 og igen fra 1929. I langt de fleste større bykommuner opnåede partiet desuden flertallet eller blev den største og dominerende mindretalsgruppe. Sammen med den dybe samfundsøkonomiske krise opnåede Socialdemokratiet en så gunstig styrkeposition, at det på statsplan og særligt ude i storbykommunerne fik gennemtvunget det afgørende brud med de liberale traditioner i velfærds- og boligpolitikken og dermed fik banet vejen for den universalistiske velfærdsstat.

I perioden gennemførtes forskellige og nu langt mere vidtgående statslige byggestøtteordninger, og mange bykommuner fulgte op med kommunalt boligbyggeri og yderligere understøttelse af bygge- og boligforeninger og bestemte typer af privat udlejningsbyggeri. Der gennemførtes offentlig huslejeregulering og andre direkte indgreb på boligmarkedet, ligesom de fleste bykommuner indledte en målrettet og effektiv bebyggelsesplanlægning efter samme mønster, som Hovedstaden allerede var slået ind på før verdenskrigen.

Lejereguleringen bevirkede, at huslejedannelsen i det ældre byggeri kom til at ligge væsentligt under den almindelige prisudvikling, og at lejerne her blev sikret mod urimelige og vilkårlige opsigelser fra husværternes side. I hovedstaden kom det kommunale og offentligt understøttede boligbyggeri til at udgøre 77,2 pct. af periodens boligproduktion og 21,2 pct. af den samlede boligmasse i 1930 – i de øvrige danske byer noget mindre. Selv om lejlighedernes planløsning stadig var traditionel, betegnede bebyggelsesmåden i det kommunale og understøttede byggeri et betydeligt kvalitativt løft. Den lukkede og senere åbne storgårdskarré blev fremherskende i hovedstaden, der også kunne opvise talrige eksempler på andre af tidens nydannelser – blokbyggeri og rækkehusbebyggelser. I bygge- og haveboligforeninger og i det understøttede parcelbyggeri i

Udadtil lignede Københavns Kommunes første kollektivhus på Nørrebro fra 1919 tidens øvrige mægtige storgårdskarreer. (Arkitekten, 1922)

hovedstaden og navnlig i provinsen fik enkelt- og dobbelthuse med små nette haver størst udbredelse.

Som følge af det offentlige understøttelse skabtes der således et boligbyggeri, som kvalitativt lå langt over førkrigsniveauet, men til huslejer på et niveau, der lå under det samtidige private, ustøttede nybyggeri. De højere huslejer, og særlig de beboer- og andelsindskud, der skulle præsteres i bygge- og boligforeninger, bevirkede ganske vist, at dette byggeri fortrinsvis blev forbeholdt den bedrestillede del af arbejderbefolkningen og det lavere funktionærlag. Til gengæld blev hele arbejderklassen, og særligt de mindrebemidlede og ufaglærte arbejdere, det helt dominerende lag i både kommunernes beboelsesejendomme, som fik yderligere kommunale subsidier, og i det offentligt understøttede private udlejningsbyggeri, hvor lejerne ikke skulle stille med de samme beboerindskud som i foreningsbyggeriet.

Boligpolitikens målgruppe blev dermed entydigt fastlagt til dette befolkningslag af arbejdere samt den gruppe af, som det hed i samtidens terminologi, „dermed ligestillede“ – lavt rangerede funktionærer og små selvstændige næringsdrivende. For denne store del af befolkningen var det boligpolitikens udtrykte mål at sikre den boligforsyning, som markedet ikke var i stand til at levere. I næste led også, via gode og billige boliger, at forebygge de sociale konsekvenser, der fulgte af levevilkårene i byernes ældre og forslummede bydele og at forhindre, at udviklingen på markedet førte til opskruede huslejer og urimelige opsigelser, der i næste led yderligere belastede de i forvejen dårlige levevilkår. Med denne brede befolkningsmæssige målgruppe og de socialt sikrende og fordelingspolitiske målsætninger fik boligpolitikken klare velfærdspolitiske og universalistiske træk.

Selv om hovedparten af det meget store antal beboelsesejendomme, som Københavns og Frederiksberg kommuner og hovedstadens understøttede byggeri opførte mellem 1914 og 1930 alene rummede traditionelle familieejligheder, valgte Københavns Kommune og to selskaber med tilknytning til Københavns Almindelige Boligselskab (KAB) dog i perioden at opføre fem større ejendomme med særlige formål.

På privat initiativ rejstes desuden på samme tid to større ejendomme på Frederiksberg og en mindre i København af tilsvarende karakter. Nogle ejendomme var direkte inspireret af Ficks centralbygning og planerne for det københavnske familiehjem fra tiden lige efter århundredskiftet, mens andre, fælleshusene, uden at være egentlige kollektivhuse var indrettet for særlige grupper og havde lejlighedsplaner og visse fællesfaciliteter, som man ikke fandt i det almindelige udlejningsbyggeri.¹³

Kommunale kollektiv- og fælleshuse

Allerede under Københavns Borgerrepræsentations lange og principielle forhandlinger om det første kommunale boligbyggeri i sensommeren og efteråret 1916, havde de radikale stillet forslag om, at kommunen afsatte 1 million til en særlig beboelsesbygning til familier med flere børn. I første omgang havnede forslaget i Bolignødsudvalget, der efter grundige undersøgelser endelig i februar 1918 fremlagde et forslag til opførelse af et kommunalt såkaldt fælleshus. Forbilledet havde udvalget hentet fra Skotlands særlige Balconyblocks, Ficks centralbygning på Frederiksberg og Familiehjemmet på Nørrebro, der forgæves havde været på Borgerrepræsentationens dagsorden i 1903. Med forsamlingens nye socialdemokratiske flertal var forslaget, nu også med radikal støtte, sikret, mens man fra borgerlig side vendte sig mod projektet og påpegede, at husets særlige funktioner burde varetages af velgørende institutioner og i øvrigt ville påføre det private initiativ konkurrence og kommunen tab.

I løbet af 1919 stod den nye ejendom færdig på Nørre Fælled på ydre Nørrebro. Huset omfattede hele karreen Stevnsgade, Sjællandsgade, Udbygade og Asnæsgade og var udformet som en såkaldt storgårdskarre: Ud til gaderne en firetagers randbebyggelse i nybarok med i alt 17 opgange og et fritlagt gårdareal udlagt med legeplads og beplantning. Bebyggelsesmåden var således i tråd med tidens nye strømninger inden for boligbyggeriet, men planløsningen blev yderst traditionel. 130 lejligheder ved opgangenes hoved- og køkkentrapper med gadevendte stuer og værelser og køkkener mod gårdsiden samt et lille WC skudt ind i entreen mod køkkentrappen. Da huset var tiltænkt enlige, primært enlige mødre og fædre med børn af arbejderklassen, der som følge af erhvervsarbejde havde begrænset tid til børnepasning og det huslige arbejde, blev vægten lagt på dels små lejligheder dels nogle af de fællesfaciliteter, der hørte et kollektivhus til. Således 1 værelses lejligheder med spisekøkken og alkove eller med kammer og 2 og 3 værelses almindeligt indrettede lejligheder. Hertil kom børnehaven og vuggestue

13 Bro: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat, s. 537-548.

Kvindernes Boligselskabs „Clara Raphaels Hus“ på Østerbro fra 1920 indgik sammen med andre ejendomme med almennyttigt byggeri i en samlet storgårdsskarre. (Et dansk boligselskabs historie, KAB, 1945).

og til fælleshusholdning et filialfolkekøkken, der leverede maden til beboernes fortæring i den tilknyttede spisesal eller oppe i lejlighederne.¹⁴

På trods af at kollektivhuset på Nørre Fælled fik en vis opmærksomhed i samtiden og i arkitektkredse, skulle der gå næsten ti år før Københavns Kommune slog ind på tilsvarende byggerier. I forbindelse med den kolossale kommunale neoklassicismiske femetagers storgårdsskarre, der i 1928 stod færdig i Lyrskovsgade ved Enghaveparken, indrettedes udover de 289 fortrinsvis 1-3 værelses lejligheder med WC og brus med indlagt centralvarme desuden både børnehave, vuggestue og folkekøkken samt rodekantor, folkebibliotek og en lokal TB-station. Disse fællesfaciliteter blev stillet til rådighed for beboelsesejendommens mange lejligheder, men var i lige så høj grad tænkt som en styrkelse af den lokale kommunale service på det folkerige ydre Vesterbro – en form for et tidligt bydelscenter.¹⁵

Året efter blev en noget mindre kommunal neoklassicismiske storgårdsskarre med 110 1-3 værelses lejligheder, alle forsynet med centralvarme, WC og brusebad, færdiggjort i Sjællandsgade/Guldbergsgade, ligeledes på ydre Nørrebros Nørre Fælled. Huset var tiltænkt den særlige restgruppe af enker og andre enlige kvinder med mange børn, som havde særlige problemer med at finde husly på trods af, at boligkrisen på dette tidspunkt var klinget en smule af. Da beboerne kunne benytte folkekøkkenet og spisesalen i det nærved liggende kollektivhus i Stevnsgade, fik ejendommen ikke disse fællesfaciliteter men kom til at rumme både børnehave og vuggestue med specielle isolationsstuer for syge børn samt i

14 Arkitekten, 1922, s. 35–41. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 1918/1919, s. 215–237 og 1919/1920, s. 585, Journalsager, J.nr. Ø, 250/1918, 251/1919, 230/1920, 1072/1921 og 1072/1922, Direktoratet for stadens faste ejendomme (Københavns Stadsarkiv).

15 Arkitekten 1929, s. 21–22. Arkitektens Månedshæfte, 1928, s. 169–172. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 1926/1927, s. 1260–1262, 1380–1382. Journalsager, J.nr. E, 973/1926. Direktoratet for stadens faste ejendomme (Københavns Stadsarkiv). Journalsager, j.nr. 9591/1927, Indenrigsministeriets Boligafdeling (Rigsarkivet).

kælderens særlige barnevognsrum og fælles vaskerum og tørrestue, hvilket også var en nyskabelse.¹⁶

Som Københavns Kommunes øvrige beboelsesejendomme fik de tre storgårds-karreer maksimal offentlig støtte. Kollektivhuset i Stevnsgade på Nørrebro modtog således et stats- og kommunetilskud på 30 pct. af anskaffelsesprisen og et statslån omfattende 20 pct. af samme. Ejendommen ved Enghaveparken på Vesterbro modtog et lån fra Statsligboligfonden på 40 pct., og i begge ejendommen ydede kommunen yderligere lavtforrentede lån i de yderlige prioriteter. Da lån fra Statsboligfonden var opført på det tidspunkt storgårdskarreen i Sjællandsgade skulle finansieres, måtte den kommunale belåning her dække en endnu større del af ejendommens anskaffelse. Herudover indregnede kommunen ikke forrentningen af de kommunale grunde, som de tre ejendomme var opført på, i huslejen. For at holde huslejeniveauet særligt lavt ydedes i de tre ejendomme desuden et særligt kommunalt driftstilskud, så lejen kunne reduceres til 50 pct. af den omkostningsbestemte leje – kommunens kollektivhuse skulle kunne bebos af de socialt udsatte grupper af børnefamilier med eneforsørgere, der havde særlig svært ved at finde en permanent bolig, og som husene netop var indrettet til.

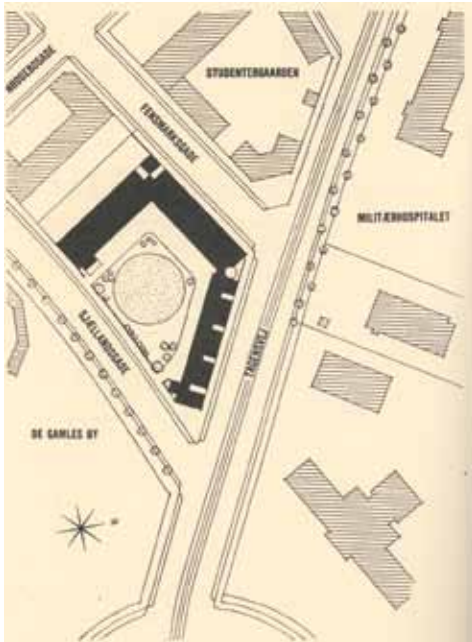
KAB

Ud over Københavns Kommunes tre kollektiv- og fælleshuse stod KAB, stiftet i 1920, i perioden bag to bebyggelser, der fik kollektivhusets præg. I det ene tilfælde udgik initiativet fra Kvindernes Boligselskab, der i april 1918 stiftedes af en kreds af kvinder med redaktionssekretær Thora Daugaard, kniplingshandler Thora Davidsen og kongelig hoffotograf Julie Laurberg i spidsen. Foreningen, der fra starten blev organiseret på samme måden som mange af tidens nyoprettede almennyttige boligselskaber, fik til formål at opføre en centralbygning med navnet „Clara Raphaels Hus“ for enligt stillede selverhvervende kvinder, som tillige havde særlige vanskeligheder ved at finde en lejlighed under den herskende boligkrise. Med betegnelsen „centralbygning“ var der linket direkte til ideen bag Ficks ældre hus på Frederiksberg og med navnet „Clara Raphael“ til det pseudonym som Mathilde Fibiger udgav Danmarks første kvindepolitiske roman under i 1851.¹⁷

Da kollektivhuse, og ikke mindst et hus alene for selvforsørgende enlige kvinder, i samtiden var et risikofyldt foretagende, trådte Kvindernes Boligsel-

16 Arkitektens Ugehæfte, 1928, s. 154–156. Københavns Borgerrepræsentanterns Forhandlinger, 1928/1929, s. 86–104, 1929/1930, s. 97–131 og 188–191. Journalsager, J.nr. E 146/1929, Direktoratet for stadens faste ejendomme (Københavns Stadsarkiv).

17 Forfatteren og kvindesagsforkæmperen Mathilde Fibiger (1830–1872) var et stort forbillede for boligselskabets stiftere, da hendes roman Tolv breve (1851) provokerede med, at kvinder skulle have uddannelse og kunne forsørge sig selv.

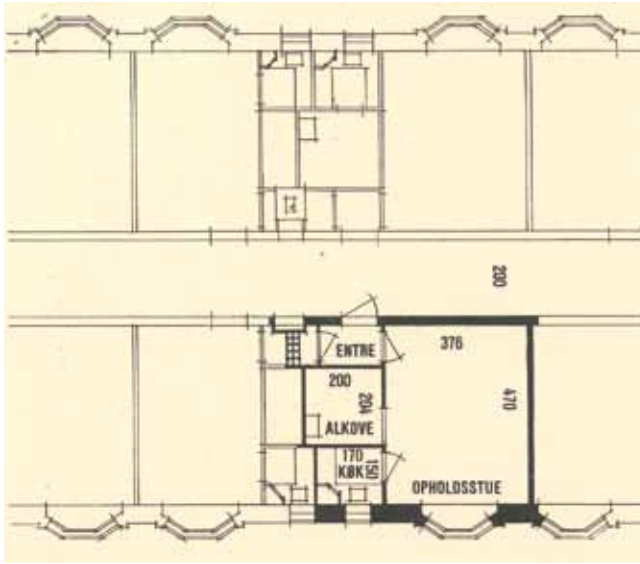

Sygeplejerskernes Hus fra 1929 udgjorde en hel åben storgårdskarre på Nørrebro. (KAB koncernens bygge- og boligvirksomhed, 1920-1945, 1945)

skab hurtigt i forbindelse med F.C. Boldsen, der allerede var dybt engageret i den almennyttige boligsag og kort efter blev direktør for KAB. Boldsen virkede aktivt for at tilvejebringe grundkapitalen for det kommende kollektivhus og blev boligselskabets konsulent og forretningsfører. På dette grundlag kunne selskabet fra slutningen af 1918 og frem til sommeren 1920 opføre „Clara Raphaels Hus“ på det københavnske Østerbro. Huset var en fem etagers ejendom i nybarok med karnapper, der kom til at indgå i en samlet storgårdskarre afgrænset af Jakob Erlandsens Gade, Østerbrogade og Marskensgade.

I modsætning til kommunens kollektiv- og fælleshuse blev lejlighedernes planløsning i „Clara Raphaels Hus“ utraditionel. Samtlige 150 lejligheder bestod af et værelse med alkove, en lille entre, tekøkken samt WC med brus og alle blev forsynet med varmt vand og centralvarme. For at indrette så mange lejligheder i bygningen som muligt og for at undgå det omkostningsfulde men påbudte to-trappesystem, var lejlighederne på etagerne desuden lagt ud til gennemgående korridorer, hvorved de enkelte lejligheder blev ensidige og fik vinduer ud til den ene side af bygningskroppen. Selv om korridorløsning i „Clara Raphaels Hus“ ikke kunne sammenlignes med de forkætrede korridorlejligheder, som var blevet umuliggjort ved den københavnske bygningsloven fra 1889, kunne løsningen først efter en længere debat i Borgerrepræsentationen gennemføres ved en dispensation fra bygningsloven.

I lighed med Ficks centralbygning blev „Clara Raphaels Hus“ forsynet med en række fælles faciliteter. Hustelefoner og en portnerloge, der modtog henvendelser og forsendelser til husets beboere, og hvor der også kunne bestilles særlige tjenesteydelser, såsom rengøring, tøjvask og tæppebankning, fra de tre tilknyttede

Etværelses lejlighed i en af korridorfløjene i Sygeplejerskernes Hus. (KAB koncernens bygge- og boligvirksomhed, 1920-1945, 1945)

husassistenter. Selve kælderetagen indrettedes med centralkøkken, hvorfra de pr. hustelefonen bestilte måltider via madelevatorer kunne leveres til lejlighederne på etagerne. Mens Fick af hensyn til familielivets selvstændighed og intimitet bevidst undlod at etablere en spisesal i sit kollektivhus, indrettedes en sådan i tilknytning til centralkøkkenet i „Clara Raphaels Hus“. Ficks centralbygning var blevet kritiseret for, at beboerne følte sig isolerede og savnede kontakt til hinanden, og Kvindernes Boligselskab lagde netop afgørende vægt på spisesalens betydning for det sociale samvær i „Clara Raphaels Hus“.¹⁸

Den enlige selverhvervende kvinde blev ligeledes målgruppen for den særlige ejendom, som Institutionen Sygeplejerskernes Hus, med tæt tilknytning til bl.a. KAB og Dansk Sygeplejeråd, opførte i 1928-1929 på Nørre Fælled i karreen Sjællandsgade, Tagensvej og Fensmarksgade på det københavnske Nørrebro. Sygeplejerskernes Hus, hvis fulde administration blev overdraget til KAB, udformedes, helt i overensstemmelse med de nyeste strømninger i boligarkitekturen, som en 5 etagers neoklassicismisk åben storgårdskarre: En karrebebyggelse bestående af to såkaldte korridorfløje og en trappefløj, der på den ene side åbnede sig mod syd, således at lys og luft kunne trænge ind til lejligheder og gårdtrummet haveanlæg.

I korridorfløjene indrettedes for erhvervsaktive enlige sygeplejersker 150 etværelses lejligheder med alkove i særlig rum, tekøkken og WC med brus. Som i „Clara Raphaels Hus“ blev lejlighederne lagt ud til brede gennemgående korridorer, således at disse også her blev ensidige. For enlige pensionerede sygeplejersker omfattede trappefløjen, ud til almindelige opgange med stentrapper, forskellige større lejlighedstyper med bad og WC: 8 1 værelses med kammer 42

¹⁸ Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 1918/1919, s. 725-727, 1919/1920, s. 2895-2991. Journalsager, J.nr. Ø, 594/1918, 327/1919, 205/1921, Direktoratet for stadens faste ejendomme (Københavns Stadsarkiv). Journalsager, j.nr. 34135/1918, Indenrigsministeriets Boligafdeling (Rigsarkivet).

2 værelses og 6 3 værelses. Alle lejligheder var forsynet med nedstyrtningskakt, varmt vand, centralvarme samt hustelefon til ejendommens portner.

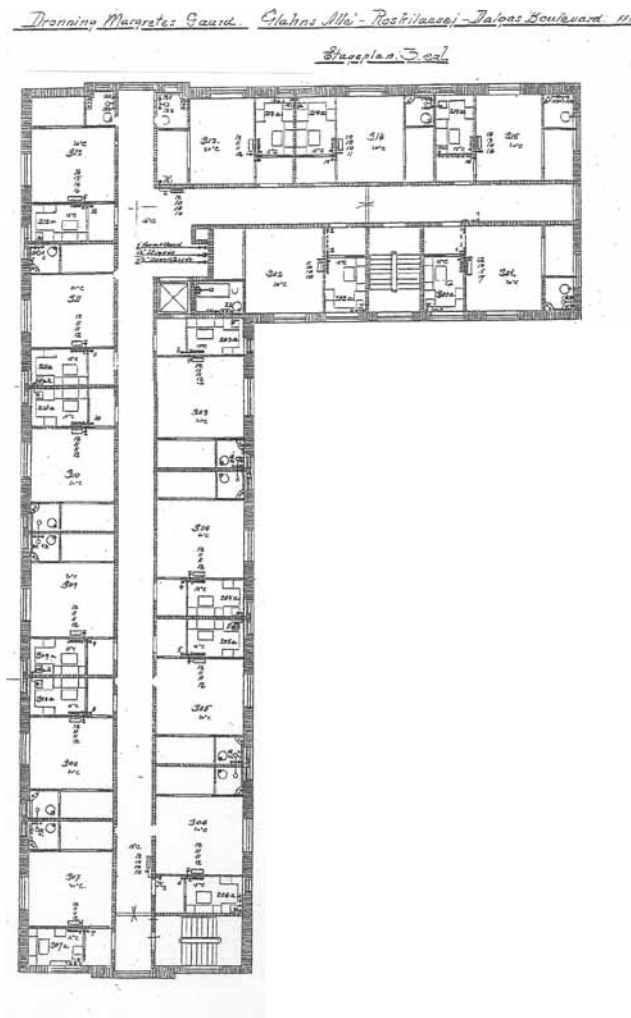
Herudover rummede Sygeplejerskernes Hus badeanstalt og maskinvaskeri med dampkedler og tørreskabe samt et fællesbibliotek og en butik, som nærmest kom til at fungere som en art nærbutik for husets beboere. Da man forventede, at de erhvervsaktive sygeplejersker indtog måltiderne på et af de omkringliggende hospitalet, blev huset ikke forsynet med centralkøkken og spisesal.

Som periodens øvrige foreningsbyggeri fik de to kollektiv- og fælleshuse som KAB medvirkede til, maksimal offentlig byggestøtte. Prisen for de kommunale grunde som ejendommene blev opført på, ansattes væsentligt under markedsværdien og anbragtes uden udbetaling som en yderlig prioritet. Hertil kom kommunale lån i den ligeledes yderlige 3. prioritet samt statslån i 2. prioritet og tillige et statsligt og kommunalt tilskud for „Clara Raphaels Hus“ vedkommende. Alle offentlige lån og tilskud med samme dækning af byggeomkostningerne, som gjorde sig gældende i de kommunale kollektiv- og fælleshuse.¹⁹

Private initiativer

Sygeplejerskernes Hus stod færdigt i 1929, og samme år havde et byggekonsortium, stiftet i 1925, på Frederiksberg færdiggjort to over for hinanden liggende fælleshuse, på det sted, hvor Dalgas Boulevard mundede ud i Roskildevej. Husene var indrettet for enlige selverhvervende mænd og kvinder eller ældre ægtepar uden børn. Frederiksberg Kommune, der i sin tid også havde subsidieret byens og landets første kollektivhus på Forchhammersvej, støttede projektet ved overdragelsen af grundene til de to bygninger, der fremover skulle drives videre som A/S Dronning Margrethes Gård for Dalgas Boulevard 1 og A/S Dronning Dagmars Gård for Dalgas Boulevard 2. For grundene skulle der således kun betales for det bebyggede areal, mens det ubebyggede tilfaldt ejendommene vederlagsfrit. Grundenes kvadratmeterpris blev, trods den centrale beliggenhed ud til Roskildevej, sat 8-10 pct. under den pris, kommunen havde forlangt og forlangte for villagrundene på de store kommunale jorder mellem den gamle landevej og Peter Bangs Vej, ligesom grundprisen uden udbetaling anbragtes som en yderligt placeret kommunal prioritet efter de sædvanlige 1. og 2. prioriteter og håndværkerindeståender. Endelig blev renten sat til 2 ½ pct. mod de 5 ½ pct., kommunen normalt krævede ved sine grundprioriteter, efter at køber havde erlagt en udbetaling på omkring 5-10 pct. af grundprisen.

¹⁹ KAB koncernens bygge- og boligvirksomhed, 1920-1945, 1945, s. 214-215. Et dansk boligselskabs historie, 1945, s. 250,310, 521-526. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 1926/1927, s. 1978-1980. Journalsager, j.nr. Ø, 447/1926, 393/1927, 261/1930, Direktoratet for stadens faste ejendomme (Københavns Stadsarkiv). Journalsager, j.nr. 9571/1928, Indenrigsministeriets Boligafdeling (Rigsarkivet).

Grundplan for etværelses lejligheder på tredje sal i Dronning Margrethes Gård på Frederiksberg fra 1929. (Byggesag, matr. nr. 27dt, 1928-2008, Bygningsinspektoratet [A 1200, Frederiksberg Stadsarkiv])

Selv om Frederiksberg Kommune allerede inden første verdenskrig gennem to store bebyggelsesplaner for de såkaldte landdistrikter havde sikret en åben og en efter bebyggelsesarterne zoneopdelt fremtidig bebyggelse af den store halvdel af byen, der lå vest for Fasanvej-linjen, blev der som følge af den kommunale støtte stillet særlige krav til de to fælleshuse. Det gjaldt kravet om lejlighedernes beboersammensætning, betingelser for indretning af lejligheder og husene som helhed, bebyggelsens udformning og bebyggelsesmåden, samt kravet om, at der omkring hver af bygningerne skulle etableres små haveanlæg, der skulle godkendes af kommunens tekniske forvaltning. Kravene svarede til dem, som Frederiksberg Kommune siden første verdenskrig havde stillet som betingelse for understøttelse af privat og foreningsbaseret boligbyggeri, og som i realiteten havde sikret kommunen samme indflydelse på dette udlejningsbyggeri, som kommunen havde ved de beboelsesejendomme med mere end 2.000 lejligheder, som den selv i samme periode havde opført.

På dette grundlag blev de to fælleshuse opført og omgivet af haveanlæg på to trekantede grunde ud mod Dalgas Boulevard mod øst og vest afgrænset af hen-

på de fire etager ud til brede korridorer og var ensidige, men i forhold til de øvrige kollektiv- og fælleshuse, der var opført i hovedstaden siden første verdenskrig, stod „Enrumshuset“ noget tilbage. Lejlighederne var på omkring 25 m² og omfattede kun et værelse på 12 m², en lille entre og et såkaldt vaskerum med koldt og varmt vand, kogeanretning og skab til madvarer og husgeråd. På hver etage måtte beboerne i de 25 lejligheder dele 6 små værelser og 6 brusebade, ligesom huset savnede enhver form for fællesforanstaltninger. Bag „Enrumshuset“ stod en murermester, der for at lette byggeriets finansiering besatte en 3. prioritet i huset til Københavns Kommune for et mindre lån fra samme.²¹

Resultat

I årene 1918-1930 stod Københavns Kommune og, i København og på Frederiksberg, almennyttige boligselskaber og private bygherrer med betydelig offentlig støtte bag otte kollektiv- og fælleshuse med tilsammen 1.125 lejligheder, der stort set var ligeligt fordelt mellem de to typer af bebyggelse – tabel 4. Mens kollektivhusene skilte sig ud ved at have centralkøkkener med tilknyttede spisestuer, havde begge hustyper en række fællesfaciliteter så som tilknyttede daginstitutioner, tilbud om særlig hushjælp og/eller moderne maskinvaskerier. For tre af fælleshusene endda nærbutikker til forsyning af både beboerne og de omgivne kvarterer.

Samtlige otte kollektiv- og fælleshuse var fra inderst til yderst projekteret af nogle af tidens førende boligarkitekter, hvilket, sammen med bygherrerens krav til byggerierne, kom til at afspejle sig i husenes lejlighedsplaner og bebyggelsesmåde.²² Ca. 3/4 af lejlighederne var specialindrettede med et værelse med alkove eller alkoverum, mindre køkken og entre og alle forsynede med wc, brusebad, varmt vand og centralvarme, hvilket var en af boligbyggeriets nyskabelser. Hertil kom den udbredte planløsning med ensidige lejligheder orienteret ud mod gennemgående korridorer og kollektiv- og fælleshusenes udformning som lukkede eller åbne storgårdskarreeer, vinkelhuse eller boligblokke omgivet af mindre haveanlæg – tidens nye bebyggelsesformer i boligbyggeriet.

21 Arkitektens Månedshæfte, 1929, 17-18.

22 Anvendelse af tidens bedste arkitekter kom ikke kun kollektiv- og fælleshusene til gode, men hele det boligbyggeri, som kommunerne selv opførte eller offentlige myndigheder understøttede i perioden. Det var et bevidst politisk valg fra fædrene bag velfærdstatens første boligbyggeri, at dette, så vidt det var økonomisk muligt, skulle afspejle de bedste træk i tidens boligarkitektur- og indretning. Helt i modsætning til tiden før verdenskrigen, hvor projekteringen af det private spekulationsbyggeri blev overladt til håndværksmestre, og hvor man i reglen kun anvendte ikke-akademiuddannede arkitekter, de såkaldte bygmestre, til udformning af det småborgerlige facadepynt, der skulle maskere byggeriets egentlige elendighed.

Tabel 4. Antallet af lejligheder i kollektiv- og fælleshuse, hovedstaden, 1918-1930.

	Københavns Kommune	Boligselskaber	Privat bygherre	Total
Kollektivhuse	419	150	-	569
Fælleshuse	110	206	240	556
Total	529	356	240	1.125

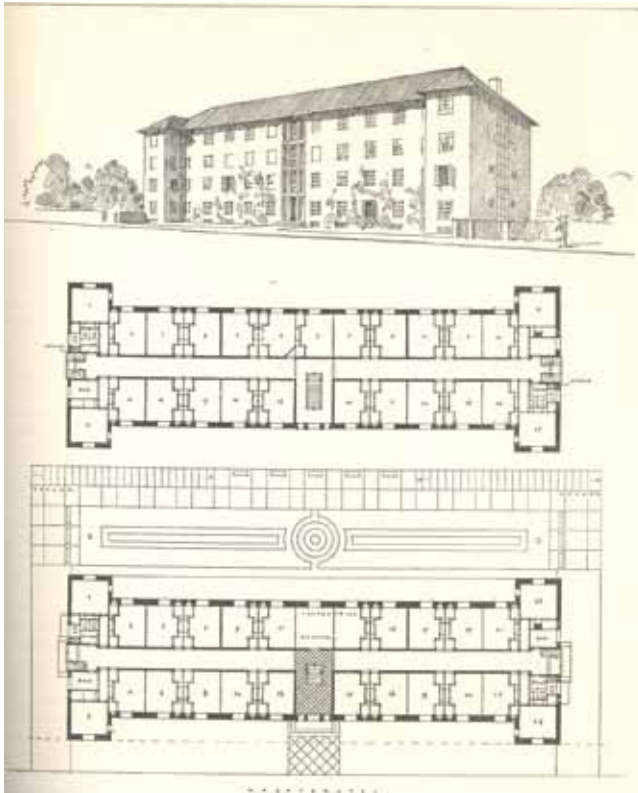
Afspejlede lejlighedsplaner og bebyggelsesformer i den første mellemkrigstids kollektiv- og fælleshuse således de nyeste strømninger indenfor boligbyggeriet, var det tillige en nyskabelse at indrette huse for bestemte samfundsgrupper med mere specielle boligbehov og særlige vanskeligheder ved at finde selvstændige lejligheder på boligmarkedet. Ud over familielejlighederne i den kommunale storgårdsskarre på det københavnske Vesterbro og de 25 lejligheder for ældre par i Dronning Dagmars Gård på Frederiksberg tilgodeså mere end 85 pct. af lejlighederne i kollektiv- og fælleshusene enlige. Enlige med børn i to af de kommunale ejendomme, selverhvervende enlige kvinder i de to KAB-ejendomme og i „Enrumshuset“, enlige ældre kvinder i en del af Sygeplejerskernes Hus samt enlige af begge køn i de to fælleshuse på Frederiksberg. Socialt var det hovedsageligt enlige med tilknytning til arbejderklassen og det lavere mellemlag.

Kollektivhusets danske fødselshjælper, Otto Fick, havde da også haft øje for de enliges særlige boligbehov, og samtidigt statistik kunne i 1930 dokumentere at antallet af enlige, ugifte, der var over 25 år eller tidligere havde været gift, var forøget betydeligt siden verdenskrigen og op gennem perioden havde gennemgået en tilvækst, der oversteg befolkningstallets forøgelse både i hovedstaden og i købstæderne. Statistisk Departement kunne på den baggrund estimere, at der for denne befolkningsgruppe i 1930 manglede næsten 4.000 lejligheder i Hovedstaden og over 3.000 i provinsens købstæder.²³ Da departementets analyser ikke inddrog gruppen under 25 år og en række andre forhold, lå de enliges reelle bolig mangel dog langt højere.²⁴

Set i forhold til de 26 lejligheder, det private initiativ havde skabt i kollektivhuse før 1. verdenskrig, var de mere end 900 lejligheder for enlige og det samlede antal lejligheder opført i den første mellemkrigstids kollektiv- og fælleshuse et markant spring set i både et internationalt og nationalt perspektiv. Alligevel var det forsvindende lidt i forhold til både de enliges boligbehov og de godt 35.000

23 Henning Bro: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat*, s. 255-260.

24 "I perioden 1880-1960 udgjorde forskellige former for lejede værelser en væsentlig del af den urbane boligmasse", konkluderer Mette Tapdrup Mortensen i sin nyligt forvarede ph.d.-afhandling *Et hjem i byen*, Aarhus Universitet, 2010, s. 305. Tapdrup Mortensen analyserer i afhandlingen, i den angivne periode, de enligstillede boformer i byerne m.h.p. studier af pensionater som et urbant mikrokosmos. Herved bringes dette hidtil upåagtede område ind i den bolighistoriske forskning, og med anlæggelse af et kulturhistorisk forskningsperspektiv formår Tapdrup Mortensen på en fremragende måde at anlægge nyere forklaringsmodeller end de historisk socioøkonomisk og politologiske rammer, forskningsområdet hidtil har arbejdet ud fra.

Facade- og etageplan for „Enrumshuset“, der stod færdig i det københavnske Grøndalskvarter i 1930. (Arkitekten, 1929)

„almindelige“ lejligheder, som den velfærdspolitiske boligpolitik i samme periode tilvejebragte i kommunale eller øvrige offentligt understøttede beboelsesejendomme i hovedstaden. Af hensyn til periodens alvorlige boligknaphed og for at hæve hele lønarbejderklassens boligstandard, blev der satset massivt på den ordinære beboelsesejendom med familieejendomme i stedet for kollektiv- og fælleshuse, der som følge af de særlige omkostninger til fællesforanstaltninger ville kræve yderligere subsidier for at holde huslejerne på et niveau, som beboerne kunne betale – midler, der kunne bruges til andet boligbyggeri. Netop ud fra dette hensyn opførtes kun to af periodens kollektiv- og fælleshuse da også i årene 1918-1920, hvor boligknapheden var på sit højeste, mens de øvrige 6 huse rejstes i 1928-1930, da boligkrisen havde klinget en smule af og byggeriets finansieringsforhold var noget bedret.

Udblik

Trods **1930'ernes** økonomiske og sociale krise og **besættelsestidens** udtalte boligknaphed fik boligkrisen i denne periode ikke den samme dybde som under første verdenskrig og i 1920'erne. Alligevel blev der samtidig bygget videre på det velfærdspolitiske fundament, som netop var lagt i de forudgående år. Dels i

form af mere omfattende statslige og kommunale byggestøtteordninger, som huslejetilskud op gennem 1930'erne og i besættelsesårene, og som en genoptagelse af den offentlige huslejeregulering fra 1937. Det var afgørende forudsætninger for såvel dannelsen af flere nye almennyttige boligselskaber, der virkede i både hovedstaden og i provisen, som for en videreudvikling af boligbyggeriet i form af både nye lejlighedsplaner og blokbyggerier udlagt i parklignede omgivelser eller tæt-lavt byggeri som række-, dobbelt- og klyngehuse.

Alt i alt forhold der skulle give gunstige vækstbetingelser for de former for kollektiv- og fælleshuse, som den intellektuelle og progressive del af arkitektstanden på samme tid gjorde sig forestillinger om under indtryk af internationale strømninger og ikke mindst den store Stockholm-udstilling i 1930. Alligevel blev det i perioden kun til to egentlige kollektivhuse. Dels „Lille Tuborg“ fra starten af 1930'erne for enlige ældre i hovedstadsforstaden Hellerup. Dels, for første gang uden for hovedstaden, i slutningen af årtiet de to femetagers boligblokke i international funktionalisme i „Klintegården“ i Århus. Afgørende var, at det fra statens og bykommunernes side forsat havde højeste prioritet at sikre boligforsyningen og hæve boligstandarden for de store masser via ordinært udlejningsbyggeri med almindelige familielejligheder eller særligt lejebyggeri for grupper med særlige boligsociale behov – børnerige familier og ældre selvhjulpne par (aldersrenteboliger). Netop denne type byggeri, der var en nydannelse, det ordinære nye boligbyggeris flere fællesfaciliteter, nærheden til butikker i hovedstaden, de store provinsbyers gennemgående gader og fremvæksten af daginstitutioner i de enkelte bydele, inddæmmede samtidig behovet for kollektiv- og fælleshuse.

Med sin skarpe fornemmelse for de ændringer familiestrukturen undergik i den første del af det 20. århundrede og fremover ville undergå, havde Fick i sin tid også lagt vægt på kollektivhusets betydning for børnefamilier med udarbejdende forældre. Udviklings tendens var da også klar op gennem mellemkrigstiden og i starten af 1940'erne, hvor kvinderne i knapt en tredjedel af husstandene var udearbejdende. Selv om **efterkrigstidens** nye industrirevolution og vækst i den offentlige sektor yderligere forstærkede kvindernes erhvervsbeskæftigelse, slog kollektivhusets særlige karakter dog kun igennem i fire bebyggelser i det ellers meget omfattende ordinære almennyttige boligbyggeri, som netop den udbyggede velfærdsstat massivt subsidierede op gennem hele efterkrigsperioden – tabel 5.

Tabel 5. Kollektivbebyggelser i hovedstadsområdet, 1949-1958

Byg-herre	Bebyggelsen	Opførelsesår	Bebyggelsesform	Kollektiv foranstaltninger
FSB m.m.	Bellahøj-husene. Brønshøj /København	1949-1954	Høje punkthuse	Butiksstrøg, centralkøkken, restaurant og daginstitutioner
DAB	Høje Søborg. Søborg Torv og Søborg Hovedgade	1949-1951	Højhuslignende vinkelblok med 1-3 værelses lejligheder	Nærbutik, spisesal med centralkøkken, selskabslokaler og restaurant, gæsteværelser, daginstitution, hobbylokaler, rengøringscentral samt gæstehotel
DAB	Carlsro. Rødovre ved Roskildevej	1951-1958	Rækkehuse og 8 etagers boligblok	Butiksstrøg, klinikker for læge, tandlæge, jordmoder, daginstitutioner, centralkøkken med restaurant og selskabslokaler, fritidshjem samt samlings- og hobbylokaler
DAB	Sorgenfrivang II, Sorgenfri	1952-1957	Tre bolig højhusblokke med 1-5 værelses lejligheder	Butiksstrøg, centralkøkken med restaurant samt gæstehotel

FSB: Foreningen Socialt Boligbyggeri - stiftet 1930. DAB: Dansk almennyttigt Boligselskab - stiftet 1942.

Kollektivhusets særlige forudsætninger havde tabt terræn i forhold til velfærdsstatens institutionalisering og de forstandsdannelser, som netop for alvor i efterkrigstiden bredte sig uden om hovedstaden og de største provinsbyer. Forstæder eller forstadsbydele, der var systematisk planlagte i forhold til placering og udformning af kvarterer med højt og lavt etagebyggeri, villakvarterer og industriområder, men som også indlejrede såkaldte servicecentre til varetagelse af de fællesforanstaltninger, som netop den moderne kernefamilie havde behov for. I fuld overensstemmelse med velfærdsstatens blandingsøkonomiske idégrundlag, var det forretningscentre overladt til kommerciel drift eller daginstitutioner, skoler, lokale læge- og tandlægeklinikker, plejehjem og lokalbiblioteker, der blev velfærdskommunens opgave. Hertil kom så, at det tidligere så arbejdsintensive huslige arbejde i de enkelte husstande, i kraft af den teknologiske udvikling, i stadig større omfang blev mekaniseret.

På trods af at den fremvoksende velfærdsstat op gennem det 20. århundrede i stadig større omfang understøttede det almennyttige byggeri og tillige dets bebyggelser for større befolkningsgrupper med særlige boligbehov, blev kollektivhuset således ikke en alternativ boligform for den brede masse af almindelige familier. Uden på nogen måde at løse den betydelige gruppe af enliges boligbehov, var det dog i den første mellemkrigstid med betydelige offentlige subsidier lykkedes at tilvejebringe kollektiv- og fælleshuse for denne befolkningsgruppe. Ud over de

enlige havde Fick i sin tid også haft øje for andre grupper, som kollektivehuse ville være egnet til. „Familier, hvor hustruen som følge af alderdom eller svagelighed ikke formår at bære husførelsens byrder“, som han udtrykte det i starten af århundredet.

Specialindrettede boliger for handicappede og ældre selvhjulpne blev det område, hvor kollektivhuset fik et fastere fodfæste i efterkrigstiden. I 1960 stiftedes De vanføres Boligselskab, der lagde ud med det store kollektivhus på Hans Knudsens Plads på det københavnske Østerbro og senere fortsatte med tilsvarende huse andre steder i hovedstaden og i provinsen. Lejligheder for selvhjulpne ældre var i et vist omfang blevet indrettet i nogle af mellemkrigstidens kollektiv- og fælleshuse og siden i DABs Høje Søborg omkring 1950. I de følgende år i 1950'erne etableredes på privat initiativ, men med omfattende offentlig støtte, særlige kollektivhuse for ældre i provinsen: Toftegården i Vejle og Grønnehaven i Helsingør. Initiativer der i 1955 førte til oprettelsen af „Foreningen til Fremskaffelse af boliger for ældre og enlige“, der samme år igangsatte opførelsen af kollektivhuset Frederiksgården på Frederiksberg. Dette efterfulgtes af en række tilsvarende kollektivehuse på Frederiksberg, i hovedstadsområdets forstæder og i provinsen.

Samlet blev kollektiv- og fælleshuset i Danmark i det 20. århundrede kun til en niche på boligområdet, men fandt til gengæld sin plads som en væsentlig boform for ældre og handicappede og unge enlige, hvis man med god vilje ser efterkrigstidens omfattende kollegiebyggeri, som en forlængelse af den første mellemkrigstids forsøg med boliger for enlige.²⁵

Litteratur:

Arkitekten, 1901-1929.

Bro, Henning: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*, 2008.

Bro, Henning og Mohr, Helga: *Frederiksberg Kommune 1858-2008*, 2008.

Et dansk boligselskabs historie – KAB, 1945.

Fick, Otto: *Vejen frem*, 1912.

KAB koncernens bygge- og boligvirksomhed, 1920-1945, 1945.

Kolstrup, Søren: *Velfærdsstatens rødder*, 1997.

Langkilde, Hans Erling: *Kollektivhuset – en boligforms udvikling i dansk arkitektur*, 1970.

Mortensen, Mette Tapdrup: *Et hjem i byen*, Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2010.

Schwartz, Walter: *Man havde tid til at blive voksen*, 1955.

Villadsen, Villads: *Byens Huse*, i *Danmarks Arkitekturhistorie*, 1979.

²⁵ Langkilde: *Kollektivhuset*, s. 52-60. Waagensen og Rubin: *Kollektivhuset* s. 3-28. www.natmus.dk/sw893.asp.

Waagensen, Bent og Rubin, Jenny: *Kollektivhuset og dets forudsætninger*, 1949.

Trykte kilder:

Otto Fick: Udkast til en plan over centralbygninger, 1899.

Frederiksberg Kommune. Kommunalbestyrelsens Forhandlinger, 1928-1929.

Københavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger, 1918-1927.

Statistiske oplysninger om København og Frederiksberg, 1903-1907.

Utrykte kilder:

Journalsager, 1918-1928, Indenrigsministeriets Boligafdeling (Rigsarkivet).

Journalsager, Ø- og E-journal, 1918-1929, Direktoratet for Stadens Faste Ejendomme (Københavns Stadsarkiv).

Journalsager, 1928-1929, Sekretariatet, Den økonomiske Forvaltning (Frederiksberg Stadsarkiv).

Journalsager, 1922-1987 og Skøder, deklARATIONER, servitutter, overenskomster m.m., 1928-1930, Sekretariatet, Den tekniske Forvaltning (Frederiksberg Stadsarkiv).

Byggesager, 1901-2008, Bygningsinspektoret (Frederiksberg Stadsarkiv).

Mandtalslister, 1905, Kasserer- Skattekontoret (Frederiksberg Stadsarkiv).

Abstract

As one of the first places in Europe, cooperative housing was built on Frederiksberg in 1903 by a philanthropic building society under the management of principal Otto Fick. During the years 1916-1930, the Danish Welfare State's housing policy was established. In this connection, the municipality of Copenhagen stood behind the policy by subsidizing eight blocks of cooperative housing – in all 1,125 flats – through a considerable amount of public funds. In Copenhagen itself and on Frederiksberg, non-profit housing associations as well as entrepreneurs supported this policy.

While most of the cooperative housing had central kitchens with dining rooms, some had a number of common facilities such as day-care centres, domestic help and/or modern washers and dryers. Some of the cooperative housing also had a local grocery store for the residents and the surrounding neighbourhood.

The cooperative housing was planned by some of the leading architects of that era and the majority of the flats had a room with a box bed, a small kitchen and an entrance hall; and all the flats had a toilet, a shower, and central heating. There was also a plan which encompassed flats facing out to corridors. The design of the cooperative housing included closed or open courtyards, L-shaped houses, or blocks of flats surrounded by small gardens. Furthermore, it was considered

innovative to build residential properties intended for certain social groups that had specific housing requirements. On the housing market, it was particularly troublesome to acquire self-contained flats for single parents with children and elderly women – primarily people from the working class and the lower middle class.

In 1930, the Danish capital, comprised of Copenhagen and Frederiksberg, was on the forefront of housing development compared to the rest of Denmark and internationally. It would also create an important foundation for widespread building construction of cooperative housing in the future. However, this type of housing never really caught on in the ordinary construction business in the 20th century. On the other hand, it succeeded in positioning itself as an essential means of housing especially for both handicapped and elderly people.

OM HRINGBROT OG VÅBENDANSE

i islandsk tradition¹

Gennem brug af ældre og nyere kilder søger denne artikel at belyse nordboernes våbendanse i en europæisk kontekst. På sigt skulle dette styrke grundlaget for yderligere udforskning af den nordiske dansetradition. Indtil nu har manglen på kildemateriale gjort det svært for forskere at sætte nordiske våbendanse ind i en samtidig europæisk kontekst. Den foreliggende artikel forsøger at råde bod på dette. Man kan dog stadig håbe, at nye kilder kan opspores, der yderligere kan klargøre en eventuel sammenhæng. I artiklen bliver der gjort rede for billedkilder af ældre dato, der peger på våbendansene som en del af en nordeuropæisk danse- eller legetradition. Desuden inddrages islandske kilder, der kan kaste et nyt lys over våbendansenes brug i middelalderen. Der lægges særlig vægt på at redegøre for det islandske kildemateriale. På basis af kilderne forekommer det sandsynligt, at islændingene har haft kendskab til våbendanse. Ved at sætte det islandske materiale ind i dels en nordisk dels en bredere europæisk kontekst, kan artiklen bidrage til en bedre forståelse af sammenhængen og udviklingen af våbendanse.

I følge gamle kilder har man danset sværddans og andre våbendanse i en lang række folkeslag rundt om det germanske område.² Disse danses historie er interessant på mange måder, og forskere har gjort dem til genstand for omfattende beskrivelser, der har resulteret i såvel kulturhistoriske afhandlinger som underholdende læsestof. Selv om der ganske rigtig er bevaret materiale, der har gjort det muligt for disse forskere at pusle brudstykker sammen og således i grove

1 Denne artikel er en udvidet version af en forelæsning på symposiet Balladdans i Norden i Stockholm den 8. og 9. november 2007. Symposiet var arrangeret af Svensk visarkiv og Samfundet Sverige-Färöarna. Dansk oversættelse af Pétur Rasmussen.

2 Se fx de Vries 1956:443.

træk få dannet et samlet billede af våbendansenes oprindelse og udbredelse, er vores viden om de nordiske varianter af dem stærkt begrænset. Det har fx vist sig vanskeligt at sige noget om deres alder i Norden, for kilderne er få og det gælder især de middelalderlige kilder. Ofte er der heller ikke gjort brug af alle kilder, der forelå. Ældre forskningsarbejder har fx ikke medtaget Island og islandske danse og omfatter med andre ord ikke *hele* Norden, som dog på mange måder kan defineres som ét kulturområde i hvert fald i ældre tid.

Hensigten med følgende undersøgelse er at udbedre dette forhold, idet kilderne, der tyder på at sværdans og andre våbendanse har været i brug i Norden, nu tolkes i lyset af islandsk materiale. Af islandsk materiale inddrages to former for kilder i debatten, dels beretninger om en ringdans, der kaldes *hringbrot*, og dels tegninger i middelalderhåndskrifter. Begge dele er kilder, der hidtil har været ukendte for dem, der har forsket i sværd- og våbendanse, men ikke mindst billedkilderne vidner om at våbendanse eller -lege, herunder en form for sværdans, har været velkendte i Island allerede i middelalderen. De fleste af billederne er formentlig fra 1300- og 1400-tallet og har på grund af deres alder stor kildeværdi og udgør derfor et vigtigt indslag i den nordiske og/eller europæiske debat om sværd- og våbendanse. Undersøgelsen vil således kaste et klarere lys over dansenes bevaringshistorie eller i hvert fald supplere den forhåndenværende viden. De billedkilder, fra den ældste tid op til de seneste århundreder, der tyder på brug af våben- og sværdans blandt folkeslag i Nordeuropa findes hermed også samlede på ét sted.

I den følgende behandling lægges særlig vægt på sværdansen, men i nogle tilfælde er det nødvendigt at behandle denne i nær sammenhæng med andre former for våbendanse og folkelige ringdansen. Det vil derfor være rimeligt at redegøre for, hvilke former for danse der fandtes i Island i ældre tid. Dansekulturen i Island er indgående behandlet andetsteds, og det er absolut ikke meningen at analysere den bredt her.³ En ganske kort oversigt kan imidlertid gøre det lettere for os at sætte hringbrot, sværdansen og/eller andre våbendanse i relation til det miljø disse danse tilhørte.

Forskellige danse

Den ældste islandske kilde der fortæller om en form for dans, er et skjaldevers fra ca. år 1000, der fortæller om en enke, der siges at være *hoppfögr*, altså smuk i dansen. Derudover giver verset ingen oplysninger om dansen, bortset fra at enken beskrives som *öldrukkin*, beruset.⁴ Kilder fra 1100- og 1200-tallet giver derimod mere fuldstændige billeder af dansen, og de viser at:

³ Se fx Jón Samsonarson 1964:ix-ccxviii.

⁴ Eyrbyggja saga 1953:49 og Aðalheiður Guðmundsdóttir 2009a:103.

- a) der er afholdt dansesammenkomster,
- b) dansen blev kvædet, dvs. der blev sunget kvad til den,
- c) man dansede ringdansen (jf. *hringleikur*), og
- d) man dansede en dans, hvor mand og kvinde sang til hinanden, formentlig en såkaldt *vikivaki*.

En egentlig beskrivelse af dansene, af selve bevægelserne, er noget yngre nemlig fra efter reformationen. Ifølge disse kilder har man kvædet til dans på tre forskellige måder:

- e) en forsanger undertiden understøttet af to–tre, der synger med,
- f) en forsanger og desuden deltagerne i dansen, der synger med på omkvædet,
- g) de dansende synger skiftevis.

Beskrivelserne er imidlertid meget forskelligartede, og de viser sig endog ind i mellem at være temmelig modstridende indbyrdes. Det er sandsynligt, at dansene har ændret sig fra tid til anden og fra sted til sted. De fleste kilder skelner dog mellem to slags danse, den såkaldte „dans“ og *vikivaki*. Man kan muligvis definere disse typer på følgende måde:

1. Dans. I „dansen“ skal forsangeren have taget sig af sangen enten alene eller med hjælp fra nogle medkvædere, der så ikke deltog i dansen. Dette har været tilfældet ved ringdans og/eller en dans, hvor man valgte sig et bestemt sted to og to. De dansende skal så have deltaget på to måder. Enten deltog de ikke i sangen, og i så tilfælde var dansen præget af liv og larm, selv om de dansende faktisk ikke rørte sig af pletten, eller også sang de dansende med. Forsangeren sang så for, og de andre sang med på omkvædet mens kæden af dansende bevægede sig langsomt af sted. Man mener, at mænd og kvinder også har danset hver for sig.⁵

2. Vikivaki. I en *vikivaki* skal deltagerne i dansen have sunget skiftevis, og derunder er der blevet danset; det er gået på tur, indtil alle var færdige med deres kvad. Der blev danset til såkaldte *vikivaki*-kvad, hvor manden og kvinden skiftevis kvæder til hinanden. *Vikivaki* er således grundlæggende en dans, der indebærer et samspil mellem mænd og kvinder. Det er ikke usandsynligt, at det her drejer sig om samme slags dans (leg: *leikr*) eller en lignende, som biskop Jón Ögmundsson (biskop i Hólar fra 1106, død 1121) harcelerede over og sagde, at mænd og kvinder morede sig med at kvæde unævnelige vers skiftevis til hinanden.⁶ Ifølge en afhandling skrevet i 1600- eller 1700-tallet af en ukendt forfatter med titlen *Niðurráðan og undirvísan hvurrinn gleði og dansleikir voru tíðkaðir og um hönd hafðir í fyrri tíð* (Anordning og Underretning om hvorledes Festsammenkomster (*gleði*)

5 Sveinn Einarsson 1991:76–78.

6 Biskupa sögur I 2003:211; Sveinn Einarsson gør opmærksom på, at der faktisk er tale om tre slags danse afhængig af, hvordan der kvædes på tre måder (1991:110). Om *vikivaki*, se også Gunnell 2003.

og Danslege gik for sig og blev fremførte i ældre Tid),⁷ skal der have været særlige mands- og kvinde-*vikivakier*. En anden variation af *vikivaki* nævnes i Eggert Ólafssons og Bjarni Pálssons Rejsebog om deres rejse til Island i 1752–1757, hvor manden og kvinden tager hinanden i hænderne og kvæder til hinanden, mens de bevæger sig lidt frem og tilbage uden at røre sig af stedet. En form for bevægelse må nu altid have fulgt dansen som fx skridt frem og tilbage og måske bevægelser af den type der beskrives i følgende *vikivaki*-kvad: „Þegar í vikivaka / vil eg sprundin taka, / öxlum gjöra að aka / og víkja sér til baka.“⁸ (I *vikivaki*-dansen / vil jeg tage pigerne / rokke med skuldrene / og bøje mig bagover.) Ifølge hvad der fortælles i Rejsebogen, er „den gamle dans“ det samme, som senere bliver kaldt *vikivaki*.⁹ Folkesagnssamleren Jón Árnason var af samme opfattelse.¹⁰

Hringbrot

En af de danse, der var kendt i Island, kaldes *hringbrot*. Dansen omtales første gang i *Jarlmanns saga* og *Hermanns* fra første halvdel af 1400-tallet¹¹ og dernæst i Arngrímur Jónsson den lærdes *Crymogæa* (udgivet 1609), hvor den omtales blandt danse, der enten kunne betegnes „dans eller *vikivaki*“.¹² *Hringbrot* beskrives dog først ordentligt i afhandlingen *Anordning og Underretning ...* (som ovenfor nævnt). Ólafur Davíðsson, der skrev om *vikivaki* og *vikivaki*-kvad i 1894, nævner, at der findes mange beskrivelser af *hringbrot* og taler i den forbindelse om en „*hringbrot*-forvirring“, der ikke er til at få rede i. Ifølge Ólafur og andre kilder, der beskriver *hringbrot*, har der været en forsanger til dansen, mens andre har sunget med på omkvædet til, hvad der vel må være ballader. Ólafur vælger følgende beskrivelse som eksempel:¹³

... man tager hinanden i hånden i en ring, mand og kvinde, og går så fremad, hurtigt eller langsomt, efter melodians takt og forsøger så når der er lejlighed til det, at bryde ringen ved at komme væk fra dem der er nærmest, og så tage i hænderne på en anden i ringen, enten lige bagved eller foran. Det blev kaldt at bryde ud eller ind af ringen eller på tværs.¹⁴

7 Sigfús Blöndal 1933:169–176; Afhandlingen er bevaret i en afskrift fra ca. 1800 efter et forlæg som muligvis har været fra ca. 1700 (se Strömbäck 1953:71). Det er også muligt at der blev danset kontra-folkedans ved *vikivaki*-dancesammenkomsten (Jón Samsonarson 1964: xxix).

8 Jón Samsonarson 1964:cxxviii.

9 Eggert Ólafsson 1974:204–205.

10 Jón Samsonarson 1964:xlvi og cvi.

11 *Jarlmanns saga* og *Hermanns* 1963:51–54.

12 Arngrímur Jónsson 1985:149.

13 Ólafur Davíðsson 1894:132.

14 Dansk oversættelse af Pétur Rasmussen.

Ifølge en beskrivelse fra 1700-tallet skal de dansende have holdt hænderne højt oppe og flere beskrivelser nævner såkaldte „armporte“, som man går igennem under ledelse af fordanseren.¹⁵ I den ældste beskrivelse i *Anordning og Underretning* ... skal seks par deltage i dansen og bruge bånd, som holdes mellem de enkelte.¹⁶ Anvendelse af bånd i *hringbrot* nævnes også i en beskrivelse fra ca. 1800, hvor der står, at der har været bånd mellem hver enkelt.¹⁷ Det er svært at sige om *hringbrot* har været henført til dans eller *vikivaki* eller måske begge grupper, som Arngrímur den lærde mener.

Lad os kigge nærmere på nogle eksempler og se, om *hringbrot* kan være en dans i moderne forstand, eller om det var en leg. Ólafur Davíðsson mener, at begge fænomener har eksisteret side om side, dvs. en dans og en leg med samme navn. Han fortæller om legen, som han mener, er en udbredt børneleg, i sit skrift om lege, hvor han kalder den *hringbrot* eller *hringrof*. Legen, der undertiden var en sangleg, var karakteristisk ved, at deltagerne tager hinanden i hånden og danner en åben ring. To af dem løfter så hænderne, så der dannes en slags port, som dansekedden går igennem, indtil ringen er vendt om og vender udad. Derefter hopper man i ring, og så begynder den samme leg igen. Det ender med, at ringen igen er retvendt, som den var i begyndelsen. Ólafur Davíðssons beskrivelse tyder mest på, at legen er en variant af den ældre folkedans.¹⁸

I Eggert Ólafssons og Bjarni Pálssons rejsebog beskrives *hringbrot* og det omtales, at der har deltaget ti eller flere mænd i „legen“. De nævner *hringbrot* som eksempel på en fornuftigt indrettet „leg“, der giver folk god motion.¹⁹ En noget kortere beskrivelse fra samme århundrede, 1700-tallet, findes på latin i Jón Ólafsson fra Grunnavíks ordbog. Jón mener også, at det drejer sig om en „leg“.²⁰

Der findes mere udførlige beskrivelser af *hringbrot* fra 1800-tallet fx af Rudolf Keyser, der kalder legen „et Slags Dans“.²¹ Flere er af den opfattelse, at dansen *hringbrot* og legen *hringbrot* er det samme og de går endog ud fra, at den ringleg nævnt i *Sturlunga saga*, der blev danset i 1171, har været *hringbrot*. Denne opfattelse gør sig gældende allerede i 1600-tallet.²² Enten dansen eller legen har endnu eksisteret, da Magnús Stephensen skrev bogen *Island i det Attende Aarhundrede*. I denne beskrivelse af folkelivet i 1700-tallet omtaler Magnús *hringbrot* som islændingernes eneste „nationale dans“ og siger, at den stadig dyrkes i skoler og hvor man træffes ved kysten endnu i slutningen af 1700-tallet.²³ Man kan vel

15 Ólafur Davíðsson 1894:132-33.

16 Sigfús Blöndal 1933:169 og Jón Samsonarson 1964:I lii og clxvii.

17 Ólafur Davíðsson 1894:132.

18 Ólafur Davíðsson 1888-92:134.

19 Eggert Ólafsson 1974: I 26-27, 107 og 204-205.

20 Begrebet *leikr* har ifølge de ældste kilder bl.a. været brugt om dans, men desuden har man brugt ord som *hringleikr*, *dans* og *dansleikr*. Ordet *leikr* kan imidlertid forstås på mange måder og indebære flere typer lege. Man har således brugt det både i en snæver betydning og en bredere hvor det omfatter dans og de danselege der fulgte med den (Jón Samsonarson 1964:clxv-clxvi; xvii og Gunnell 1995:24-36).

21 Kayser 1867:114.

22 Jf. Jón Samsonarson 1964:I clxvii.

23 Magnús Stephensen 1808:233-234.

heraf udlede, at *hringbrot* oprindeligt har været en dans med et præg af leg, og at der så har udviklet sig varianter, hvor det ikke var let at skelne mellem legen og dansen. I øvrigt er de fænomener, der oprindeligt blev kaldt *leikr*, nært beslægtede, jf. fodnote 20.

Ifølge den ældste kilde, *Jarlmanns saga* og *Hermanns*, bliver der kvædet til hringbrot, og i *Anordning og Underretning* ... fortælles der, at der kvædes danseviser, mens man danser *hringbrot*.²⁴ De yngre kilders vidnesbyrd tyder på, at det har vekslet. Der findes ingen steder særlige digte, der forbindes med hringbrot, bortset fra nedenstående strofe af et *vikivaki*-digt:²⁵

Þá höldar fremja hringbrotsganginn
hróðri þessum kasti á svanginn,
toga brag og teygja á langinn
tasvígir með hljóðin þrenn,
glaðir ríða Norðmenn.
Víst ei dansinn verður banginn,
vess ef finnast mærdarslyng,
glaðir ríða Norðmenn á örvaþing.²⁶

Hringbrot har været kendt flere steder end i Island, og faktisk minder den noget om den europæiske kædedans *farandole*, der har eksisteret siden middelalderen.²⁷ En lignende dans er i hvert fald kendt på Færøerne, for islændingen Jón Ólafsson Indíafari, der opholdt sig kort tid der i 1616, fortæller om et gilde han overværede, hvor der foregik „dans og *hringbrot* med sang og kvad“.²⁸ På Færøerne dansede man desuden en såkaldt *bandadansur*, i hvert fald tilbage til sidste halvdel af 1600-tallet. I dansen bruger man bånd, som der danses under.²⁹ Dette minder om islandske beskrivelser af *hringbrot*, hvor man brugte bånd i dansen.

Sværddans

Groft taget kan man sige, at sværddansen, *sverðdans*, findes i to udgaver, dels en solodans hvor en eller flere dansere a) danser omkring et sværd eller b) efterligner

24 Jón Samsonarson 1964:liii.

25 Jón Samsonarson 1964:l clxvii. *Hringbrot* nævnes desuden i et legedigt fra begyndelsen af 1700-tallet og i en *ríma* fra ca. 1790 (Ólafur Davíðsson 1894:96-97).

26 Når mænd deltager i hringbrot-dansen / kaster de dette digt på svingningen / de gør digtet langtrukket / energiske mænd med tre slags lyd / nordboer rider glade. // Dansen bliver vist ej ubetidelig / om der findes højt klingende kvad / nordboer rider glade til kamp. (Dansk oversættelse af Aðalheiður Guðmundsdóttir)

27 Sigríður Þ. Valgeirsdóttir og Mínerva Jónsdóttir 1994:10.

28 Jón Ólafsson 1992:97.

29 Tarnovius 1950:76-77.

Fig. 1. Illustration fra Olaus Magnus' Nordenshistorie. Foto efter: Olaus Magnus 1976:150.

en kamp, og dels en gruppedans, hvor danserne danner en ring eller kæde ved hjælp af sværd. Når man taler om sværdans i dag, er det i de fleste tilfælde i den sidste betydning.³⁰

Sværdans som gruppedans skal være udbredt mange steder i Europa, og Ólafur Davíðsson mener at den efter al sandsynlighed har „været udbredt i hele Norden i oldtiden“.³¹ Dette er alle ikke enige med ham i. I nordiske kilder nævnes sværdans første gang hos svenskeren Olaus Magnus i hans Nordenshistorie, *Historia de gentibus septentrionalibus*, der blev trykt i 1555. Olaus Magnus synes, at dansen er „skön och täckelig“. Han beskriver dansen, som foregår ved, at man marcherer med sine sværd hævet men indstukket i skeden, dernæst føres sværdene ned og trækkes ud af skeden for så igen at løftes. Derefter holder man på sit eget og hinandens sværd, flytter sig og danner med dem en sekskantet „rose“. Igen løftes sværdene op og der dannes en anden rose over hovedet på deltagerne. Dansen vokser konstant i styrke og til sidst slås sværdene sammen under et højt råb.³² Sandsynligvis beskriver Olaus Magnus en skik, han har kendt, siden han var barn altså fra begyndelsen af 1500-tallet, men i øvrigt boede han det meste af sit liv i Italien.³³ Olaus Magnus' beskrivelse er ledsaget af et billede af sværdans, der imidlertid har begrænset værdi som kilde vedr. udførelsen af dansen i Sverige, for kunstneren var rimeligvis en italiener, der sandsynligvis ikke har haft kendskab til forholdene og livet i Norden bortset fra, hvad han har kunnet få at vide fra bogen eller dens forfatter. Billedet viser bl.a. nogle mænd med hævede sværd i højre hånd, mens de støtter venstre hånd i siden (figur 1).

Ud over Olaus Magnus' beskrivelser er der bevaret tre svenske beskrivelser af sværdans i kilder fra 1600-tallet. Tobias Norlind, der skrev om sværdans i 1911, har udgivet disse beskrivelser og de er betydelig mere nøjagtige end Olaus Magnus' hundrede år ældre. Norlind mente, at disse beskrivelser af danse var kommet til Sverige fra Tyskland og vidnede mere om en lærd end en folkelig tradition, bl.a. fordi de fortrinsvis var skrevet på latin. Af disse beskrivelser fremgår

30 I sin bog om sværdans opdeler Kurt Meschke senere tiders sværdans i 1) sværdans (Schwertanz) og 2) sværdansleg (Schwertanzspiel).

31 Ólafur Davíðsson 1894:94.

32 Olaus Magnus 1976:150-151.

33 Corrsin 1997:62.

det, at man, efter at have dannet den såkaldte rose med sine sværd, tager hinanden i hånden, danser i rundkreds og rokker frem og tilbage.

Man mener at sværdtdansen især har været kendt i tysksprogede lande,³⁴ hvor den nævnes i mange kilder tilbage til 1466. De fleste kilder er fra midten af 1500-tallet og desuden er der bevaret billedmateriale fra 1500-tallet og helt op til 1700-tallet. Man har imidlertid også danset sværdtdans i flere andre lande i Europa, fx i Danmark,³⁵ den svensktalende del af Finland, Nordengland (i hvert fald fra 1700-tallet) og øen Papa Stour (Store Papaø) på Shetlandsøerne (i hvert fald fra 17–1800-tallet).³⁶ Med tiden udvikler sværdtdansen sig, så der opstår forskellige variationer med forskellige antal deltagere. Der har også været visse variationer med hensyn til hvilke våben, der blev brugt og det kan nævnes, at nogle dansere i Nordengland brugte korte sværd.³⁷ Det har været mest almindeligt at danse sværdtdansen ved juletid eller om foråret.³⁸

Sværdtdansen er ikke en isoleret danseform; den er beslægtet med andre våbendelse, fx buedansen, som Olaus Magnus også beskriver og anser for at ligne sværdtdansen meget, selv om der er andre rekvisitter.³⁹ Endvidere mener man, at den finske buedans ligner den engelske, tyske og svejtsiske sværdtdans overordentlig meget.⁴⁰ Disse våbendelse skal have været ringdans, der var karakteristiske ved, at ringen brydes af de dansende, der vender kæden på vrangen, så ringen enten vender udad eller indad. Norlind har påpeget slægtskabet mellem disse karakteristika ved våbendansene og den færøske bånddans, der blev danset til ballader og kvad. Norlind mener, at den færøske bånddans har udviklet sig som en variation til buedans og sværdtdansen og er tættest beslægtet med den finske buedans. Hvis man så går endnu længere og undlader båndet, kan man finde ligheder med en norsk dans, der går ud på en ring af dansende, hvor de vender ringen på vrangen ved at gå under de løftede arme på to af de dansende.⁴¹ Sveinn Einarsson har påpeget ligheder mellem den islandske *hringbrot* og den finske buedans⁴² og man må heller ikke glemme, at islændinge i nogle tilfælde har brugt bånd i *hringbrot* tilbage i 1600-tallet.

Selv om Norlinds komparative undersøgelse er begrænset, får han påvist en fælles basis for våbendansene, og ud fra slægtskabet mellem danse fra forskellige lande må det virke indlysende, at kernen i sværdtdansen er den samme som i den islandske

34 Om geografisk udbredelse, se fx tilhængende kort i Kurt Meschke's bog (1931).

35 Ældste kilde er fra 1554, jf. *Smedesvendenes Skraa* 1874:304–305.

36 Jf. Norlind 1911:746–748 og Corrsin 1997:31–42.

37 Sveinn Einarsson 1991:72, jf. Chambers 1967 og Meschke 1931:37 og 65.

38 Det antages at man dog også har danset sværdtdans ved særlige begivenheder, som for eksempel for at underholde gæster (Corrsin 2008:274, jf. også 285).

39 Olaus Magnus, 1976:151.

40 Norlind 1911:750.

41 Norlind 1911:750–751.

42 Sveinn Einarsson 1991:97.

hringbrot, således som den er beskrevet ovenfor. Beskrivelserne kan desuden gælde for beslægtede danse, hvor man brugte stave, andre våben eller bånd.⁴³

Sværddansens alder og oprindelse

Som det er fremgået, er der ikke enighed om sværddansens alder og oprindelse. Karl Heldmann, der skrev om folkelige lege i 1908, mener, at der ikke findes belæg for sværddans i middelalderlige kilder og at den første gang nævnes i 1487, hvor man forbyder dans med sværd og bue i Köln. Fra 1500-tallet findes der imidlertid en række kilder.⁴⁴ På basis heraf og ud fra egne undersøgelser kommer Norlind som ovenfor nævnt til den konklusion, at sværddansen er opstået i Tyskland i 1400-tallet med de grundlæggende træk, at der dannes en ringdans af en kæde, der skiftevis vender sig udad og indad ved hjælp af bånd, stave eller sværd. Forrest i kæden går nogle ledere, der går med kæden under en hævet form for bue. I sit forløb bliver dansen mere og mere livlig og kraftig, og den er endt med støj og/eller våbengny. Da sværddansen især blev danset om foråret, er det sandsynligt at en del af den er smeltet sammen med ældre skikke og lege, knyttet til forårets komme.⁴⁵

Stephen D. Corrsin, forfatter til bogen *Sword Dancing in Europe: A History*, mener, at den skandinaviske sværddans har sin oprindelse i 1500-tallet og at den har udviklet sig under påvirkning fra centraleuropæiske folkeslag.⁴⁶ Flere er af den opfattelse, at den nordiske sværddans er en importeret skik, for den knytter sig til organiserede begivenheder og opvisninger. I den sammenhæng er det dog også af betydning, at den egentlige sværddans tilsyneladende ikke har været kendt i Norge, Island og på Færøerne.⁴⁷ Der er i hvert fald ikke dukket kilder op, der tyder på det.

Andre mener, at sværddansen er ældre, for der kan ikke være tvivl om, at den beror på gamle skikke, se bl.a. historikeren Tacitus' (d. 120) skrift *Germania*. I skriftet beskriver Tacitus en opvisning, der var almindelig blandt germanerne, når de mødtes, hvor unge mænd steg nøgne frem og morede sig med at kaste sig mellem sværd og spyd. Han skriver, at mændene var så trænet i denne kunst, at det var en fornøjelse at se på.⁴⁸

43 Se fx Sveinn Einarsson 1991:83 og 113; Chambers 1967:195, 200 og 202.

44 Jf. Norlind 1911:753-754.

45 Norlind 1911:755-756.

46 Corrsin 1997:61.

47 Jf. Gunnell 1995:132 og Corrsin 1997:61.

48 Cornelius Tacitus 1929:179, jf. Corrsin 2008:276-279. Fire forskere, nemlig Karl Müllenhoff, Wilhelm Mannhardt, Heinrich Schurtz og Leopold von Schroeder, som alle havde stor indflydelse omkring århundredeskiftet 1900, påstår, at der findes en ubrudt tradition fra Tacitus' beskrivelse til den sværddans de siger har været udbredt blandt næsten alle germanske folk fra 1400-tallet (Corrsin 2008:279-289). Jan de Vries er en af de senere forskere som er enig i dette (1956:443). E.K. Chambers nævner to tvivlsomme kilder fra 700- og 800-tallet til støtte for denne opfattelse (1967:191). Mytologen P.D. Chantepie de la Saussaye udtrykker at det kan tænkes at sværddansen var knyttet til dyrkelsen af guden Tyr (1902:245).

Ud fra Tacitus må det stå klart, at der har eksisteret en sværddans i en eller anden form i oldtiden. Der er imidlertid uenighed om, hvorvidt den gamle sværddans, som den beskrives hos Tacitus, har levet videre. I noter til *Germania* fra 1551 nævnes, at den gamle dans stadig kendes som „sværddansen“⁴⁹ hvilket viser, at man i 1500-tallet mente, der var tale om den samme dans. I denne sammenhæng har man undertiden nævnt en våbendans, den såkaldte goterdans, der blev danset ved en julefest ca. 953 ved kejser Constantin VII's hof i Constantinopel. Til denne fest dansede mænd klædt som gotiske krigere to forskellige ringdansen og desuden slog de stokke mod deres skjolde. Nogle har anset det for sandsynligt, at danserne har været nordiske.⁵⁰

Selv om der findes ret få kilder om sværddans fra oldtiden, må man ikke glemme, at der findes en række såkaldte „tavse kilder“, billeder på metalgenstande eller sten. Disse billeder tyder på, at en form for sværddans har været udbredt i ældre tid, selv om de naturligvis beror på en tolkning og de muligvis kan læses som mere end en gammel sværd- eller våbendans. Selv om disse billeder er meget gamle og stammer fra helt andre perioder end de ovenfor nævnte, kan de kaste et vist lys over sværddansens oprindelse og udbredelse herunder om sværd- og andre våbendansen har været udbredt i Norden. Det drejer sig om følgende billeder:⁵¹

Figur 2

Ca. 1000 f.Kr.: En helleristning fra Fossom, Tanum i Bohuslän. På et billede ses muligvis en sværd-, stav- eller køledans hvor nogle mænd danser rundt om et bål. Man skal bemærke at danserne holder våbnet/staven i højre hånd og støtter venstre hånd i siden. Foto: Vitlycke Museum, Tanum, Raä-nr. 255. (www.vitlyckemuseum.se).⁵²

49 Corrsin 1997:35.

50 Sigfús Blöndal 1954:290-291 og Gunnell 1995:74.

51 Foruden billederne der vises her, kan nævnes følgende billeder: 1) På Vilhelmsberg i Simris i Skåne findes en ristning af en dansende mand med et sværd der rager ud (jf. fx Gunnell 1995:42). 2) På en guldrakteat fra Aulum i Midtjylland (300-600-tallet) er der et billede af en dansende mand, måske Odin, med en økse (Pedersen 2006:35-11). 3) På et bæltespænde af guld fra Finglesham i Øst Kent i England (600-tallet) og en hjelmsplade fra Torslunda på Øland er der billeder af en dansende mand med et spyd (jf. fx Gunnell 1995:65 og 68).

52 Lasse Bengtsson, specialist i helleristningerne fra Tanum, har over for forfatteren påpeget den mulighed, at billedet viser en shaman, hvor deltagerne bærer shamanens stok i deres hænder. Han er på den anden side overbevist om, at mange af de processioner, som ses på tilsvarende fremstillinger faktisk er danse, og han tror at nogle af dem kan repræsentere en form for krigsdans. Han har også nævnt, at svenske arkæologer for nylig (2010) har fundet mere end 20 pladser i Brastad sogn med billeder af mænd der løfter sværd. Se http://www.hallristning.se/faltrapport_2010.htm.

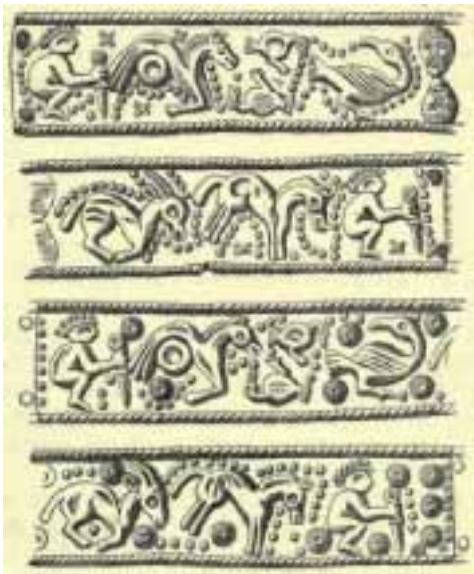
Figur 3

6. århundrede f.Kr.: En billedsmykket ligbåre fra et keltisk gravsted i Hochdorf i Tyskland
Foto fra nettet: <http://www.kelten-museum.de/dt/mus/tour/page9.html>

Figur 4a

200-tallet: Et sølvbæger fra en grav i Himlingøje på Østsjælland, Danmark. Foto fra nettet. Se: http://oldtiden.natmus.dk/pop_up_sider/aeldre_jernalder/soelvpokaler_fra_himlingoeje_baunehoej_grav_1828/

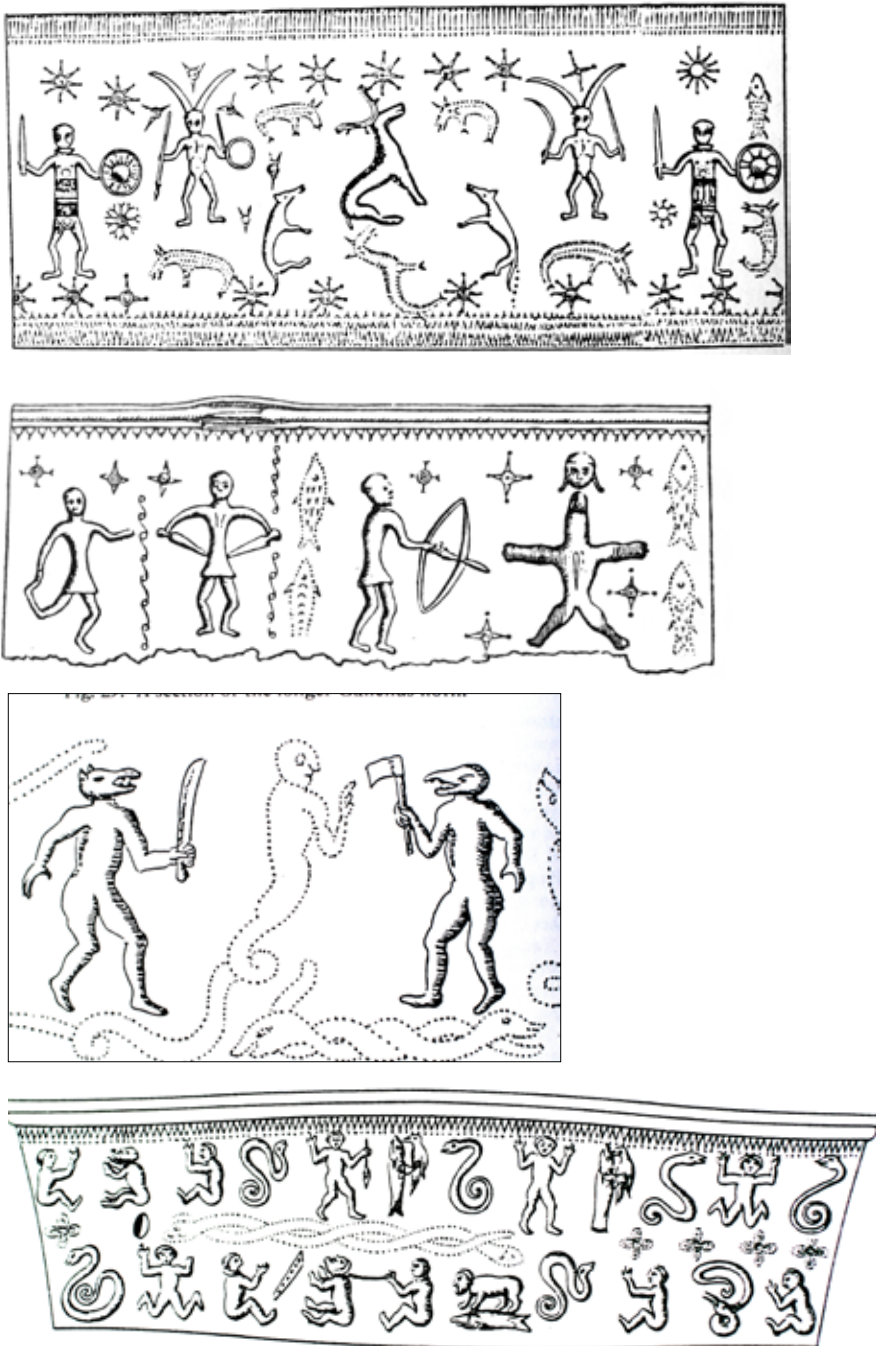
Figur 4b

Efter Conrad Engelhardt: Denmark in the Early Iron Age (1866:46). Billederne på bægrene er her gengivet som træsnit.

Figur 5

300-600-tallet: En dansk guldbrakteat. Dansende mænd med spyd, sværd og økse. Foto efter: Brøndsted 1966:204 og 317.

Figur 6-9

Ca. 400: Guldhornene fra Gallehus i Slesvig. Nu tabte, men billederne er aftegnet i 1734 og såvel gengivelse som tolkning skal tages med et vist forbehold. Det er ikke desto mindre muligt at de kan vise en danser med knive og måske flere våbendanse. Aftegninger udført af Ole Worm i: *De Aureo Cornu*, 1641. Fotos efter: Brøndsted 1966:324 og Gunnell 1995:52. http://oldtiden.natmus.dk/udstillingen/yngre_jernalder/guldhornene/

Figur 10

Ca. 617–25: En skive fra en hjelm fra Sutton Hoo-fundet, Suffolk, England (vikingegrav). Billedet viser krigere, troldmænd eller dansere med spyd og sværd. De dansende er iklædt korte kapper og har desuden bælte og hovedbeklædning. Foto efter Gunnell 1995:65. Se også: http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_image.aspx?image=ps269102.jpg&retpage=20687

Som det ses, består disse gamle billeder af personer (en eller to mænd), der bærer sværd. Deres positurer minder desuden om dans. Ingen af disse billedlige kilder refererer med andre ord til en gruppedans i lighed med den svenske sværddans fra nyere tid. Hvis disse billeder tolkes som en gammel sværd- eller våbendans i lighed med Tacitus' beskrivelse, ville deres fælles vidnesbyrd være noget i retning af, at der har eksisteret en eller anden form for sværddans i de nuværende tysksprogede lande og især i det østnordiske sprogområde fra ca. 1000 f.Kr. til 600-tallet.

Hvis vi nu bevæger os fra disse gamle billeder over til en betydelig nyere tid, så dyrkede man, som det tidligere er fremgået, en sværddans på øen Papa Stour på Shetlandsøerne. Det drejede sig om en struktureret og dramatisk dans for tilskuere i hvert fald ifølge beskrivelser fra 1800-tallet. Tilsyneladende har teksten, der blev fremført til dansen, eksisteret i et håndskrift fra 1788.⁵³ Beskrivelsen af dansen fra Papa Stour er en af de mere berømte beskrivelser af sværddans og den er faktisk interessant af mange forskellige grunde. Fx er den tilsyneladende en blanding af enkeltdans og ringdans: Først kommer danserne ind enkeltvis og derefter danser de syv sammen. Sværddansen var også udbredt i Nordengland især i landområder, hvor der havde været nordiske bosættelser i vikingetiden. Det har givet anledning til at konkludere, at sværddansen er kommet til indbyggerne på Shetlandsøerne og Nordengland med nordboere i vikingetiden.

E.K. Chambers, forfatter til bogen *The Medieval Stage*, er ikke enig i dette og tror ikke, at dansen på Shetlandsøerne er en tradition fra middelalderen men mener i stedet for, at den tydeligt viser renæssancens ideverden. Tilsvarende finder han det usandsynligt at den engelske sværddans oprindelig er nordisk og peger på ligheder med den såkaldte *morrisdans* som var populær i England — især i det sydlige England — tilbage til det 16. og 17. århundrede. I *morrisdans* brugte man tørklæder, men nogle steder i England brugte man ofte sværd og stave.⁵⁴

⁵³ Johnston 1912:13.

⁵⁴ Chambers 1967:195, 200 og 202, jf. Corrsin 2008:286–287.

Folks forestillinger om sværddansens nordiske oprindelse er på ingen måde skudsikre. Som Terry Gunnell bl.a. har påpeget, tyder Olaus Magnus' beskrivelse af en svensk sværddans på, at det drejer sig om en struktureret og ligefrem hofpræget opførelse, hvilket gør det mere sandsynligt, at sværddansen er en importeret skik. Desuden gør han opmærksom på, at teksten, der blev fremført til sværddansen på Papa Stour, tyder på en engelsk oprindelse ikke en nordisk. Gunnell mener derfor, at man — selv om man har ment at finde rester af gamle lege med tilknytning til årstiderne i visse områder i Norden — bør være forsigtig med at placere den dramatiske sværddans i den gruppe, for der er intet belæg for det.⁵⁵

Våbendans i Island

Som nævnt er der kilder, der omtaler, at islændinge har danset ringdans allerede i 1100-tallet. I en riddersaga fra 1400-tallet omtales *hringbrot* så for første gang, men den beskrives først ordentligt i 1600- eller 1700-tallet og så anvendes der bånd i dansen. Af de yngre beskrivelser nævner kun to, at man anvender bånd, i stedet danner de dansende en port med armene. Ólafur Davíðsson regner med, at der har eksisteret en dans med dette navn men også en leg. Sådant var situationen i hvert fald i 1800-tallet. Man kan uden risiko fastslå, at de vigtigste træk ved den islandske *hringbrot* er beslægtet med ringdansen i andre lande, hvor man har brugt våben eller bånd til at udfylde afstanden til næste mand. Sådanne danse minder så igen om sværddansen hos andre folkeslag, således som de er beskrevet helt tilbage til 1500-tallet.

Men uanset hvad man kan sige om forbindelsen mellem disse danse, er det et faktum, at den islandske *hringbrot*, således som den beskrives i yngre tid, ikke er nogen sværddans i snæver forstand. Og som nævnt findes der ingen kilder der kan afgøre om sværddansen overhovedet har eksisteret i Island. Der findes imidlertid en kilde fra ca. 1500, der omtaler en slags dans med spyd, som to mænd deltager i.⁵⁶ Desuden vil jeg gøre opmærksom på illustrationer i tre islandske håndskrifter fra 1300-tallet og den såkaldte Islandske Tegnebog af fire kunstnere over et tidsrum på ca. 150 år fra ca. 1350 til 1500.⁵⁷

55 Gunnell, 1995:133.

56 Det drejer sig om en beretning fra oldtidssagaen *Bósa saga og Herraúðs* der er bevaret i håndskrifter fra 1400-tallet og senere. I denne saga er der en beskrivelse af dans som man længe har syntes var interessant. Der findes en *rímur* om sagaen fra ca. 1500, og den afviger fra sagaen bl.a. vedrørende denne dans. I *rímurne* fortælles der bl.a. om to mænd der deltager i festlighederne ved at danse med geir (spyd), men da *rímurnes* tekst virker fantastisk, drejer det sig her snarere om symbolske spyd end våben (*Bósa rímur* 1974:114): „Gleðin jokzt meir enn garpar tveir / giordu at stiga áá folldar leir / med liufan geir og lauka eir / leika onguir betur en þeir.“ [„Glæden voksede mere, og to mænd steg ud på gulvet med et blidt spyd og en dame, ingen legede bedre end de.“] Men hvad enten spyddet er symbolsk eller ej, kunne det tyde på at *rímurnes* forfatter har kendt til våbendansen idet han opbygger sin sammenligning over sådan en dans.

57 Guðbjörg Kristjánsdóttir 1997:95–98.

Figur 11 og 12
AM 673a III 4to, 18v og 19r.
Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

Den Islandske Tegnebog, AM 673a III 4to, indeholder to billeder, der fortjener en vis opmærksomhed.⁵⁸ Det første, på fol. 19r, viser nogle mænd, der udfører forskellige kunststykker og bl.a. en mand, der ser ud til at jonglere med en økse. Viser der her en form for våbendans (figur 12)? På et andet billede, på fol. 18v, ses en kentaur (en løvekrop med en menneskeoverkrop), der jonglerer med tre daggerter eller korte sværd i en såkaldt handsaxaleikr (figur 11).⁵⁹

Gks 1005 fol., Flatøbogen, fra slutningen af 1300-tallet er det største islandske skindhåndskrift. I håndskriftet, der indeholder sagaer, især sagaer om norske konger, findes forskellige billeder og man kan bl.a. finde et billede af en nar og to gøglere på fol. 5v. Den ene gøgler jonglerer med et spyd. Han har hat på og ser ud

58 Tegnebogen bliver inden længe udgivet af Guðbjörg Kristjánsdóttir hos Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Jeg siger Guðbjörg tak for nyttige henvisninger, og ligeledes mine kolleger, Sverrir Tómasson, Marteinn Sigurðsson og Terry Gunnell.

59 *Handsaxaleikr* er et gammelt fænomen der omtales mange steder i sagalitteraturen, bl.a. i Snorres Edda. Den består i at man jonglerer med knive som man kaster op i luften og griber således at der altid er én kniv i luften. Kunsten har været udbredt i nyere tid i Island selv om man så har udskiftet knivene med sten (Ólafur Davíðsson 1888-92:130-131). Den har været kendt flere steder, fx i Danmark, hvilket ses af et kalkmaleri i kirken i Vigersted ved Roskilde fra ca. 1450-75 hvor en mand jonglerer med to knive (Saxtorph 2004:49). Jf. Björn Th. Björnsson 1954:121 og 122.

Figur 13. Gks 1005 fol., 5v. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

Figur 14-15. Fotos: Uppsala Universitetsbibliotek.

til at være klædt i et skørt, der krøller sammen under hans jongleren (figur 13).⁶⁰ Som kuriosum kan nævnes, at der mange steder i beskrivelser af sværdans i yngre tid er en nar, der ledsager danserne.⁶¹

I håndskriftet DG 11 fra ca. 1300-1325 findes der nogle billeder af folk, der danser. På billederne ser man pardans, hvor en mand og en kvinde danser over for hinanden og ligeledes billeder af enkeltpersoner, der danser. Her kan man se, hvordan de dansende bøjer sig frem og tilbage som i en *vikivaki* foruden forskellige andre bevægelser. Billederne er tegnet i marginen eller på tomme steder efter teksten og forekommer at være noget yngre end håndskriftet selv, sandsynligvis

60 Nederst på fol. 9v er der to mænd der jonglerer med spyd. Den ene er nøgen og holder et horn, og den anden løber rundt og vinker med sit spyd. Man kan også nævne et billede af en kamp mellem seks bevæbnede mænd på fol. 145r der mere ligner en våbenleg end en kamp på liv og død (Flateyjarbók 1930:5v og 145r). Et andet islandsk håndskrift, AM 595 a-b 4to fra første halvdel af 1300-tallet, har også interessante billeder i marginen, tilsyneladende af jonglører (Liepe 2006:73, 76 og 78).

61 Chambers 1967:192.

Figur 16. AM 347 fol., 94v. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

fra 1400-tallet.⁶² Håndskriftet befinder sig nu i Uppsala Universitets Bibliotek (Codex de la Gardie 11).

Blandt billederne af dans i håndskriftet er der et billede på fol. 25r, der viser en mand, der holder et kort sværd eller en daggert op med venstre hånd og har sat sin højre hånd på hoften, som de gamle dansere på helleristningen i Tanum og for øvrigt også danserne på det billede, der ledsager beskrivelsen hos Olaus Magnus. Manden ser ud til at danse på tærerne og være i en dragt, der måske passer til dansen, et kort skørt med bælte og en hat, der hænger ned til højre (figur 14). Et andet billede på samme side viser en mand med en krogstav eller et bånd med løkke og opstillingen tyder på, at det også her drejer sig om en dans (figur 15).

Det fjerde og sidste håndskrift er et lovhåndskrift, AM 347 fol., Belgsdalsbog, skrevet i tre omgange i perioden ca. 1350-70. Håndskriftet er smukt illustreret og desuden indeholder det en del kradsier og tegninger i marginerne bl.a. af mænd med våben (hellebard og bue); se fol. 4r, 7v, 8r, 91v, 94v og 95r. I sidste del af bogen, der er dateret til ca. 1370, findes der på fol. 94v et billede, der viser en mand med en stav eller et sværd, der stikker ud til højre, mens hans højre hånd hviler foran på brystet. Manden ser ud til at være i bevægelse som i en dans og hans klædedragt minder om sværd- eller daggertdanserens klædedragt i DG 11, et kort skørt og en hat, der hænger ned til højre (figur 16). En anden mindre og utydeligere figur ved siden af den dansende støtter begge hænder på hoften og ser også ud til at danse. Det lille billede er tegnet med lysere blæk som også flere billeder på samme og næste side.⁶³

62 Aðalheiður Guðmundsdóttir 2009b:8-15.

63 Andre billeder viser mænd i forskellige positurer der jonglerer med våben, og man kan bl.a. se billeder der svarer til det ovenfor beskrevne, et af en mand der støtter begge hænder på hofterne og to andre af mænd der ligger på alle fire på en hellebard. Alt tyder på at der er tale om en form for leg eller dans. Der findes flere billeder, lige så utydelige, på fol. 92v af tre mænd og en hund i dramatiske positurer.

Sandsynligvis er billederne i marginen på AM 347 fol. noget yngre end selve håndskriftet, og de kan være tegnet i 1400- eller 1500-tallet.⁶⁴ Det er bemærkelsesværdigt, at danserens klædedragt minder om tyske sværddanseres klædedragter, men de har korte skørter og store fjer i deres hatte.⁶⁵ Den mulighed kan også foreligge, at billedet er tegnet efter beskrivelser af udenlandske skikke og så kan man nævne lovmand Eggert Hannesson i Bær på Rauðasandur (ca. 1515–1583), som var i Hamburg en tid. Hans kone, Steinunn Jónsdóttir (d. 1564), har netop ejet håndskriftet AM 347 fol. ifølge notitser på fol. 13r og 65v.⁶⁶ Det eneste sikre, der kan siges om håndskriftets marginalillustrationer, er, at de er tegnet en gang mellem anden halvdel af 1300-tallet og 1685–86, da det indgik i Árni Magnússon's samling.⁶⁷

Der kan ikke være tvivl om, at de illustrationer, der nu er fremlagt som indlæg i debatten om sværd og våbendans såvel i Island som i Norden i øvrigt viser leg eller dans med sværd eller andre former for våben. Selv om illustrationerne i de gamle håndskrifter naturligvis kan være tegnet efter udenlandske forbilleder, så er de i det mindste bevaret i islandske bøger, hvor de henvendte sig til dem, der læste eller kiggede i bøgerne. Disse billedlige kilder vidner derfor om, at islændinge har kendt til lege med våben i 1300-tallet og til dans med sværd eller daggerter noget senere, måske i 1400-tallet. Billederne er naturligvis ret begrænsede og det er ud fra dem svært at konkludere, hvorvidt det drejer sig om en importeret skik eller om sværd-dansen har været kendt i Island allerede i senmiddelalderen eller endog før. Det er således tvivlsomt, om de kan afgøre uenigheden blandt forskere om, hvorvidt sværd-dansen har været en nordisk skik, der har været kendt fra den ældste tid til sent og er bragt til Shetlandsøerne og Nordengland med nordboere. Det er imidlertid af større betydning, at der nu er fremlagt kilder, der viser at man i Island:

- dansede *hringbrot* i en form som de udenlandske våbendanse, og
- tegnede billeder, der viser sværd- og/eller våbendanse.

Som sådanne bør disse kilder inddrages i den videre debat om nordiske danse.

64 De vigtigste indicier på tegningernes alder er hellebarderne. Dette våben var ret udbredt i Europa i 1300-, 1400- og 1500-tallet. Der findes hellebarder bevaret i Island fra sidste halvdel af 1400-tallet og 1500-tallet (Kristján Eldjárn 1972:130). Islandske håndskrifter med tegninger af hellebarder findes fra 1300- til 1500-tallet. Tegningerne i Belgsdalsbók er meget enfoldige og fattige på detaljer, men de minder om våben der var i brug i det europæiske fastland i sidste halvdel af 1300-tallet og i 1400-tallet (Wagner 2000: part V, pl. 16, 21, 26, 28 og 39).

65 Meschke 1931:7.

66 Katalog 1889:283.

67 Katalog 1889:283.

Konklusion

Som det er fremkommet i indledningen til denne artikel er vores viden om de nordiske våbendanse stærkt begrænset, selv om bevaret materiale har gjort det muligt for forskere at pusle brudstykker sammen og således i grove træk få et samlet billede af dansenes oprindelse og udbredelse. I denne gennemgang blev der gjort et forsøg på at styrke grundlaget for en yderligere forskning og udfylde det billede, som vi hidtil har haft af sværd- og våbendansenes historie blandt nord-europæiske folk, ikke alene ved en gennemgang af billedkildernes historie fra tidligste tider, men også ved at præsentere materiale fra Island. Der blev lagt vægt på at gøre rede for det islandske materiale, d.v.s. de kilder der peger på, at man i Island har kendt til våbendanse, som igen kan deles i to kategorier: for det første dansede islændingene det såkaldte *hringbrot*, som lægger sig tæt op ad beskrivelser af våbendanse blandt andre nationer, og for det andet tegnede de og bevarede i deres håndskrifter illustrationer, der viser, at de har haft et godt kendskab til våbendanse i det 14. og 15. århundrede. Disse iagttagelser er med til at kaste et nyt lys over udbredelsen af nordboernes våbendanse og slægtskabet mellem dem og den øvrige nordeuropæiske dansetradition i en større sammenhæng.

De tilføjelser, som bliver præsenteret her, er et bidrag til diskussionen om våbendanse blandt nordboer såvel som blandt andre europæiske folkeslag. I artiklen bliver der først og fremmest gjort forsøg på at knytte det islandske materiale til den allerede eksisterende forskning i nordiske våbendanse, men det er desuden mit håb at forskere vil kunne bruge disse værdifulde oplysninger til en yderligere udforskning af Nordens dansehistorie.

Litteratur

- Aðalheiður Guðmundsdóttir 2009a: „*Siðferði gleðinnar: um danskvæði og dansmenningu fyrri alda*“. Saga 47, 1:102-121.
- Aðalheiður Guðmundsdóttir 2009b: „*Dancing Images from Medieval Iceland*“. Á austrvega: Saga and East Scandinavia. Preprint papers of the 14th International Saga Conference, Uppsala, 9th-15th August 2009. Ed. A. Ney, H. Williams og F. C. Ljungqvist. Gävle: Gävle University Press, 8-15.
- Arngrímur Jónsson 1985: *Crymogæa. Þættir úr sögu Íslands*. Oversættelse: Jakob Benediktsson. Safn Sögufélags 2. Reykjavík: Sögufélag.
- Biskupa sögur I 2003: *Udg. Sigurgeir Steingrímsson, Ólafur Halldórsson og Peter Foote*. Íslenzk fornrit XV. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Björn Th. Björnsson 1954: *Íslenska teiknibókin í Árnasafni*. Reykjavík: Heimskringla.
- Bósa rímur 1974: *Udg. Ólafur Halldórsson*. Íslenzkar miðaldarímur III. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

- Brøndsted, Johannes 1966: *Danmarks Oldtid III. Jernalderen*. København: Gyldendal.
- Chambers, E.K. 1967: *The Mediaeval Stage I*. London: Oxford University Press. [6. trykning.]
- Chantepie de la Saussaye, Pierre Daniel. 1902. *The religion of the Teutons*. Oversættelse: Bert J. Vos. Boston: Ginn.
- Cornelius Tacitus 1929: *Germania. Tacitus' mindre skrifter*. Oversættelse: Per Persson. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners.
- Corrsin, Stephen D. 1997: *Sword Dancing in Europe: A History*. Middlesex: Historical Press.
- Corrsin, Stephen D. 2008: „*Spectral, dancing Hosts of War*“: *German-language Research on Sword Dancing before World War I*“. *Folklore* 119: 274–294.
- Dínus saga drambláta 1960: *Udg. Jónas Kristjánsson*. Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Eggert Ólafsson 1974: *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757 I–II*. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Eyrbyggja saga 1935: *Íslensk fornrit IV*. Udg. Einar Ól. Sveinsson og Matthías Þórðarson. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Flateyjarbók 1930: *Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi I. Inl. Finnur Jónsson*. Copenhagen: Levin & Munksgaard.
- Guðbjörg Kristjánsdóttir 1997: „*Illuminations in Icelandic Medieval Manuscripts*“. *Church and Art. The Medieval Church in Norway and Iceland*. Red. Lilja Árnadóttir og Ketil Kiran. Reykjavík: Norwegian Institute for Cultural Heritage Research and National Museum of Iceland, 93-98.
- Guðmundar sögur biskups I 1983: *Udg. Stefán Karlsson. Editiones Arnamagnæanæ, series B, 6*. København: C.A. Reitzels forlag.
- Gunnell, Terry 1995: *The Origins of Drama in Scandinavia*. Cambridge: D.S. Brewer.
- Gunnell, Terry 2003: „*Walking the “Wiggle-Waggle” Monsters (Animal figures and Cross Dressing in the Icelandic Vikivaki Games)*“. *Folk Drama Studies Today*. Red. Eddie Cass & Peter Millington. Sheffield: Traditional Drama Research Group, 207-224.
- Jarlmanns saga ok Hermanns 1963: *Late Medieval Icelandic Romances III. Udg. Agnete Loth. Editiones Arnamagnæanæ, series B, 22*. Copenhagen: Munksgaard, 1–66.
- Johnston, Alfred W. 1912: *The Sword-Dance Papa Stour Shetland and Four Shetland Airs*. London: Viking Club: Society for Northern Research.
- Jón Ólafsson 1992: *Reisubók. Udg. Völundur Óskarsson*. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón Samsonarson 1964: *Kvæði og dansleikir I. Íslensk þjóðfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling 1889*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat. København: Gyldendalske Boghandel.
- Keyser, R. 1867: *Nordmændenes private Liv i Oldtiden*. Efterladte Skrifter II:2. Christiania: P.E. Mallings Forlagsboghandel.

- Kristján Eldjárn 1972: „*Þrír atgeirar*“. Árbók hins íslenska fornleifafélags 1971. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 113-136.
- Liepe, Lena 2006: „*Marginalteckningarna i AM 595 a–b 4to. Rómverjasaga*“. Bilder i marginalen. Red. Kersti Markus. Tallin: Argo, 71-83.
- Magnús Stephensen 1808: *Island i det Attende Aarhundrede*. Kjøbenhavn.
- Meschke, Kurt 1931: *Schwerttanz und Schwerttanzspiel im Germanischen Kulturkreis*. Leipzig og Berlin: Teubner.
- Norlind, T. 1911: *Svärdsdans och båg dans*. Festskrift til H.F. Feilberg. København: Gyldendalske boghandel — Nordisk forlag, 738-756.
- Oddur Einarsson 1971: *Íslandslýsing*. Oversættelse: Sveinn Pálsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Olaus Magnus 1976: *Historia om de Nordiska folken III*. [S.l.]: Gidlunds.
- Ordbog over det norrøne prosasprog 2:ban–da* 2000. Red. James E. Knirk et al. København: Den arnamagnæanske kommission.
- Ólafur Davíðsson 1888-92: *Íslenzkar skemtánir*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Ólafur Davíðsson 1894: *Íslenzkir vikivakar og vikivakavæði*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Pedersen, Vibeke Juul 2006: „*Stormandspryd*“. Skalk 2:5–11.
- Saxtorph, Niels M. 2004: *Danmarks kalkmalerier*. København: Politikens Forlag.
- Sigfús Blöndal 1933: „*Dans i Island*“. Nordisk kultur XXIV, B. Dans. Red. H. Grüner-Nielsen. Stockholm, Oslo, København: Albert Bonniers Förlag, 163–180.
- Sigfús Blöndal 1954: *Væringjasaga*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Sigríður Þ. Valgeirsdóttir og Mínerva Jónsdóttir 1994: *Gömlu dansarnir í tvær aldir*. Reykjavík: [s.n.]
- „*Smedesvendenes Skraa*“. Kjøbenhavns Diplomatarium II. 1874: Udg. O. Nielsen. Kjøbenhavn: G.E.C. Gad, 301-306.
- Snorre Sturlasons Edda*. Uppsala-handskriften DG 11 I 1962: Udg. Anders Grape. Stockholm: Almqvist og Wiksells Boktryckeri.
- Sturlunga saga I–II 1988*: Red. Örnólfur Thorsson. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Sveinn Einarsson 1991: *Íslensk leiklist I*. Ræturnar. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Strömback, Dag 1953: „*Um íslenska vikivakaleiki og uppruna þeirra*“. Skírnir 127, 70-80.
- Tarnovius, Thomas 1950: *Ferøers Beskrivelser*. Udg. Håkon Hamre. København: Ejnar Munksgaard.
- Vries, Jan de 1956: *Altgermanische Religionsgeschichte I*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Wagner Eduard, Zoroslava Drobná and Jan Durdík 2000: *Medieval Costume, Armour and Weapons*. Mineola and New York: Dover Publications. [2. udg.]

English summary

By using those sources traditionally referred to, as well as introducing a number of new ones, the article seeks to shed light on weapon dances within the Nordic countries, placing them in a European context, the intention being to strengthen the basis for further research into this area within the field of Nordic dance studies and history. Until now, the shortage of material has made it difficult for scholars to place potential Nordic weapon dances within the context of comparable traditions known elsewhere in Europe. The purpose of this article is to attempt to fill this gap to some degree by presenting relevant material of a different kind.

In order to demonstrate that weapon dances belong to a deep-rooted tradition of dances and games in Northern Europe, some ancient pictorial sources are exhibited and explained. Furthermore, Icelandic sources that shed new light on the coherence of medieval weapon dances are revealed. The Icelandic material, in other words sources which indicate that people in Iceland knew or knew of weapon dances, are of two different kinds: they indicate first of all that Icelanders used to take part in a dance called *hringbrot*, a dance which appears to be very similar to descriptions of weapon dances of other nations. Secondly, it seems that they created and preserved in their manuscripts drawings that indicate that they knew about weapon dances as early as in the fourteenth and fifteenth centuries.

The additional material presented here, which is substantial, is now being analyzed and has a valuable contribution to make to the debate concerning Nordic weapon dances. By putting the Icelandic material in connection with more traditional sources from Northern Europe, and in the broader context of Mid and Western Europe, we should be able to increase our understanding of the context and development of weapon dances.

ANMELDELSER

Erik Fischer, *Michael Bøgh Rasmussen, Ernst Jonas Bencard: Melchior Lorck. Bd. 1-4.* Forlaget Vandkunsten, 2009.

I en tid, hvor forskningsprojekter i stadig større grad er underlagt stramme deadlines og helst skal afsluttes inden for overskuelige tidshorisonter, er det befriende at sidde med Erik Fischers pragtværk om renæssancekunstneren Melchior Lorck (født 1526 eller 1527, død tidligst 1583) mellem hænderne. De fire bind er resultatet af forfatterens livslange interesse, som nu har nået en foreløbig afslutning i samarbejde med de to yngre kunsthistorikere Michael Bøgh Rasmussen og Ernst Jonas Bencard. Ting tager tid, og det mærker man, at udarbejdelsen af dette imponerende værk også har gjort. Det oser af indsigt og en sjældent set grundighed, der giver læseren et overbevisende indtryk af, at hver en sten i historien om Lorck og hans omfangsrige værk er blevet vendt. Vandkunsten har stået for udgivelsen, og værket er den største publikation i forlagets historie. Det valgte sprog er fornuftigvis engelsk, så bøgerne kan nå ud til det bredest mulige publikum.

Værket består indtil videre af fire bind. Det første bind indeholder en oversigt over Lorcks samlede kendte produktion på 274 værker, hvoraf 242 er signerede, 218 forsynet med dato, en biografi af Melchior Lorck og endelig en gengivelse af de skriftlige kilder, hvori Lorck omtales eller som bidrager med væsentlige oplysninger til hans historie. Det andet bind er en faksimile af det såkaldte Tyrkerværk fra 1626. Det tredje bind er et kommenteret katalog over de træsnit, der indgår i Tyrkerværket. Fjerde bind indeholder en faksimile af Lorcks enorme prospekt over Konstantinopel, som for første gang udgives i sin helhed. Endnu mangler bd. 5, som er under udgivelse og som skal indeholde et kommenteret katalog over de dele af Lorcks produktion, der ikke indgår i Tyrkerværket.

Hvem er så denne Melchior Lorck, hvis liv og værk med fuld berettigelse kan gøres til genstand for et sådant pragtværk? I en værket medfølgende brochure beskrives han som periodens „mest betydningsfulde danske kunstner“. Dette udsagn kan dog diskuteres, ikke pga. kvaliteten eller betydningen af hans kunst, men pga. påstanden om, at han var dansk. Lorck var nemlig ikke fra Danmark, men fra Flensborg i hertugdømmet Slesvig. Her blev han født og voksede op i en af byens patricierfamilier, der formentlig var tysk i både sprog og kultur, som det var typisk for medlemmer af byens førende familier i denne periode. Når Lorck alligevel havde nær tilknytning til Danmark, var det fordi, den danske konge, Christian III, også var hertug af Slesvig og derfor herre over den blomstrende handelsby Flensborg. Selvom forbindelse til Christian III skulle vise sig at få betydning for den unge Lorck, gjorde den ham ikke dansk.

Den samlede mængde kendte skriftlige kilder til Melchior Lorcks liv er under 100, hvis korte notitser på værker ikke medregnes. Når det tages i betragtning, at det meste af Lorcks liv foregik i fyrstelige og andre aristokratiske kredse, er der tale om et yderst begrænset antal. Derfor er biografien af Melchior Lorck i første bind også temmelig hullet og væsentlige dele er baseret på gisninger og antagelser. Forfatterens majsommelige bestræbelser på at skabe en helhedsfortælling er dog al ære værd, og en af værkets væsentlige kvaliteter. Bortset fra almindelige informationer om familien Lorck i Flensborg, er den første trædesten i Melchior Lorcks historie to stik fra 1543. Ved denne tid var han formentlig i lære hos en guldsmed i Lübeck, hvor han lærte at radere og gravere og var på sin første større rejse i Østersøområdet. I 1549 fik han et treårigt stipendium af Christian III, som derved indvilligede i at finansiere Lorcks videre uddannelse, mod at han senere vendte tilbage og trådte i kongens tjeneste. I slutningen af 1540'erne og 1550'erne rejste Lorck rundt i Europa og udviklede sit store talent, mens han etablerede forbindelser til forskellige kunstmiljøer og fyrster, som skulle have udført arbejde af den unge kunstner. Blandt Lorcks mest bemærkelsesværdige arbejder fra denne periode er nogle værker med bibelske motiver, særligt det enorme Historien om Ester fra 1552, der i dag findes på slottet Ambras ved Innsbruck.

Størst betydning for Lorcks videre skæbne blev opholdet ved den tysk-romerske kejsers ambassade i Konstantinopel i årene fra 1555 til 1559. Hvad hans nærmere funktion ved ambassaden var, er uvist, men i denne periode opbyggede han et enormt materiale af skitser, som senere blev grundlaget for nogle af hans væsentligste kunstværker, nemlig prospektet over Konstantinopel og Tyrkerværket, der, som nævnt, er gengivet i bind 3 og 4 i det her anmeldte værk. Begge dele blev dog først fuldført efter Lorcks tilbagekomst til Vesteuropa. Prospektet over Konstantinopel kom til at hænge på Biblioteket i Leiden, og udover at give et unikt indtryk af Konstantinopel ved midten af 1500-tallet, så byder det også på et selvportræt af Melchior Lorck, der er i færd med at udføre sin metier. Til trods for, at Lorck i flere perioder arbejdede ihærdigt på Tyrkerværket, forblev det ufærdigt i hans levetid, og kom først på tryk i 1626. Der er først og fremmest tale om detaljerede fremstillinger af personer i forskellige klædedragter og positurer, herunder adskillige militærpersoner. Et billede af janitsharernes kok er uforglemmeligt. Derefter følger en række bygninger, især moskeer, med et tryk af Suliman Moskeen som det største og prægtigste.

I 1560 var Lorck tilbage ved kejserhoffet i Wien, hvorfra han korresponderede med hertug Hans den Ældre af Slesvig-Holsten om nogle billeder til den indvendige dekoration af dennes nyopførte renæssanceslot i Haderslev, Hansborg. Projektet blev ikke til noget, måske fordi en forbindelse til kong Frederik II i den efterfølgende periode udkonkurrerede hertugens tilbud. Lorck var endnu i Wien, hvor han bl.a. indtog en ledende rolle i udsmykningen af byen i forbindelse med den nye kejser Maximilian II's ankomst i marts 1563. Året efter tjente han kejse-

ren som såkaldt „Hartschier“ og fik et kejserligt adelspatent, som var en bekræftelse på hans og familiens påståede adelskab; i realiteten var der vel tale om en nyadling. Blandt adskillige projekter i de efterfølgende år kan nævnes et stort kort (10,90 x 12,15m) over Elbens løb fra Hamborg til Nordsøen.

Lorck havde begyndt sin kunstnerkarriere i den danske konges sold, og løbende havde han været i kontakt med Frederik II. I 1580 trådte han atter i dansk tjeneste, og i de efterfølgende år lavede han et træsnit af elefantordenen og stak et portræt af Frederik II. Forfatterne argumenterer overbevisende for, at det muligvis også var Lorck, der stod bag det maleri af den væbnede Frederik II i fuldfigur, som i dag befinder sig på Frederiksborg Museet og som hidtil er blevet tilskrevet mesteren bag Kronborgtapeterne, Hans Knieper. Allerede i 1582 gik der dog noget galt mellem kongen og Lorck, som blev afskediget og derfor kunne modtage sin sidste kongelige sold i 1583. Da det sidste kendte arbejde fra hans hånd også er dateret dette år, er det uvist, hvad der derefter blev af Lorck. Måske døde han kort derefter, måske fortsatte han sine aktiviteter i en af de europæiske storbyer. I deres møjsommelige sporingsarbejde har forfatterne ikke kunne følge Lorck videre. Det er dog muligt, at udgivelsen af dette flotte værk om Melchior Lork vil udbrede kendskabet til ham, og at der et sted i Europa vil dukke en kilde op, der kan fortælle os, hvordan denne særegne skæbne fik sit endeligt.

Mikkel Leth Jespersen

Ulrik Langen: *Den afmægtige – en biografi om Christian 7.* Jyllands-Postens Forlag, 2008. 542 s., ill. 349,00 kr.

Vi kender alle Christian VII. Det er ham den skøre konge med det sadomasochistiske forhold til Støvlet-Katrine. Ja ham, Struensee gjorde til hanrej, og som efter livlægens fald i 1772 fristede en skyggetilværelse, først under sin onde stedmor enkedronning Juliane Maries (indtil 1784) og siden under sin egen afstumpede søn kronprins Frederiks (VI) regimente. Allerede dette lille resumé af de gængse klichéer om manden viser, at Christian VII altid er blevet opfattet som statist i sit eget og andres liv. Nu har han endelig fået en rigtig biografi, men så sandelig en bog, der på flere punkter er lige så gådefuld og aparte som hovedpersonen selv. Den har i hvert fald både fornøjet og stærkt pikeret denne anmelder og rejser desuden en række principielle spørgsmål.

Før noget andet er sagt om denne Christian VII-biografi, må det fastslås, at der er tale om et stort og grundigt arbejde, der bygger på den samlede sekundærlitteratur og de udgivne (som sædvanligt langt fra udtømte) kilder, og som også indtager utrykt materiale som f.eks. hofregnskaber og -journaler. Desuden er det en overordentlig velskrevet bog, simpelthen godt fortalt, med en flydende og frisk stil, et træffende billedsprog og kun få anglicismer eller andre tidstypiske fejl

som f.eks. en vis usikkerhed med hensyn til sprogets mindre hyppige idiommer. Et eksempel på det originale og gode billedsprog er f.eks. følgende sammenfatning af enevældens opgør med det gamle standssamfunds adelsbegreb: „*Opkomlinge kunne vade hen over stamtavlerne*“ (s. 22), og der er også kun godt at sige om den præcise og velklingende alliteration „*de forargede, de forbenede og de fortrængte*“ (s. 202 om den oppositionelle kreds omkring fru Plessen). Anmelderen er derimod mindre begejstret for „*menneskelige tangenter*“, der „*rammes*“ (s. 39, hellere: slås an), „*lunkne greb i hatten*“ (s. 44, hvad menes egentlig?), „*stødt forfængelighed*“ (s. 353, hellere: såret, man stødes på manchetterne) og de flere gange forekommende „*proselytter*“ (bør være: protegéer). Billedstoffet er velvalgt og godt gengivet. Typografien er smuk og trykfejlene meget få. Det er med fuld ret, at bogen har fået en god modtagelse i den bredere offentlighed, der i kraft af P. O. Enquists roman *Livlægens besøg* (til al overflod sat op som opera på Det Kongelige Teater i foråret 2009) allerede er sporet ind på Christian VII.

Men *Den afmægtige* er mere end en historisk biografi i den lette, underholdende klasse, som ganske vist bygger på videnskaben, men sandelig også bøjer sig for den brede formidlings krav. Som allerede nævnt hviler den på en bred kilde- og litteraturbasis, og den er forsynet med oversigter over trykte og utrykte kilder samt ikke mindst næsten 800 noter. Bogen vil altså også tages alvorligt som videnskab, og man spørger da naturligt, hvad det så er, Ulrik Langen har villet med de mange siders tekst og den store lærdom, som han i øvrigt bærer let? Her lades læseren i stikken, for han har valgt at forholde sig ret frit til en række af de konventioner, der normalt regulerer videnskabelig litteratur. På trods af bogens videnskabelige fundament og apparat i form af henvisninger er der ikke skyggen af problemformulering eller forskningsoversigt og kun lejlighedsvis kildediskussion eller angivelse af, hvor der fremlægges nyt stof eller afvigende tolkninger. Langen har ganske givet taget stilling til alt dette undervejs, og med hjælp fra henvisningerne og et grundigt kendskab til litteraturen kan man også med nogen møje rekonstruere hans holdning. Ikke mindst er det bemærkelsesværdigt, at Langen på intet tidspunkt med klare ord gennemfører en drøftelse af, om og hvordan Christian VII var sindssyg. Sluttelig er der på bogens næsten 500 sider løbende tekst også ret lidt politisk analyse og praktisk taget ingen sammenligning med udlandet.

Læseren må altså i næsten fuldstændig analogi med et skønlitterært værk rekonstruere Langens formål ud fra det, han rent faktisk gør. Da han er en god skribent, er det heller ikke særlig svært at forstå, at formålet har været at give en indgående skildring af *mennesket* Christian VII og hans *verden*, altså det danske hof og de personer, der omgav ham. Det er en skildring båret af en sympati i stil med den, man selv ville vise et „afmægtigt“ familiemedlem i dag, d.v.s. altid forstående, ofte undskyldende, aldrig dømmende. Diagnosticeringens distance ligger Langen fjernt, i hvert fald når det gælder Christian, som han altid omtales.

Tragediens øvrige figurer får derimod ofte en kontant og træffende karakteristik med moralsk brod. Der er nemlig tale om en tragedie af typen „man gjorde et barn fortræd“, og det er temmelig mange, der har noget at svare for på den konto. Christian VII's brutale og pædagogisk håbløse opdrager Ditlev Reventlow er hovedskurken, som selv velmenende bifigurer som læreren Reverdil intet kan stille op mod. Den eneste virkelig sympatiske skikkelse er den uovertrufne forlystelsesråd Holck, som laver sjov uden bagtanker, og så måske Støvlet-Katrine, som var det menneske, Christian VII kom nærmest til at elske.

Lykkes Langens projekt så? I vid udstrækning ja. Vi får vældig meget at vide om Christian VII og hans liv, og vi kommer så tæt på ham, som det vel nu engang er muligt at komme et „afmægtigt“ menneske. Hoffet som miljø og livsverden fremstår også overbevisende tredimensionelt og indsigtsfuldt skildret, og det er nok på dette punkt, at bogen vil være af størst umiddelbar nytte for faget. Det store politiske spil er jo, kunne man hævde, skildret så mange andre steder. Her kunne en anmeldelse for så vidt stoppe, nemlig med konstateringen af, at vores historiske litteratur er blevet beriget med en indfølelse, sympatisk skildring af Christian VII's skæbne og en klar og informativ indføring i 1700-tallets hofliv i almindelighed og det danske hof i anden halvdel af århundredet i særdeleshed. Så ville anmelderen imidlertid have afstået fra at problematisere de valg, Langen har foretaget, og som i videnskabelig sammenhæng godt kunne fortjene principiel drøftelse. For selv om Langens gode ret til at skrive sin bog, som han vil, ikke skal anfægtes, så er konsekvenserne stadig værd at diskutere.

For det første må man spørge, om det er rimeligt så fuldstændigt at afstå fra alle tilkendegivelser af, hvad man har tænkt sig at gøre eller ikke gøre. I de tilfælde, hvor det egentlig giver sig selv, hvad projektet går ud på, er det ikke særlig problematisk at lade være, men Langen har jo netop valgt at bryde konventionerne for en herskerbiografi og f.eks. nedtone det politiske, som ellers uvægerligt fylder godt op i biografier om konger og statsmænd. Når alt kommer til alt, er den store forhåndsinteresse i Christian VII jo ikke udspunget af hans enestående og fascinerende personlighed, men af det faktum, at dette afmægtige menneske ikke var en simpel håndværker, men landets enevældige monark, som simpelthen ikke kunne få lov at vegetere i al ubemærkethed i en dårekiste. Personligt vil jeg slå et slag for den genrekonvention, der hedder „forord“. Det gode ved et forord er nemlig, at her kan man med få ord give læseren nogle pejlemærker og komme kritikken i forkøbet, uden at det spolerer den egentlige tekst. Forord kan og vil nemlig ofte blive sprunget over af den læser, der er ligeglad. Og vi andre er glade.

For det andet spørger denne læser sig selv, om kilde- og forskningsdiskussion behøver at være så fraværende. Langen har med sine 797 noter ikke fritaget sig for at dokumentere, men han har åbenbart afstået fra at diskutere og argumentere. En nærliggende indvending lyder selvfølgelig, at så ville bogen blot være blevet endnu længere, og forlaget ville have sagt nej. Den køber jeg imidlertid ikke. De selv

samme noter, der næsten udelukkende er henvisninger, kunne også være anvendt til i det mindste antydninger af argumentation. Det er således evident, at Langen i vid udstrækning bygger på Reverdils erindringer. De er nedskrevet 1789-92, d.v.s. tyve år senere, under den franske revolution og efter at kronprins Frederik (VI) var trådt i karakter som landets egentlige magthaver efter enkedronningen og Høgh-Guldbergs regime. Reverdil er indsigtfuld og sympatisk, og hans kærlighed til sin gamle elev Christian VII minder meget om Langens, men jeg ville i hvert fald gerne have set en kort og klar stillingtagen til hans tendens og troværdighed, og til Biehls og Suhms ditto for den sags skyld. Noget lignende gør sig gældende for den historiske litteraturs vedkommende. Der kan med god grund argumenteres imod en udtømmende forskningsoversigt, men en simpel positionering til den for al 1700-talsforskning monumentalt dominerende Edvard Holm og til centrale dele af den omfangsrige Struensee-litteratur havde været nyttig.

Ulemperne ved det manglende forord og anden videnskabelig service kan sådan set opvejes ved, at læseren selv finder ud af det. Det er besværligt, og de færreste vil gøre det, men det er muligt. Derimod er der et andet fravalg, som ikke kan kompenseres, og som det nok er mere interessant at diskutere. Det er Langens konsekvent gennemførte ikke-diskussion af Christian VII's sindstilstand. Det skal ikke forstås på den måde, at Langen ikke beskæftiger sig med kongens afvigende adfærd og vrangforestillinger. Tværtimod får vi det hele lagt frem, men Langen tager ikke direkte stilling til de spørgsmål, som enhver læser med et minimum af forkendskab må stille, og som den historiske litteratur gentagne gange har beskæftiget sig med: Var Christian VII sindssyg? Kan man i givet fald diagnosticere hans tilstand, og hvad skyldtes den? Det er selvfølgelig helt bevidst og kan tolkes som et ønske om at vise sig solidarisk med Christian, ikke gøre ham til objekt, men lade ham forblive et menneskeligt subjekt, der skal forstås, ikke kategoriseres og diagnosticeres. Det kan også tolkes som usikkerhed eller som et ønske om at overlade dommen til den enkelte læser, noget i stil med Lytton Stracheys berømte ord fra forordet til hans bestseller *Eminent Victorians* (1918): „*Je n'impose rien; je ne propose rien: j'expose*“ („Jeg pålægger intet, jeg foreslår intet: jeg fremviser blot“).

Her rejser sig to forskellige spørgsmål. For det første om man som faghistoriker ikke har pligt til at tage klart stilling til spørgsmål, der er blevet diskuteret flittigt, særlig hvis man ikke deler den konventionelle opfattelse? Når man nu har beskæftiget sig indgående med et stof, mere indgående end nogen anden måske, har man så ikke en pligt til at give sin bedste overbevisning til kende? Personligt vil jeg altid hælde til at besvare disse spørgsmål bekræftende, og det skyldes, at jeg for det andet vil stille mig tvivlende over for, om det overhovedet er muligt at afholde sig fra at tolke. Man tror måske, at man blot lægger alle præmisser frem, men alene det, at man har fortalt historien på én og ikke på en anden måde, rummer i sig selv en fortolkning. Det turde være evident i vore tider efter den

så kaldte sproglige vending (jf. også min artikel om narrativitet i *Fortid og Nutid*, 2001, s. 295-305). Læst „litterært“ synes Langen afgjort at hælde til den opfattelse, at Christian VII var et offer for en hård barndom, og det er også den måde offentligheden har opfattet det på. I så fald forbliver det et uafklaret spørgsmål, hvorfor kronprins Frederik (VI) bare blev „*hård og uimødekommende*“ (s. 418) af en opdragelse, der for en umiddelbar betragtning synes marginalt bedre. Og når nu den psykiatriske sagskundskab i flere omgange har erklæret, at Christian VII's sygdomsbillede nøje svarer til diagnosen skizofreni, så ville det være interessant at vide, om Langen afviser dette af ideologiske (antipsykiatri), kildemæssige, litterære eller moralske grunde.

Nogen vil måske føle, at anmelderen her opfører sig som en faglighedens Jeronimus, og at den biografiske genre bør have videre rammer end anden historisk faglitteratur. Det synes ikke umiddelbart logisk indlysende, selv om det kan være rigtigt, at offentligheden er tilbøjelig til at acceptere større vilkårlighed i skildringen af personer end af institutioner. Det afgørende må være, hvilken genre (forskning vs. formidling, syntese vs. analyse etc.) man vælger, og hvilken forsknings- og kildesituation man arbejder på grundlag af. I realiteten dækker den biografiske genre jo hele spekteret fra popularisering til doktordisputater. Heller ikke Langens tilbageholdenhed over for at behandle sin hovedperson på samme kærligt-håndfaste og nogle gange kun håndfaste måde som det øvrige persongalleri har vel egentlig noget med den biografiske genre at gøre. Ganske vist findes der ikke så få eksempler på biografier med stærk ensidighed, hvad enten det nu er glorificering eller karaktermord, det drejer sig om, men det er vel ikke andet end den vanlige risiko for perspektivforvridning, der følger med den intensive beskæftigelse med et hvilket som helst emne? Overalt i den videnskabelige analyse gælder det om at holde balancen mellem indlevelse og kritik, teoretisk overstyring og overdreven empirisme etc.

Afslutningsvis bør det nævnes, at de valg, som måske gør bogen lidt besværlig at bruge i videnskabelig sammenhæng, har givet Langen mulighed for at skrive *Den afmægtige* som et stykke fornem formidling, der i kraft af sin stil, sit fravalg af lærd pedanteri og sin koncentration om en tragisk menneskeskæbne kan læses som en roman uden på noget tidspunkt at sløre grænsen mellem fiktion og virkelighed. Det er historieskrivning som fortællingens kunst. Denne kunst har i lang tid været underprioriteret her i landet, men den gør i disse år et vist comeback. Ulrik Langen hører til blandt de fremmeste fortællere, men jeg finder, at hans brud med de traditionelle videnskabelige konventioner er unødvendigt radikalt. Med mindre justeringer, som ovenfor er antydnet, burde det ofte være muligt at blæse og have mel i munden, altså både leve op til de forventninger, som „the scientific community“ naturligt vil have, og de krav som udspringer af den fortællende og formidlende form.

Sebastian Olden-Jørgensen

Palle Thilo: *Orlogsbriggen Lougen, 18 kanoner, 1791-1802*.
Forlaget Falcon, 2009. 169 s., ill. 245,00 kr.

I mange hjem i Dansk Vestindien hang et kobberstik, som viste et dansk orlogsfartøj i heftig kamp mod to modstandere, med teksten „Briggen Lougen under Capitain Jessens Comando angribes ved St. Thomas af 2de Engelske Fregatter den 3^{die} Martij 1801“. Selvom fjendens fregatter Arab og Experiment tilsammen rådede over 54 kanoner mod briggen Lougens kun 18, formåede den dygtige kaptajnløjtnant C. W. Jessen at kæmpe sig ind i den beskyttende havn i Charlotte Amalie på Sankt Thomas og endda at tilføje overmagten betydelige tab i menneskeliv og materiel i den berømte kamp ved Fugleklippen.

Palle Thilos bog om orlogsbriggen Lougen fra bygning i 1792 til ophugning i 1803 beskriver dels selve fartøjet, og hvordan det fungerede, dels de togter, det gennemførte, og endelig forholdene ombord. Lougen var en af de såkaldte stiboltske brigger, som var en helt ny skibstype i den danske marine. Skroget var knap 30 meter langt og godt 8 meter bredt og havde et displacement på cirka 340 tons. Briggerne havde forholdsvis høje master og et temmelig langt bovspryd. Armeringen bestod af 18 nyudviklede 18-pundige kanoner (en mellemform mellem traditionelle lange kanoner og tidens nye korte karronader), og besætningen var på 85 mand. Lougen, der var det første kobberforhudede skib i den danske orlogsflåde, var som sine søsterskibe –Sarpén, Glommen og Nidelven – opkaldt efter norske elve.

Palle Thilo indleder sin bog med en særdeles detaljeret gennemgang af briggens indretning fra køl til mastetop og fra bovspryd til hakkebræt. Desuden benyttes en præsentation af besejlingstogtet i august 1792 til indgående at beskrive arbejdsgangene ombord, f.eks. ved tilrigning og stag- og kovending. De sagkyndiges konklusion efter besejlingen var, at den nye fabrikmester Stibolt havde konstrueret et både smukt, velsejlende og i det hele taget lovende fartøj.

Dets første togt gik til Dansk Vestindien, hvortil man ellers ikke havde udsendt orlogsmænd siden krigsafslutningen i 1783. Lougen afsejlede fra København i april 1793 og tilbragte et begivenhedsrigt års tid på stationen i Vestindien. Under kommando af kaptajnløjtnant Hans Michael Kaas drev man vellykket jagt på kapere i farvandene omkring de tre danske øer, og man kom nogenlunde helskindet gennem en orkan, men forskellige smitsomme sygdomme ramte besætningen, hvoraf 61 blev alvorligt syge og 18 døde. I august 1794 var Lougen tilbage i København. Inden kommandoen kunne stryges, måtte man dog lige sejle de halvandet hundrede rebelske tømmersvende, som havde strejket i København, i landsforvisning til Lübeck.

Efter nødvendig vedligeholdelse i foråret 1795 blev Lougen sendt ned som vagtskib på Elben ved Altona som en del af den glückstadtiske ekvipage i godt og vel to år. I oktober 1797 blev briggen udstationeret i Middelhavet, hvor den

sammen med en håndfuld andre danske orlogsfartøjer skulle beskytte og konvojere handelsskibene, hvilket medførte en række dramatiske episoder i forbindelse med afvisning af britiske kapere og orlogsmænds krav om visitation af fartøjer under det neutrale Dannebrog. At behovet for robust beskyttelse var stort, viser det faktum, at alene den 6. juni 1799 lettede konvojer fra Malagas rhed med tilsammen 105 fartøjer under det danske flag. Alt i alt viste Lougen sig i Middelhavet som et velsejlende fartøj og meget velegnet netop til konvojtjenesten.

Lougens sidste togt blev det mest dramatiske. Under den senere så kendte C. W. Jessens kommando afsejlede man i juni 1800 på ny mod Dansk Vestindien. Igen fik man sygdom ombord, men atter havde man succes i de mange sammenstød og kampe med frække britiske kapere, som krænkede dansk territorialfarvand i deres jagt på priser, kulminerende med den allerede omtalte affære ved Fugleklippen. Dette var det første sammenstød, efter at briterne havde besluttet at gøre en ende på det væbnede neutralitetsforbund; den næste kamp blev Slaget på Rheden en måned senere.

Allerede den 28. marts 1801 blev de dansk-vestindiske øer imidlertid besat af briterne, og Lougen blev beslaglagt. Efter at freden var genoprettet, tilbageleveredes orlogsbriggen på Martinique i februar 1802 i noget miserabel stand. Efter nødtørfugt reparation sejlede den hjem til Danmark, hvor den imidlertid blev erklæret for udtjent og derpå hugget op.

Palle Thilos bog er smukt layoutet i tværformat og med trespaltet tekst. Den er ikke forsynet med registre. Der er heller ingen noter, men i stedet en kommenteret bibliografi og kildeoversigt, hvilket fungerer tilfredsstillende. Det har korrekturlæsningen derimod ikke gjort, så der er alt for mange stave- og orddelingsfejl, foruden en række bizarre stavemåder. Hertil kommer en klassisk bommert: At gengive en kildetekst i facsimile og ved siden af præsentere en transskription med fejl. I facsimilens tolv liniers tekst fra overstyrmandens journal er kildetekstens ord „udlossede“ transskriberet som „udlastede“, ordet „forommelte“ er gengivet som „føromtalte“, og „Troeme Stag“ (et trommestag er et tov fra toppen af en trommestok, som er en kort bramstang) er uden videre bare opgivet til et uspecificeret „Stag“. Går man derfor lidt mistroisk de øvrige transskriberede passager fra journalen igennem på side 63-65 og 91-92, viser der sig massevis af sjuskefejl i form af glemte ord og fejllæste bogstaver i den tilstræbt bogstavrette transskription. Dette forstyrrer heldigvis kun forståelsen af kildeteksten i enkelte tilfælde. Men der er vitterlig forskel på at skrive „Læns ved Pompen“ og „Læns med Pompen“, især for søfolkene, som enten ikke behøvede at pumpe eller skulle pumpe briggen læns. Og der er også forskel på, om en mand tilhørte et almindeligt kompagni („C“) eller et artillerikompani („AC“, men transskriberet „C“), også hvis man i dag vil søge efter vedkommende person i kilderne.

Fejllæsningerne udgør en skønhedsplet, men influerer heldigvis ikke på resten af fremstillingen. Dennes høje detaljeringsgrad med hensyn til orlogsbriggen (og

andre sejskibes) indretning og funktionsmåder, er på samme tid bogens styrke og svaghed. De minutiøse gennemgange er en styrke, fordi man mærker forfatterens begejstring ved at fortælle, og fordi det er ualmindelig instruktivt at få flere siders gennemgang af, hvordan f.eks. ankerletning foregik. Men det er en svaghed ved fremstillingen, at den ofte kører ud ad tangenten med lange digressioner om de involverede søofficerer, om diverse fartøjers forskellige togter og trakasserier ombord ved disse lejligheder samt om neutralitet og politiske forhold, som er velkendte andetsteds fra. Meget af den hertil brugte plads kunne i stedet med fordel have været brugt på en beskrivelse af Lougens rolige periode som vagtskib på Elben, som mærkeligt nok afhandles helt summarisk på kun een side, selv om stationen dér ikke er velbeskrevet nogetsteds i litteraturen.

Palle Thilo har været en masse arkivmateriale fra Søetaten igennem, og med orlogsbriggen Lougen som gennemgående eksempel giver han fortjenstfuldt en konkret og detaljemættet beskrivelse af et sejskibs indretning og funktionsmåder samt forholdene ombord omkring 1800. Man skal holde ørerne stive ved de mange og lange beskrivelser, for forfatteren kender og benytter masser af specielle sømandsudtryk. En omfattende ordliste hjælper imidlertid godt på vej, når man ikke lige ved, hvad judasøerne eller en kontrabras er, eller hvad det vil sige at smærte tovværk eller sætte noget omhoug. Flere illustrationer end de nu ganske få ville have kunnet hjælpe læseren dér.

Erik Gøbel

Kjeld Hansen: Det tabte land. Den store fortælling om magten over det danske landskab. Gads Forlag, 2008. 847 s., ill. 399,00 kr.

“*DET TABTE LAND* fortæller historien om den dramatiske forarmelse af det danske landskab gennem de seneste 250 år. „ Denne indholdsbeskrivelse står at læse på omslaget til Kjeld Hansens mammutværk (847 sider; vægt: 1,8 kg). Sammen med bogens titel og undertitel vækker den forhåbning om, at der omsider foreligger et bredt anlagt, populærhistorisk værk om de gennemgribende forandringer, det danske landskab har gennemgået siden landboreformernes tid. Sådant forholdet det sig imidlertid ikke. Sigtet med *Det tabte land* er begrænset til landvindingen i Danmark og de kræfter, der har styret denne virksomhed siden ca. 1700. Med ordet landvinding mener Kjeld Hansen inddæmning og afvanding på søterritoriet af vige, nor, fjordarme og strandenge samt tørlægning af vådområder på landjorden: Søer, moser, kær og ferske enge, de sidstnævnte afvandet ved udretning af så godt som alle vandløb i Danmark. Når alt kommer til alt, er det kun en temmelig beskedent del af landskabet, forstået som kulturlandskabet i det åbne land, forfatteren beskæftiger sig med, næppe mere end 5-6 procent. De øvrige landskabstyper, d.v.s. landbrugsjorder, skove, plantager, krat, heder, overdrev,

klitter m.m. falder uden for bogens tema. Ikke desto mindre har landvindingen ifølge forfatteren ført til en, som det hedder, „*enorm dekonstruktion*“ af det danske landskab. „*I det danske landskabs historie findes der ingen epoke, der tåler sammenligning med årene fra 1940 til 1970,*“ hævder Kjeld Hansen således i indledningen. Før den tid var det åbne land kendetegnet ved et afvekslende mønster af landbrugsjorder og utallige åndehuller, især vådarealer, som gav grobund for en varieret flora og fauna, dét man i dag forstår ved natur. Kun et fåtal herhjemme har barndomserindringer om dette landskab, andre, ikke mindst forfatteren af *Det tabte land*, gør en stor og uvurderlig indsats for at få genskabt noget af det tabte og redde de stumper, der måtte være tilbage. Kjeld Hansen er således kendt i offentligheden for sit store journalistiske engagement i natur- og miljøspørgsmål; han har skrevet utallige, som regel stærkt kritiske, artikler om disse emner og udgivet en række bøger, hvoraf navnlig *Der er et yndigt land* fra 2003, har bud til historisk interesserede, da der netop her findes fine fremstillinger af ændringerne i det åbne kulturlandskab gennem de sidste to-tre hundrede år.

Det tabte land indeholder et hundrede kapitler, hverken færre eller flere. De gennemgår en række betydningsfulde landvindingsprojekter herhjemme, afvekslende med kapitler om relevante Danmarkshistoriske begivenheder samt portrætter af en række personer, der på én eller anden måde har tilknytning til emnet. Bogen består af tre hovedafsnit. Første del „*I tidernes morgen*“ (s. 12-201) behandler tidsrummet ca. 1700-1939, hvor en række af de største landvindingsprojekter, dvs. inddæmninger på søterritoriet og tørlægning af søer på landjorden, blev gennemført: Søborg Sø, Lammefjorden, Kolindsund, Bøtø Nor, Rødby Fjord, Kalvebod o.s.v. Andre store projekter (Saltbæk Vig, Vejlerne, Vest Stadil Fjord, Flyndersø) mislykkedes til alt held og står i dag tilbage som skattede naturområder. Anden del „*Basses tid*“ (s. 204-603), benævnt således efter Hedeselskabets daværende direktør Niels Basse, dækker det forholdsvis korte tidsrum 1940-1960, men fylder ikke desto mindre halvdelen af bogen. Landvindingsloven af 1940 sikrede store statslige midler til landvindingsprojekterne. Af egentlige inddæmningsprojekter på søterritoriet blev der kun gennemført nogle få, f.eks. Lumby Fjord og Kysing Fjord. I 1950'erne indledte Hedeselskabet en kampagne for inddæmninger efter hollandsk mønster, hvorefter i første omgang Venø Bugt ved Struer skulle omdannes til tre landsogne med 800 husmandsbrug. Hvis ikke Finansministeriet havde syltet projektet, er det ikke umuligt, at det var blevet gennemført. Danmarks Naturfredningsforening havde, helt i overensstemmelse med tidsånden, ingen indvendinger af betydning, kun en bekymret bemærkning om, at de fredede områder ved Kås Hovedgård ville blive berørt af projektet (s. 410). En række store indlandssøer og vådarealer blev derimod tørlagt (f.eks. Filsø, Pindstrup Mose, Slivsø, Tinglev Sø), og i hundredvis af vandløb og mindre vådområder udrettet og opdyrket. Bogens tredje del hedder „*Tilbage til fremtidens natur 1960-2007*“ (s. 606-823), en hentydning til de talrige bestræbelser på natur-

genopretning, der siden 1980'erne har udgjort en betydelig del af den offentlige miljøpolitik, og som i høj grad var et resultat af den stærkt øgede interesse for natur- og miljøspørgsmål i medierne og i befolkningen. Kjeld Hansen beskriver, hvorledes Naturfredningsforeningen gennemgik en forvandling fra underdanig og støvet bedsteborgerklub til moderne organisation med stor gennemslagskraft. Indtil 2006 er der gennemført 78 naturgenopretningsprojekter, som tilsammen omfatter 6.764 hektar, hvilket kun er en beskedent del af de omtrent 150.000 hektar, som SLU (Statens Lanvindingsudvalg) fik afvandet efter 1940.

Inden for det sidste årti er der udkommet et par betydelige fagbøger om landvindingens historie. Interesserede specialister vil derfor ikke finde meget nyt i første del af *Det tabte land*, tiden indtil 1940. Derimod fremstår skildringen af årene fra 1940 til ca. 1970 så afgjort som de mest interessante og vellykkede afsnit. Som hovedkilde benytter forfatteren de omfattende og indholdsrige sagsakter i Statens Landvindingsudvalg, SLU. Landvindingsloven skulle ved hjælp af omfattende statstilskud til inddæmnings- og afvandsarbejder sikre landbrugets produktion under den tyske besættelse og samtidig iværksætte beskæftigelsesforanstaltninger. I alt nåede SLU at behandle ca. 2400 ansøgninger, hvoraf 1800 blev realiseret, de fleste med Hedeselskabet som entreprenør. Hedeselskabet, der i forvejen sad på vigtige poster i SLU, opnåede nærmest status af et halvstatsligt organ med afgørende indflydelse på planlægningen og den praktiske udførelse af disse projekter.

SLU og Hedeselskabet fik hurtigt indarbejdet en forretningsgang, der nok var yderst effektiv, men hvis metoder i vore dages optik kunne være højst uskønne. Et hårrejsende eksempel herpå er afvandingen af Filsø i Vestjylland, indtil da Danmarks næststørste sø og af kendere, bl.a. maleren Johannes Larsen, udråbt til et af landets fineste naturklenodier. Kjeld Hansen beskriver detaljeret de mange forsøg siden midten af 1800-tallet på at få søen tørlagt, men først med familieaktieselskabet Fiil-Sø A/S, hvis hovedaktionær og drivende kraft var godsejer Aksel Olufsen, bestyrelsesformand i B&O og medlem af Hedeselskabets repræsentantskab, lykkedes det omsider i 1947. Hansens redegørelse for Filsø-eventyret er medrivende, men ind imellem går det skævt. Han betegner f.eks. i en undertitel s. 274 Filsø-sagen som en „national katastrofe“, hvad der mildest talt er overdreven. Værre bliver det s. 393, hvor han kalder beslutningen om den endelige afvanding for „Filsø-bedrageriet“. Hvem der er den egentlige skurk i det påståede bedrageri, afslører han ikke direkte, men der kan enten være tale om SLUs formand, departementschef Julius W. Wilcke, eller daværende landbrugsminister Erik Eriksen. Wilcke skulle underhånden, d.v.s. mundtligt, have lovet Naturfredningsforeningen, der havde sæde i SLU, at den fuglerige del af søen, Mellemsøen, ville blive skånet, hvis foreningen undlod at rejse fredningssag. Dét løfte holdt han ikke, men nøgternt set var det ikke bedrageri. Derimod skulle Erik Eriksen have „foræret“ Aksel Olufsen statstilskuddet til Filsø-projektet over et glas øl i ministerka-

hytten på Storebæltsfærgen. Men heller ikke denne gestus indeholder i juridisk forstand noget bedragerisk. Olufsen beretter om begivenheden i sine erindringer, udgivet 1988, og teksten gengives ordret i *Det tabte land*. Kjeld Hansen giver nu denne i bund og grund harmløse anekdote en fortolkning, hvis pointe er, at Erik Eriksen ifølge Olufsen var „*både korrump og modtagelig for bestikkelse.*“ (s. 376). Her sejrer i sandhed den journalistiske frimodighed over den saglige kildekritik! (Hvad angår Filsø Gods, sådan betegner familieaktieselskabet ejendommen i dag, så skal staten i alt have bidraget med 50 mio. kr. i nutidspenge til dets tilblivelse (s. 376). Godset er på det sidste sat til salg for liebhavere for den nette sum af 250-350 mio. kr.)

Historien om Filsøafvandingen rejser et par principielle spørgsmål. Det første gælder repræsentativiteten af de landvindingssager, forfatteren har udvalgt i SLUs arkiv. Det er især de store sager som det ovennævnte Filsø-projekt, der gennemgås. De hundredvis af småprojekter, som lokale sammenslutninger af landmænd og ejerlav fik gennemført både før og efter 1940-loven, bliver derimod kun omtalt perifert. På den ene side har disse småprojekter, som lå spredt over hele landet, tilsammen højst sandsynligt været mere ødelæggende for naturværdierne end de store projekter. På den anden side har en undersøgelse af et udvalg af repræsentative småprojekter muligvis kunnet bidrage med et nuanceret og afbalanceret billede af de lokale interesser og motiver bag landvindingen. Her dukker det andet problem frem. Kjeld Hansen er konsekvent forudindtaget i sin holdning til landvindingssagen i almindelighed og Hedeselskabet i særdeleshed. Med andre ord kniber det gevaldigt med at bedømme datidens gerninger på datidens præmisser. Landbrugets succeshistorie siden landboreformerne og den betydning, denne historie har haft helt frem til midten af forrige århundrede, har han ikke megen forståelse for. Der står så godt som intet at læse om bøndernes lange tradition for demokratisk selvorganisering; andelsbevægelsen er således ikke nævnt med ét ord. Det lykkes tværtimod forfatteren at kaste et skær af noget dubiøst over landbrugserhvervet i 1930-40'erne. Det sker ved hjælp af et par kapitler om nazistiske godsejere, vel at mærke med tilknytning til Hedeselskabet, og ved en lettere indigneret omtale af LS-bevægelsen i 1930'erne og landbrugets indkomster under krigen. Den store samfundsmæssige betydning, landbruget havde helt indtil 1960'erne, imponerer ikke Kjeld Hansen, ej heller det faktum, at et enigt Folketing og uden tvivl også det store flertal i befolkningen støttede landvindingssagen. I denne ånd kan Kjeld Hansen da også konstatere, at der allerede på SLUs første mødedag fandt en „*sammenrotning*“ sted af embedsmænd, politikere og Hedeselskabets ledelse i en „*højest uhellig treenighed*“. Landvindingsfolkene var grebet af en nærmest religiøs tro på nyttevirkningen af deres indsats, de var behersket af „*følelser*“ og manglede realitetssans. Hedeselskabets arbejde i SLU var baseret på „*usandheder, dobbeltspil, inhabilitet og illegitim magtudøvelse.*“ SLUs sagsbehandlinger „*savner ethvert sidestykke i nyere dansk statsforvaltning.*“ (s.

822, 204). Overdrivelser letter som bekendt forståelsen, men i *Det tabte land* bidrager de ind imellem med at svække indtrykket af troværdighed. Dette gælder navnlig de første par hundrede sider, i det store afsnit om tiden under SLU bliver der heldigvis længere og længere mellem sådanne udsagn og konklusioner. (I øvrigt har SLUs sagsbehandling næppe været hverken værre eller bedre end så megen anden administrativ praksis på den tid og – hvem ved – nu om dage.)

I bogens indledning (s. 5) stiller Kjeld Hansen en række spørgsmål til sit tema, herunder det „*helt store spørgsmål*“, om landvindingsprojekterne overhovedet kunne betale sig. Der er tale om en rent økonomisk synsvinkel, og som man kunne forvente, er Hansens svar givet på forhånd: Det kunne de ikke (s. 659-674). Han kunne lige så vel have hævdet det modsatte, for den slags svar er og bliver spekulative. Man kunne have ønsket sig, at forfatteren i stedet havde bestræbt sig på at give en nøgtern vurdering af, hvilken betydning landvindingen, sammenlignet med de andre store indgreb i landskabet, har haft for forvandlingen af det danske landskab siden 1700-tallet. Hvilken rolle spillede de i sammenligning med skovrejsningen, grundforbedringen, hedeopdyrkningen, sandflugtsbekæmpelsen, plantagedriften m.v.? Og hvilken rolle har SLUs indsats i årtierne efter 1940 haft, sammenlignet med de overvældende forandringer, det åbne kulturlandskab har været underkastet som følge af andre, nok så gennemgribende, indgreb i landskabet inden for de sidste årtier? (Opdyrkning af marginaljorder, dræning af sidste kvadratmeter, tilgroning af eng- og hedelodder, rydning af markdiger, markveje og læhegn, industrialisering af jordbruget, udledning af gylle og kvælstof, sprøjtning med pesticider, udvidet by- og sommerhusbebyggelse, nye industri- og servicecentre, motorvejsanlæg, golfbaner, etc.) Kjeld Hansen kunne udmærket have givet et nuanceret svar på disse spørgsmål, for det er emner, han indgående har beskæftiget sig med, bl.a. i hans førnævnte bog *Der er et yndigt land*.

Det tabte land indeholder litteraturliste, kildehenvisninger, samt sted- og personregister. Der er talrige illustrationer i form kortmateriale og fotos af landvindingsfolk, godsejere, entreprenører og jordarbejdere samt af snorlige grøfter, kanaler og pumpestationer. Der findes højst to-tre skrivefejl i hele værket, hvad der vidner om solidt journalistisk håndværk. Som læser af *Det tabte land* må man fra første side lære at abstrahere fra de mange polemiske, ind imellem helt urimelige, konklusioner og udsagn. Når det er sket, åbner der sig en stor læseoplevelse for én. Kjeld Hansen er en blændende skribent, der levende og engageret er i stand til at holde læseren fangen gennem hundreder og atter hundreder af sider i dette kolossale værk. Navnlig gennemgangen af landvindingen 1940-1970 giver med et væld af detaljer og velvalgte citater den historisk interesserede en usædvanlig indgang til væsentlige samfundsproblemer i dette tidsrum.

Asger Simonsen

Anette Faye Jacobsen: Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920. Museum Tusulanums Forlag, 2008. 574 s., 348,00 kr.

Anette Faye Jacobsens emne er opfattelser af retlig og politisk myndighed fra Danske Lov i 1683 og frem til de kommunale valgreformer i 1908 og medhjælperloven, den tidligere tyendelov, i 1921. Bogen er disponeret kronologisk og tematisk. De over 300 år, der er beskrevet – men med hovedvægten på tiden fra landboreformerne – er delt op i tre perioder: Fra Danske Lov til landboreformerne, fra landboreformerne til Junigrundloven og fra Junigrundloven til begyndelsen af det 20. århundrede. Temaerne er også delt i tre: de sociale og arbejdsmæssige forhold under husbondretten, konsekvenserne for den politiske repræsentation og dens betydning for udformningen af den politiske repræsentation fra 1830'erne samt retsvidenskabens rolle i samspil med de samfundsmæssige forandringer.

Udgangspunktet er altså den såkaldte husbondret, som forfatteren dissekerer og følger hele vejen igennem. Den var der også før landboreformerne, ja før Danske Lov, og ophører først helt med medhjælperloven i 1921. Der er tale om to parallelle retssystemer eller retsordener, en statslig, skreven ret og så sædvaneretten, som husbondretten er en del af.

Faye Jacobsen konkluderer i sin afslutning på s. 415, at husbondretten havde afgørende betydning for de arbejdsmæssige og sociale områder i det danske landbosamfund (analysen er stort set begrænset til landet). Den omfattede husmændene frem til husmandslovene i midten af det 19. århundrede og tyendet helt frem til loven i 1921. I forhold til den moderne kontraktret, der bygger på individet og ikke på kollektivet, fulgte husbondretten andre principper og retsregler. De to væsensforskellige systemer fungerede imidlertid sammen i hele perioden, om end husbondretten i løbet af det 19. århundrede gradvis blev trængt tilbage for helt at falde med den individbaserede lovgivning efter systemskiftet i 1901.

Husbondretten eller den patrimoniale ret udsprang som nævnt af sædvaneretten og var for en stor del uskreven, og foruden de arbejdsmæssige og sociale forhold havde den stor indflydelse på forestillingerne om politisk repræsentation i hele det 19. århundrede – analysens andet tema. Husbond som retsligt subjekt på kollektivets vegne blev lagt til grund for valgrettighederne først til de Rådgivende Stænderforsamlinger og siden til Rigsdagen, hvor han også blev politisk subjekt. Der var, som Niels Finn Christiansen som vistnok den eneste historiker hidtil har udtrykt det, tale om et husbonddemokrati og ikke om et moderne individbaseret demokrati. Husbonden havde en privilegeret status, som først for alvor blev problematiseret og udfordret i begyndelsen af det 20. århundrede. Retsvidenskaben og juraen – bogens tredje tema – fik betydning både som arsenal for argumentationen i de politiske kampe, men ligeledes i bredere forstand som tolkningsramme for samfundets retlige og til en vis grad også politiske overbygning.

Som det allerede er fremgået, er der ikke tale om traditionel historieskrivning hos Anette Faye Jacobsen. Bogen er juridisk præget – hun nævner selv at den kan bruges som håndbog, uden dog at referere til en bestemt faggruppe – men forlægget er en ph.d.-afhandling i historie. Der er altså tale om en – prisværdig – tværvidenskabelig tilgang. P.g.a. den tematiske opdeling er den heller ikke udformet som en fortløbende fortælling som normalt blandt historikere. Den er opdelt i „paragraffer“ (korte afsnit om et bestemt emne) som det er almindeligt hos juristerne. Og det gør bogen ret svært tilgængelig og i øvrigt belagt med en del gentagelser.

Faye Jacobsen angiver selv, at hendes motivation for at undersøge, hvordan og hvorfor mennesker har været tildelt forskellige rettigheder efter deres standsmæssige tilhørsforhold, har været den moderne menneskeretstænkning. Dennes univers er ganske anderledes end standstænkningens. Hun er altså begyndt bagfra – noget, der tidligere blev anset for en dødssynd for historikere, men som i virkeligheden altid har fundet sted, da andet ikke er muligt – og har i mødet med kilderne kunnet konstatere, hvor forskellig menneskers måde at tænke på om rettigheder og pligter var før moderniteten. Gennem nærlæsning af kilderne bliver hun i stand til at skildre de politiske, sociale og juridiske forholds radikale anderledeshed i forhold til nutiden. Og selvom fokus er på det retlige, kommer hun vidt omkring i de samfundsmæssige forhold, ind imellem måske også for vidt, som når hun f.eks. hober detaljer op om landsbyens egenjustits, viderne, s. 97-100.

Hvis jeg skal prøve at videregive bogens hovedindhold i mit eget sprog – og det lægger man jo stor vægt på i skolen i dag – vil jeg sige følgende: Fra ældgamme tid var samfundet opdelt i stænder, med de mægtige i toppen og derefter differentieret nedad i lavere stænder som grenene på et juletræ. Rettighedsbæreren var på alle niveauer „lederen“ af en husstand, hvor både børn og tyende skulle være hørige og lydige. Husbond repræsenterede husstanden udadtil og havde tugtelsesret indadtil. Der var tale om et underkastelsesforhold, der blev støttet af de politiske og retlige strukturer, som i slutningen af det 18. århundrede blev udbygget med statslige, retlige instanser (politiretterne). Det gjaldt også fæstebønderne før landboreformerne, selv om en fæstebonde selv var husbond. Rettens forvaltning var i høj grad overladt til herremændene, og ordet magtudøvelse forekommer med nutidens briller mere nærliggende end retsudøvelse. (Ganske vist var der også indbygget en patriarkalsk beskyttelse i husbondmyndigheden, men ifølge Faye Jacobsens undersøgelser af politiretternes domme omkring 1800 var det stort set op til husbonden, om han ville praktisere den eller ej). Med Danske Lov blev magtforholdet på en mere systematisk måde udtrykt i lovgivningen. Først med landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede fik bønderne myndighed i forhold til godsejerne, men samtidig fik de rettigheder over den voksende klasse af husmænd og indsiddere, som de nu var husbonde for. Godsejerne havde naturligvis samme rettigheder over for de folk, der arbejdede for dem både som tyende og som husmænd/landarbejdere. Ved opståelsen af de

moderne politiske repræsentationssystemer faldt det ingen, end ikke de mest radikale, ind, at man kunne give stemmeret til kvinder, tyende og folk uden egen husstand. Husbonden repræsenterede husstanden, og det var ham, der fik valgret. Først med byarbejderklassens vækst og Socialdemokratiets fremgang op imod år 1900 slog det individbaserede syn igennem med almindelig og lige valgret, sådan som vi forstår begrebet i dag. Det kan virke paradoksalt al den stund Socialdemokratiet først og fremmest tænkte i klasser, men klasseorienteringen nedbrød de patriarkalske tænkemåder hos underklassen og gav rum for individtænkningen. Også husmændene fik „frihed“ i midten af 1800-tallet, og til sidst var kun tyendet undergivet husbondretten, hvilket ophørte i 1921, kort efter at kvinderne og i øvrigt også tyendet havde fået stemmeret. De økonomiske og sociale rettigheder, der også hører til de moderne menneskerettigheder, måtte vente til velfærdsstaten, men det tages ikke op af forfatteren.

Anette Faye Jacobsens analyse er så gennemtænkt og veldokumenteret, at demokratiets historie i fremtiden må fremstilles anderledes end hidtil. Efter min mening kan man kalde Junigrundlovens valgrettigheder for demokratiske, d.v.s. at der på samtidens betingelser blev tale om et demokrati. Men det var et demokrati, som var meget forskelligt fra det, der opstod med den almindelige og lige valgret fra 1908 og dens udbredelse til hele samfundet med grundloven af 1915 og den tilhørende valglov. Denne forskel har Faye Jacobsen klart fået anskueliggjort, og dermed har hun føjet en vigtig dimension til vores forståelse af demokratiets historie.

Som videnskabeligt arbejde er bogen imponerende. Problemstillingen er klar, kildematerialet er stort og tolkes konsekvent i forhold hertil, og det teoretiske apparat i indledningen virker relevant, selvom det kun punktvis bruges i den empiriske undersøgelse. Sproget er godt og fremstillingen stringent. Desuden må man fremhæve den tværvidenskabelige bestræbelse, Faye Jacobsen har tilegnet sig en betydelig juridisk og retshistorisk viden. Man kan næsten ikke forlange mere. Malurten er den gængse ved mange videnskabelige værker, nemlig vanskeligheden ved at komme ind i bogen og følge dens problemstilling gennem de mange „paragraffer“ (sammenfatningerne retter dog lidt op på det). Måske skulle Faye Jacobsen have anbragt afslutningen først, for her får man en sammenhængende og relativt letlæst gennemgang af hele problemfeltet. En del småfejl forekommer også, alvorligst i personbiografierne til sidst, hvor det f.eks. i biografien af Christopher Hage hedder: „Med i dannelsen af Venstrereformpartiet. Efter Hørups død og Brandes udtræden i 1894-95 blev han førstemanden i den hørupske gruppering“. Som bekendt døde Hørup i 1902 – det der tænkes på er hans udtræden af Folketinget efter at have tabt valget til Alberti i Køgekredsen i 1892.

Men det er småting. Værket vil få blivende betydning både for historievidenskaben, politologien og, så vidt jeg kan bedømme det, for retshistorien.

Claus Bryld

Poul Ulrich Jensen: *Byens plan. Vejles fysiske udvikling 1786-2007*. Vejles Historie bd. 5. Vejle Kommune, 2007. 250 s., ill.
Abonnenter 280,00 kr., løssalg 325,00 kr.

Vejles historie udkom oprindeligt i tre bind i årene 1996-1998. Den fulgte samme model som andre byhistorier fra større byer som Esbjerg, Viborg og Roskilde, der alle i tre bind dækker hele perioden fra oldtiden til kommunalreformen i 1970 og alle har bidrag fra en række forfattere, der har leveret bidrag inden for deres respektive specialområder. Få år senere blev det besluttet at fejre byens 675-års jubilæum med et fjerde bind, hvor fire forfattere fører historien fra kommunalreformen i 1970 frem til udgivelsesåret 2002 ajour. Og i 2007 er nu et femte bind føjet til byhistorien. Bindet har kun én forfatter, arkivar Per Ulrich Jensen fra Vejle Stadsarkiv. Per Ulrich Jensen bidrog i øvrigt også til bind 4.

Emnet for det nye bind er byens fysiske rammer; de rammer, der i dag forvaltes af Teknisk Forvaltning, Vejle Kommune: Gader, veje, jernbaner, havnevæsen, vand- og energiforsyning, kloakering, byplanlægning, offentligt boligbyggeri og byens brandvæsen. Krumtappen er umiddelbart de skiftende stads- og havneingeniører og tekniske chefer begyndende med Emil Petersen, der blev ansat i 1886.

Bogen er opdelt i klart afgrænsede perioder, hver opdelt i nogle temaer. Tiden fra storbranden i 1786 til 1860 skildres som byens første opgangstid, hvor handel og afsætning af landbrugsvarer blomstrede op efter århundreders tornerosesøvn, bl.a. takket være anlægget af den østjyske hovedlandevej og den uddybede havn. Fra 1860 til 1890 kom jernbanen og gasværket til byen, der også fik en effektiv vandforsyning og et kloaknet. Fra 1890 til 1918 voksede byens industri sig stor i forlængelse af fabriksanlæg ude i Grejsdalen. En byplanhistoriker kalder byen Danmarks Manchester. Tre bomuldsspinderier, C.M. Hess' jernvarefabrik og andelslagteriet blev de største virksomheder i byen. Byen fik et af landets første elværker i 1890'erne og sanitære installationer rykkede ind i beboelsesejendommene. I perioden 1918-1945 lægges vægten på nødhjælpsarbejder og forbedringer af gadenet, jernbane- og vejforbindelser. 1945-1970 voksede byen op over de indsnævrende bakker og ud i omegnskommunernes parcelhuskvarterer. Byen kæmpede, trods udbygning af udfaldsvejene mod Horsens, Varde og Kolding, med en stigende gennemkørende hovedlandevejstrafik. I perioden iværksattes offentligt boligbyggeri i større stil. Perioden fra 1970 til 2007 har været præget af omstrukturering af bymidten efter at gamle virksomheder måtte lukke eller flyttede ud af byen. I perioden løstes byens trafikale flaskehalsproblemer med den østjyske motorvej og Vejlefjordbroen. Ved de sidste årtiers byfornyelse er de offentlige bygninger så vidt muligt blevet bygget i en original kunstnerisk udformning.

Vejle er som så mange danske købstæder opstået i den tidlige middelalder pga. gunstige tilsejlingsforhold. I 1500-tallet sank antallet af ejendomme til 125. I 1660 var der, efter at tre krige havde hærget byen, 29 beboede huse tilbage, og byen

havde nær havde mistet sine købstadsprivilegier. Vejle var omkring år 1800 en lille landlig købstad med omkring 2.500 indbyggere, der sidst havde fået et knæk ved en stor brand i 1786. Selv om den gamle bykerne ligger lavt, lykkedes det sidst i 1860'erne at etablere en nogenlunde effektiv vandforsyning, idet man placerede et reservoir i 30 fods højde og dermed fik gavn af de høje bakker, der omkranser byen. Vandforsyningen svigtede dog til tider, når byen var vokset endnu et stykke, og der blev behov for yderligere vandforsyning. Nye vandværker blev taget i brug, bl.a. ude i Grejsdalen, og der blev senere i 1920'erne og 1930'erne bygget vandtårne på bakkesiderne. Dertil gik man over til at drive vandet frem med motordrevne pumper. Det tog også årtier før man fik rensset vandet for jern og anden urenhed. Vandforsyningen har således løbende holdt Vejles tekniske forvaltning beskæftiget.

I nogle gader blev spildevandet ledt ad en „afskyelig muddergrøft“ ud i fjorden. Også i denne sammenhæng var den indre bys lave beliggenhed et problem, da det var vanskeligt at skabe et fald i de kloakrør, som fra 1860'erne blev gravet ned. I 1930'erne begyndte man for alvor at rense spildevandet, men først i 1970'erne opnåede man en virkelig acceptabel renhed med biologiske rensningsanlæg. I 1930 ramte en kraftig oversvømmelse den indre by, og en regulering af Omløbsåen blev drøftet uden at noget skete. I foråret 1941 gav tøbrud en kraftig strøm i Grejs Å. Strømmen kunne ikke opdæmme, oversvømmelsen bredte sig, og forretninger og lejligheder i byen fik alvorlige vandskader. Man uddybede siden Sønderåen og Grejsåen og støbte et mere lige forløb på Mølleåen for at hindre nye katastrofer.

Gas- og el-forsyningen overgik i hhv. 1899 og 1908 til kommunen. Fra et højdepunkt omkring 1950 faldt gasforbruget hastigt og værket lukkede officielt i 1969. Det kommunale elværk fik fra 1951 den rolle at omforme vekselstrøm fra det nyopførte Skærbækværk til jævnstrøm. Fra 1956-57 transformerede og fordelte værket vekselstrøm til byens el-forbrugere.

Et vigtigt incitament til Vejles vækst kom ude fra i form af den østjyske hovedlandevej i 1830'erne, af jernbanen i 1860'erne og dampskibsruterne som fra 1860'erne besejlede byen. Det fjernede den barriere, som de høje bakker rundt om byen hidtil havde udgjort. Trafikkundepunktet blev i bilernes tidsalder en berygtet flaskehals på den østjyske hovedlandevej. Ved lysanlægget på Nørretorv kunne trafikken gå næsten uhjælpeligt i stå. Byrådet fik i 1938 ført hovedvejen over Dæmningen, der var byens eneste trafikaflastende gadestrækning, og dermed lidt uden om centrum. I 1959-60 omlagdes Horsensvejen i fire baner over bakkerne, men da biltallet også voksede, gav det ikke byen megen aflastning. Et andet vigtigt trafiktiltag blev udført i 1930'erne. Det var uholdbart, at gader og jernbane mødtes i niveauskæringer. Det blev aftalt med DSB, at der skulle anlægges et højbaneanlæg med dæmninger, viadukter og broer. Perronerne på stationen blev hævet, og der var i det hele tale om et stort anlægsarbejde, der forløb i årene 1927-32.

Flaskehalsproblemet blev først løst effektivt, da Vejdirektoratet efter pres fra Vejles byråd over for trafikministeren anlagde Vejle Fjord-broen i 1975-80 som

led i den Østjyske motorvej. Forfatteren mener dog kun, at aflastningen varede et årti. I 1990'erne steg trafikpresset inde i byen igen betydeligt. Men det ville dog have været utåleligt meget større, hvis man ikke havde valgt den østlige vej uden om byen. Den blev allerede foreslået i en betænkning i 1952 som langt bedre end en omfartsvej vest om byen. I efterkrigsårene har man også udbedret vejene over bakkerne og udfaldsvejene i takt med, at byen voksede op over bakkerne og ud i de nye forstæder. I 1990'erne, da trafikpresset i den indre by igen voksede, anlagdes Ringvej 1 og Cityringen for at kanalisere biltrafikken ind og ud af den indre by, der i øvrigt nu bar præg af, at hele kvarterer var saneret, og de gamle fabrikker inde i bymidten var nedrevet. Et andet tiltag for at huse bilerne var et parkeringshus, der blev taget i brug i 2003.

Samtidig med bestræbelserne i 1930'erne for at lette vejforbindelserne gennem byen og anlæg af jernbanedæmningen, blev Mølleåen ved Dæmningen lagt i rør og overdækket. Det gav plads til at gøre gaden til hovedfærdselsåre gennem byen. I forlængelse af Dæmningen blev der skabt en ny strandpromenade med bademuligheder. Også på sydsiden af fjorden fik vejleneserne en promenade, hvor de kunne nyde udsigten til deres flot beliggende by. Man anlagde også en skihopbakke på Gyllinghøj i 1942-43 og gjorde et stort arbejde for at bevare skoven på bakkesiderne. Der kom trods alt noget godt af krisen.

De omkringliggende landkommuner indgik i 1950'erne et samarbejde med købstaden om kloakering og byggemodning. Rige villaejere var allerede ved århundredeskiftet begyndt at bygge store villaer i bakkerne med udsigt fjorden, men forstadsbyggeri bredte sig ud i omegnskommunerne, der dog først efter kommunalreformen i 1970 blev en del af den nye Vejle storkommune. De lokale boligelskaber, AAB og Østerbo, bidrog i nært samarbejde med byens nye unge, dynamiske og selvrådige borgmester, Willy Sørensen, til vækst på Nørremarken og Søndermarken lige efter 2. verdenskrig, og de bidrog til nyt forstadsbyggeri i omegnskommunerne, hvor parcelhuskvartererne bredte sig. Der var som i de fleste større danske byer opdæmmed et stort behov for nye boliger.

Inde i byen stod byggematadoren Bertel Nielsen, der fik opført højhushotellet „Hotel Australia“ (indviet 1957), for modernismens indtog i Vejle. Samme mator fik opført luksuøse lejlighedsblokke og en biograf ved Gl. Havn.

Omfattende saneringer ryddede en større del af den indre by, som nævnt samtidig med, at flere gamle virksomheder måtte lukke. Per Ulrich Jensen beskriver de usentimentale og hårdhændede indgreb over for de forfaldne gademiljøer som Skovgade og Gulkrog. Saneringerne har her sammen med tidligere århundreders store brande bidraget til, at næsten alle gamle huse fra før 1850 i Vejle er forsvundet, på nær kirken, og kirken er i øvrigt også så stærkt ombygget, at kun få dele af den er middelalderlige. Som Per Ulrich Jensen fremhæver, har byen dog bevaret det gamle bycenters nord-syd-orienterede gadenet.

Per Ulrich Jensen deler byens stolthed over en kvalitetsbevidst byggepolitik i 1990'erne og årtusindets første årti, hvor man bevidst er gået efter originale, kunstneriske arkitekturløsninger. Per Ulrich Jensen benytter forvaltningens eget slogan „visionsdrevet innovation“. Vejles utraditionelt sammensatte bystyre med en SF-borgmester har også bygget utraditionelt. Det er blevet til forretningscentret Fisketorvet, til Økolariet, et videns- og dialogcenter, til parkeringshuse og også Teknisk Forvaltning har fået kontorer i et moderne hus. Der er som så mange steder i Danmark bygget ejendomme på havnefronten, uden at havnen dog her er blevet forvandlet til rent boligkvarter. Der bygges et nyt citycenter, Bryggen, og det fantasifulde kompleks PLOT. Det fremhæves, at havnen lige efter krigen på grund af tørveeksporten var provinsens største havn. Det varede ikke længe, men havnen var dog i 2002 landets 10. største havn målt i omsætning og derfor blandt landets største. I efterkrigsårene prægedes havnen af Haahr-Benzins olietanke, men selskabet gav op. Den gamle passagertrafik på havnen med dampere fra København forsvandt også.

Per Ulrich Jensen tegner et billede af en havnekøbstad, der arbejdede sig ud af de snævre geografiske rammer, som længe hæmmede byens ekspansion, og blev en af landets store industribyer. Byens tekniske forvaltning levede – tit uden byrådets forståelse – op til vækstens udfordringer ved at tilpasse vand- og energiforsyningen til væksten, mens den havde vanskeligere ved at klare den gennemgående biltrafik. Forfatteren synes at mene, at Teknisk Forvaltning har klaret det gamle bycentrums transformation i den seneste post-industrielle periode til UG.

Byens Plan er en fin, velinformeret og velskrevet bog. Den udenbys læser kan, selvom bogen er forsynet med to oversigtskort, have problemer med at følge med rundt til alle lokaliteter. Det er en lokalt orienteret bog, der hylder Teknisk Forvaltnings bedrifter uden at sammenligne Vejle med andre danske byer. De trafikforbindelser, der blev en forudsætning for byens vækst skildres fortrinsvis, hvor de gav anledning til lokal anlægsaktivitet. Bogen behandler rundt omkring den lokale beslutningsproces bag de tekniske anlæg, men de fysiske og tekniske udfordringer og deres løsning vejer tungere i fremstillingen. Teksten lægger op til at gøre de tekniske chefers virke til en krumtap i bogen. På side 73-79 benyttes den første stadsingeniør Emil Petersens dagbog på glimrende måde til at belyse dennes frustrerende kamp for at vinde byrådets moralske og økonomiske opbakning til sit virke. Men de følgende stadsingeniører optræder kun i mindre biografiske afsnit. Derved spildes en mulighed for at give bogen en markant vinkel og en klar rød tråd.

Det må dog ikke skygges for, at bogen anlægger en lang tidshorizont og tager emner op, der sjældent er behandlet så grundigt i andre danske byhistorier: Kloakering, spildevandsrensning og vandforsyningsproblemer samt el- og gasforsyning. En by, der ikke forvalter disse felter effektivt, bliver ikke en stor by. Som i de foregående fire bind er der tale om godt boghåndværk med sider med bred

margen med afsnitoverskrifter og med fine og tydelige fotografier. Bogen har også et godt sagregister og gode, diskret anbragte noter.

Steffen Elmer Jørgensen

Gerda Bonderup, Jørgen Mikkelsen og Lisbeth Skjernov (red.): *„af yderste Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed“. Medicinalberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning*. Kildeskriftselskabet, 2005. 491 s., 300,00 kr.

I 1803 fik alle læger pligt til at udarbejde årlige redegørelser, såkaldte medicinalberetninger, om sundhedsforholdene i deres områder. De skulle besvare ni spørgsmål om alt fra forekomsten af smitsomme sygdomme over (koppe)vaccinationens fremgang til lægernes og jordemødrenes antal og vilkår. Besvarelserne blev via amtmændene indsendt til Sundhedskollegiet under Danske Kancelli. Nærværende udgivelse har til formål at præsentere denne særdeles righoldige, men måske lidt oversete kildegruppe, og giver gennem en række artikler eksempler på, hvordan materialet kan anvendes i historieforskningen. Og der er nok at tage fat på for den nysgerrige historiker; beretningerne, der opbevares i Rigsarkivet, udgør mere end 600 arkivpakker, hvortil kommer de slesvigske beretninger, som findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Bogen er den første større, samlede præsentation af medicinalberetningerne. I en indledende artikel giver Gerda Bonderup en kort og klar introduktion til 1800-tallets lægevæsen, sygdomsopfattelser og sundhedslovgivning, og redegør for, hvordan beretningerne er arkiveret og journaliseret. Herefter følger otte artikler om forskellige emner, og efter hver artikel bringes et transskriberet udvalg af de beretninger, forfatterne har benyttet. Bagest i bogen findes en ordliste, som forklarer de mange medicinske fagudtryk, der optræder i beretningerne.

Medicinalberetningerne udsprang af myndighedernes ønske om en stor og sund befolkning, og opmærksomheden var særligt rettet mod smitsomme sygdomme. Grethe Banggaards artikel, der handler om kampen mod disse sygdomme, redegør for lovgrundlaget for medicinalberetningerne og deres forløbere og viser, hvordan materialet kan suppleres med andre kilder. Dermed supplerer hun Bonderups indledende artikel, bl.a. ved en nyttig, skematisk oversigt over sagsgangen ved indberetning af smitsomme sygdomme.

De følgende tre artikler har forskellige sygdomstilstande som omdrejningspunkt. Gerda Bonderup skriver om kampen mod kopperne og indførelsen af koppevaccinationen (tidligere beskrevet i bogen *En Kovending...* fra 2001). Medicinalberetningerne viser, hvordan lægerne ofte blev afvist, når de forsøgte at motivere landbefolkningen til at lade sig vaccinere, om end det i sidste ende lykkedes at få vaccinationen til at slå an. Jesper Ratjen undersøger forekomsten

af og synet på børnesygdomme (skarlagensfeber, mæslinger, kighoste m.fl.) i tre udvalgte femårsperioder i første halvdel af 1800-tallet, og konstaterer store forskellige mellem land og by. Endelig har Lisbeth Skjernov valgt at se nærmere på indberetningernes femte punkt, „Indtrufne ulykkelige Hændelser“ (selvmord, ulykker, vold m.m.), og myndighedernes forsøg på at dæmme op for disse.

Bogens sidste fire artikler fokuserer på lægernes forhold. Nick Nyland vælger med udgangspunkt i beretningernes sjette punkt, „Antallet paa de practiserende Læger, og disses Vilkaar“, at se nærmere på udviklingen af den primære lægetjeneste i Danmark og lægernes professionsopbygning. Jørgen Mikkelsen har læst de meget fyldige beretninger, som gennem knap 50 år blev indsendt af stiftsfysikus i Viborg og Thisted amter, Jens Georg Lind. Ud over at oplyse om forholdene i stiftet rummer Linds beretninger også betragtninger af sygdomsteoretisk art og forslag til forbedring af sundhedsforholdene. I den følgende artikel benytter Stella Borne Mikkelsen de færøske indberetninger fra årene 1840-60 til at belyse lægernes vilkår i denne del af riget, og som en indirekte kilde til færingernes levevilkår i perioden. Endelig har Gerret Liebing Schlaber anvendt de slesvigske indberetninger til at få indblik i fattiglægevæsenet i hertugdømmet Slesvig, heriblandt de opgaver og arbejdsvilkår, lægerne mødte i landdistrikterne.

Som det fremgår, kommer forfatterne vidt omkring. Der er bidrag af administrations-, sygdoms- og professionshistorisk tilsnit. Beretningerne kan, som Jørgen Mikkelsen påpeger, også anvendes som kultur- og mentalitetshistorisk kilde materiale, eller til socialhistoriske undersøgelser, som anført af Gerret Schlaber. Det er bogens egentlige fortjeneste: Den demonstrerer, hvor rigt et materiale, der gemmer sig i de mange arkivpakker. Det sker ikke mindst gennem de aftrykte uddrag af beretningerne, der inspirerer til videre forskning.

Medicinalberetningerne er dog ikke en uproblematisk kildegruppe. De er på alle måder præget af at være lægernes personlige indberetninger. Skjernov bringer samtlige beretninger om ulykkelige hændelser fra 1820, og her bliver det tydeligt, hvor forskelligt lægerne har behandlet dette punkt: Fra korte, nøgterne besvarelser til fyldige, malende beretninger. Materialet er således af højst uensartet karakter. Samtidig må man have in mente, at lægerne langt fra fik kendskab til alle sygdomsforhold i deres distrikter. Som grundlag for statistik er beretningerne derfor mindre velegnede, selv om flere af forfatterne forsøger sig i denne retning. Endelig må man være opmærksom på, at det, beretningerne viderebringer, er lægernes indtryk af forholdene – hvad enten de skriver om de smitsomme sygdomme, kvaksalveriet eller modtagelsen af vaccinationen. Det er slående, at lægerne i alle dele af riget udtrykker næsten enslydende beklagelser over bøndernes levevis (både deres levevilkår og deres tænkemåde), og beretningerne illustrerer således også et sammenstød mellem to kulturer. Forfatterne gør generelt opmærksom på disse forhold bogen igennem, men det havde måske været en ide med en opsamlende artikel, der problematiserede medicinalberetningerne som kilde.

Bogen er trykt på kraftigt papir og med sort-hvide illustrationer. Selve trykket fremstår desværre flere steder lidt uldent, og enkelte steder nærmest udvisket. I den sidste korrektur har der indsneget sig et par fejl, f.eks. præsenteres Kildeskriftselskabet på omslaget som „Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie“ (korrekt), mens det på første opslag er anført som „Selskabet *til* Udgivelse...“. Og i præsentationen af bidragene omtales Jørgen Mikkelsens bidrag før Nick Nylands, selv om sidstnævnte bringes først. Men dette er detaljer. De forskellige artikler er generelt velskrevne og interessante, og de fyldige kildeuddrag er ofte underholdende læsning, der bestemt bør kunne inspirere flere til at give sig i kast med at studere medicinalberetningerne. Det er bare om at komme i gang!

Rikke Ilsted Kristiansen

Skrivevejledning til Kulturstudier

Kulturstudier modtager bidrag året rundt, dog kun færdige artikler, ikke synopsis. Bidraget må dog ikke tidligere være blevet publiceret, og det er heller ikke sendt til et andet tidsskrift med henblik på at komme i betragtning til at blive publiceret.

Artiklernes længde er på 15-25 sider à 2400 anslag, eksklusiv illustrationer, og er i et Microsoft Word eller RTF format. Teksten er skrevet med 1½ linjeafstand, benytter en 12-punktsskrifttype og anvender kursiv i stedet for understregning (med undtagelse af URL-adresser). Det skal angives, hvor illustrationer, figurer og tabeller skal placeres i teksten, men disse skal sendes separat og ikke integreres i selve teksten. Der opereres med tre skriftniveauer: Titel (evt. med undertitel), afsnitoverskifter og brødtekst. Det er således ikke muligt at bruge to niveauer af afsnitoverskifter. Vil man fremhæve enkelte ord, benyttes brødskriftens kursiv.

Som henvisning benyttes slutnoter (ikke fodnoter), der placeres efter tegnsætning (typisk punktum).

Artiklens litteraturliste opbygges alfabetisk. Henvisninger opbygges på denne måde, hvis der er tale om en bog: Forfatter (efternavn, fornavn) udgivelsesår (evt. opr. udgivelsesår): Bogens titel i kursiv. Forlag, evt. by/sted. Bygger artiklen på ikke-publicerede kilder skal artiklen rumme en liste over „Utrykte kilder“. Henvisninger til kilder i teksten indsættes med slutnoter. I noten angives kildens navn samt en evt. udspecificering af hvor i kilden den relevante oplysning er fundet.

Henvises der til websteder, så skal disse angives, ligesom datoen for, hvornår webstedet er benyttet.

Forfatteren bør vedhæfte en kort manchete, der sammenfatter artiklens indhold og formål, ligesom forfatterne bedes angive fagområde, keywords samt tidsmæssig, geografisk og emnemæssig afgrænsning for artiklen. Forfatterne bedes ligeledes angive uddannelse, institutionel tilknytning samt angive eventuelle hovedværker i forfatterskabet. Artiklen skal afsluttes med et kort dansk resumé, som tidsskriftet får oversat til engelsk.

Forfatterne opfordres til selv at komme med illustrationsforslag samt sørge for rettighederne hertil. Det er muligt at udgive eventuelle lydfiler, videoer, databaser og illustrationer som ekstramateriale til artiklen. Disse bør dog sendes separat fra artiklen.

